

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie
Revue de Science Politique
Belgian Journal of Political Science

INHOUD - SOMMAIRE - CONTENTS

Ter Geleide	
Marc Swyngedouw	137
Het Onbehagen in de Democratie	
Paul Scheffer	141
Bestaat er een stedelijke onderklasse in België?	
Marco Martiniello	161
Urban Conflict and Voting Pattern. Some Tentative Generalizations from the Last State Election in Hamburg	
W. Jagodzinski, J. Friedrichs, H. Dülmer	177
Vote Front national et Malaise Urbain	
Nona Mayer	189
What has Happened to the Extreme Right in Britain?	
Anthony Heath	197
Het "Continentaal Model" volgen?: Implicaties voor het Electoraal Gedrag van de British National Party	
Christopher T. Husbans	207
De Sociale Ruimte Hertekenen. Een gevalstudie aan de hand van de constructie van de bedreigende immigrant in Vlaanderen 1930 / 1980	
Marc Swyngedouw	227
De Keuze tussen Groen en Extreem Rechts in Vlaanderen. Sporen van een nieuwe Breuklijn.	
Jaak Billiet en Marc Swyngedouw	247

BESPREKINGSARTIKELS

Culturele Racisten, Neo-Nazi's of Papieren Tijgers? Bespreking van Recente Nederlandstalige Literatuur over Extreem-Rechtse Partijen in Europa Georgi Verbeeck en Hans De Witte	263
Enkele Kanttekening bij het Belgische Migrantendebat Karen Phaet	271

DE EXTREEM-RECHTSE LOKROEP

*Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië,
Nederland en Vlaanderen*

Gastredacteur: MARC SWYNGEDOUW

K.U.Leuven/K.U.Brussel

Tet Geleide

Marc SWYNGEDOUW

Hoofddocent K.U.Brussel, onderzoeksdirecteur van het ISPO

Naar aanleiding van 'Antwerpen Culturele Hoofdstad van Europa 1993' organiseerde de vzw Antwerpen '93, de stad Antwerpen en het ISPO/PIOP¹ op 22 oktober 1993 een colloquium onder de titel: 'Stedelijkheid, stereotiepen en stemgedrag: sociaal-economische, -psychologische en culturele aspecten van uitsluiting en stemgedrag'. Vooraanstaande academici, politici en journalisten/publicisten uit Nederland, Duitsland, Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Vlaanderen en Wallonië kwamen er aan het woord. De aanwezige academici waren allen betrokken bij het verkiezingsonderzoek in hun land. De confrontatie van gelijkenis en verschil tussen de verschillende landen, van gelijkenis en verschil in theoretische en empirische verklaringsmodellen en van gelijkenis en verschil van onderzoeks-aanpak groeide uit tot verrijkende vraagstellingen. En zoals dit gewoonlijk gaat groeide daarbij het idee om vanuit deze lezingen een bundel samen te stellen. Hierbij was het niet de doelstelling om elke lezing te publiceren. Wel werd er geopteerd om een bundel te maken waarvan de bijdragen een theoretische bijdrage leveren aan de basisdiscussies zoals die naar voor kwamen op het colloquium. Deze bijdragen hoefden niet noodzakelijk op het bewuste colloquium gebracht te zijn, hoewel de meesten dit wel zijn, zij het dan in soms zeer sterk herwerkte vorm².

Deze bundel over de 'extreem-rechtse lokroep' in een aantal West-Europese landen start met twee eerder theoretische artikels. Het eerste is van de hand van *Paul Scheffer* (o.a. columnist bij het NRC-Handelsblad). Hij gaat in op de gespannen relatie tussen democratie en nationalisme in het Europa van vandaag. Zijn essentiële boodschap lijkt ons dat "wie de liberale democratie wil verdedigen tegenover de uitdaging van politieke bewegingen die nationalisme en populisme verenigen, zal veel preciezer moeten nadenken over de culturele fundamenten van die democratie". De bijdrage van *Marco Martiniello* combineert tegelijk een theoretisch en voor België een praktisch vraagstuk. Vele verklaringsmodellen voor het extreem-rechtse verkiezingssucces gaan uit van het bestaan van wat we een 'onderste sociale laag' zullen noemen. In de Engelstalige literatuur wordt dit de 'underclass' of onderklasse genoemd. Martiniello doet een survey door de be-

---

1 I.S.P.O.: Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek gevestigd aan de K.U.-Leuven, Promotor: Prof. dr. J. Billiet, Onderzoeksdirecteur: Prof. dr. Marc Swyngedouw; P.I.O.P.: Point D'appui Interuniversitaire pour la recherche d'Opinion Publique gevestigd aan de U.C.L., Promotor: Prof. dr. A.-P. Frogner, Onderzoeksdirecteur: drs. A.M. Van Vae-renbergh. Beide steunpunten worden begeleid door een interuniversitaire stuurgroep en gecoördineerd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.

2 De bijdragen van Marco Martiniello en Christopher Husbands werden gebracht op de conferentie 'Migration, Social Exclusion and the European City, Ercomer, Universiteit Utrecht, 14 - 16 april 1994.

staande literatuur en gaat na of er anno 1994 van zulk een klasse in België kan gesproken worden.

Een tweede blok van artikels hebben betrekking op verschillende landen. *Ja-godzinski, Friedrichs en Dülmer*, gaan in op de vraag naar het verband tussen de stad en het stemgedrag. Zij doen dit aan de hand van de deelstaat verkiezingen in Hamburg 1993. Hun conclusie is - vergelijkbaar met wat in Antwerpen gevonden werd in 1987 en 1988³ - dat districten gekenmerkt door een laag niveau van opleiding, een hoog percentage arbeiders en slechte wooncondities de hoogste percentages extreem-rechtse stemmen vertonen.

Nona Mayer onderzoekt de oorzaken van de stemmenconcentratie voor het Front National in het stedelijk milieu. Haar conclusie is dat als het FN al sterker is in de steden, dan heeft dit weinig of niets te maken met 'objectieve' factoren zoals meer contact met migranten, meer blootstelling aan criminaliteit, geweld en drugs,... dan wel aan 'subjectieve' factoren zoals angst en onzekerheidsgevoel, pessimisme over de toekomst,... gekaderd in specifieke socio-culturele en politieke kenmerken van het FN-electoraat zoals laaggeschoold, sociale isolatie, arbeiders en kleine zelfstandigen...

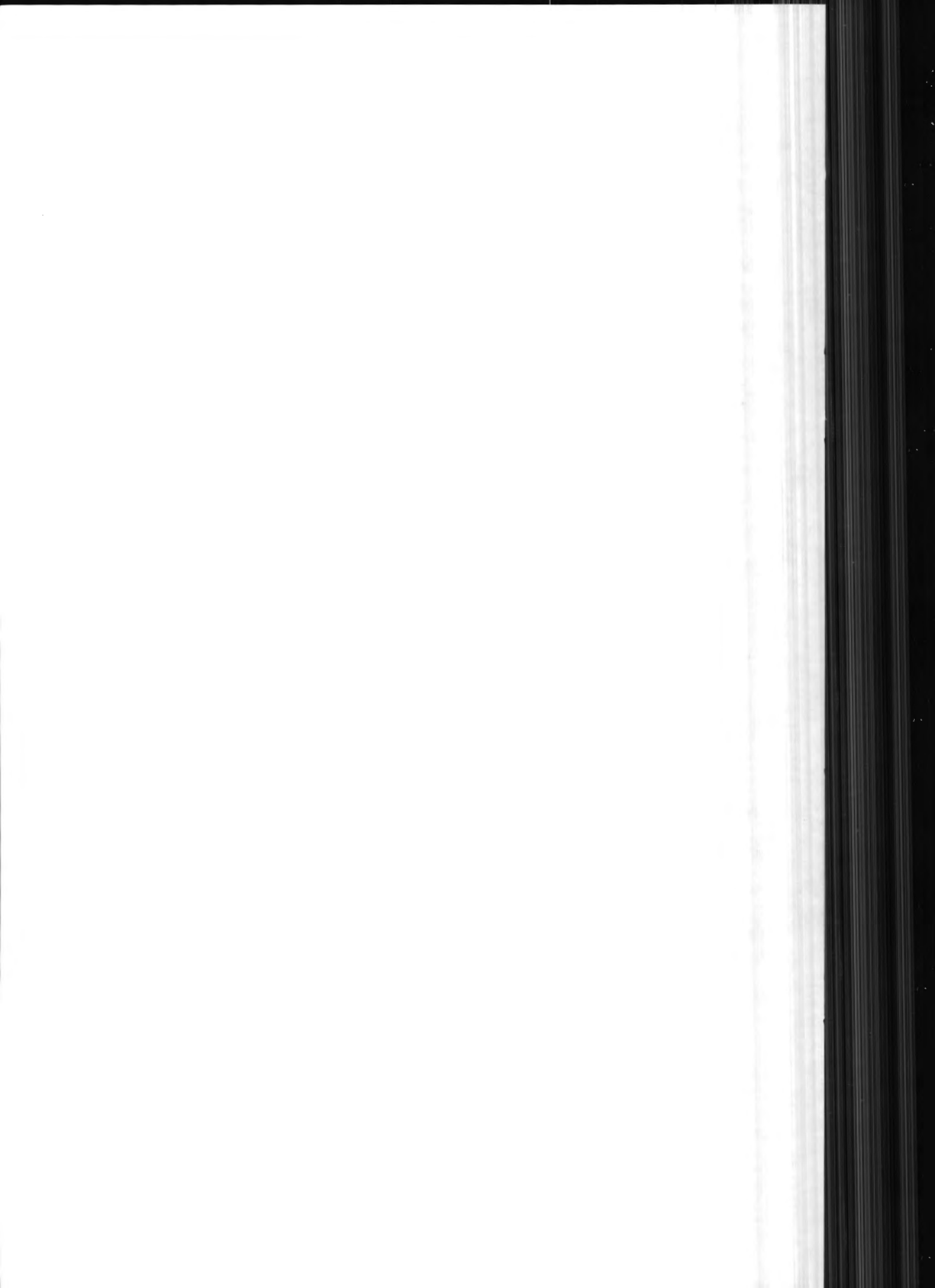
Een steeds terugkerende vraag heeft betrekking op het ontbreken van een electoraal succesvolle extreem-rechtse partij in Groot-Brittannië. Twee bijdragen hierover. *Anthony Heath* verklaart de zwakte van extreem-rechts in Groot-Brittannië in de jaren '70 en '80 door de eigenheid van de Liberale en Conservatieve partij. Protest stemmen die in andere landen naar extreem-rechts hadden gegaan hadden in Groot-Brittannië een alternatief en waarschijnlijk een meer 'natuurlijk' alternatief bij deze twee partijen. *Christopher Husbands* gaat in op de vraag of het succes dat het British National Party kende bij de tussentijdse verkiezingen in Mill-hall district (London Borough of Tower Hamlets) en de East End (London) in september 1993 toevallig was of dat Engeland zich op dit gebied aan het invoegen is bij landen als Frankrijk, België, Duitsland enz. Zijn conclusie luidt dat deze resultaten uitzonderlijk zijn, maar dat het gevaar van het BNP eerder ligt op zijn impact in inter-etnische relaties in de wijken waar zijn aanwezigheid is gevestigd.

De vraag naar het verband tussen extreem-rechts van vandaag en dat van voor en tijdens WO-II komt regelmatig terug opduiken. *Marc Swyngedouw* bestudeerde dit voor Vlaanderen. Zijn stelling is dat niet zozeer de feiten dan wel de sociale, economische en politiek-culturele mechanismen om ondergeschikte, minderwaardige sociale groepen te maken vergelijkbaar zijn. Gebruik makende van de theorie van Bourdieu over de sociale ruimte en haar hertekening beschrijft hij de mechanismen die in de jaren '30 de joden tot bedreigende immigranten maakten en in de jaren '80 dit deden met de islamitische Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders'. In die zin bestaat er een continuïteit tussen het VNV van de jaren '30 en '40 en het Vlaams Blok van de jaren '80 en '90. *Jaak Billiet en Marc Swyngedouw* pogen een zicht te krijgen op het hertekende politieke landschap in Vlaanderen en vragen zich af hoe de nieuwe partijen van de jaren '80, Agalev en Vlaams Blok zich verhouden tot de reeds oudere partijen. Hun conclusie is dat het zinvol is om het stemgedrag te analyseren binnen een soort gepolariseerd partijstelsel. Hierin vormen de oudere eerder traditionele partijen een centrum, met aan de beide uitersten respectievelijk VB en Agalev. Gecontroleerd voor socio-demografische samenstelling van de electoraten polariseren VB en Agalev op het

3 cfr. SWYNGEDOUW, M., *De Keuze van de Kiezer*, 1989, SOI/BMG, Leuven/Rotterdam, 333p.

(post)materialisme gekoppeld aan offerbereidheid voor het milieu enerzijds en op de houding tegenover migranten gekoppeld aan nationalisme anderzijds.

Tot slot eindigen we met twee besprekingsartikelen. *Georgi Verbeeck en Hans De Witte* bespreken de recente nederlandstalige literatuur over extreem-rechtse partijen in Europa. De verschillende werken worden kritisch met elkaar vergeleken. *Karen Phalet* bespreekt ten slotte één van de meest controversiële publicaties over de problematiek van de migranten in België: Het Belgisch Migranten-debat van Blommaert en Verscheuren. Zij gaat in tegen de thesis van de auteurs dat de verborgen consensus tussen racisten en anti-racisten gelegen is in hun aanvaarding van het homogeneousme in onze samenleving. En stelt dat dit begrip in het werk van de auteurs onderbepaald en inconsistent is, en dat de antipode ervan, een radicale keuze voor diversiteit, wellicht een remedie is die erger is dan de ziekte die ze wil bestrijden.

Het onbehagen in de democratie

Paul SCHEFFER

Columnist, NRC-Handelsblad, docent Nieuwe Geschiedenis Universiteit Amsterdam

Er is iets merkwaardigs aan de hand. Zo vlak na de 'overwinning' in de Koude Oorlog, op het hoogtepunt van de liberale euforie, is het collectieve humeur ineens omgeslagen. Het lijkt wel of, nu de disciplinerende werking van een gemeenschappelijke vijand is weggevallen, de tegenstrijdigheden van de eigen samenleving scherper zichtbaar worden. Daarbij valt op dat er niet enkel een toenemende vervreemding tussen kiezers en gekozenen waarneembaar is, maar ook dat de economische en intellectuele elites zich in steeds scherpere bewoordingen uitlaten over de parlementaire democratie. Het zelfvertrouwen dat werd ontleend aan het contrast van democratie en totalitarisme is afgenomen.

Nu zou men kunnen zeggen dat de klaagzang over de democratie eigenlijk een permanente achtergrondmuziek is in elke open samenleving, die juist door deze voortdurende zelfkritiek haar levensvatbaarheid bewijst. Af en toe zwellen de tonen aan en wordt een correctie uitgelokt, waarna het pessimisme weer verflauwt.

Zo verscheen bijvoorbeeld in 1975 een internationale noodkreet over de regeerbaarheid van de Westerse naties. Het rapport *The crisis of Democracy*, van de zogenaamde Trilaterale Commissie (een verzameling van vooraanstaande politici en zakenmensen uit West-Europa, de Verenigde Staten en Japan) deed veel stof opwaaien. De conclusies logen er dan ook niet om, zelfs het angstvisioen van een 'finlandisering' van West-Europa werd opgerakeld. Samengevat luidde de trilaterale slotsom: 'In de laatste jaren heeft het functioneren van de democratie geleid tot een verval van de traditionele vormen van sociale controle, een delegitimering van het politieke en andere vormen van gezag, en een overvraging van de overheid'.

Inmiddels zijn heel wat jaren verstreken sinds deze klaagzang het licht zag en het onbehagen over het functioneren van de democratie is opnieuw opgelaaid. Het was de vorige Duitse president Von Weizsäcker die twee jaar geleden harde woorden wijdde aan de 'partijen-staat' van zijn land: 'Wanneer een samenleving, zoals dat in de oude Bondsrepubliek gelukkig kon gebeuren, mondiaal gezien een grote welvaart heeft bereikt, dan ontstaat er in de verhouding met de partijen het typische gevaar van voor wat hoort wat, namelijk welvaartshandhaving in ruil voor machtshandhaving. Dat gaat paradoxaal genoeg gepaard met een toenemend wantrouwen jegens de partijen en tegelijkertijd met een toenemende omkoopbaarheid van kiezers'.

Die woekering van de partijen tot zoiets als een 'partijen-staat' heeft tegenstrijdige gevolgen. De partijen zijn weliswaar alom tegenwoordig, maar ook tamelijk machteloos. Von Weizsäcker spreekt over 'de weg van machtsbelustheid naar machteloosheid': 'Ik vind dat onze partijstaat het stempel van beide draagt: men is machtsbelust bij de verkiezingen, en machteloos als men het politieke leiderschap inhoud moet geven'. Het is de machtsbelustheid die velen met afgrijzen vervult over de partijpolitiek. En het is de machteloosheid die menigeen doet denken dat het partijpolitieke geworstel niet veel betekent voor het dagelijkse

leven van de burgers. Von Weizsäcker hekelt de ruil van welvaartsbehoud en machtsbehoud, waarbij kiezers en gekozenen ieder hun deel nemen. Dat is natuurlijk een nogal plat beeld. Ook andere motieven spelen bij burgers en politici een rol. Was dat niet het geval dan zou elke poging om het 'contract' tussen kiezers en hun vertegenwoordigers te herzien bijvoorbeeld kansloos zijn. Politieke vernieuwing betekent het doorbreken van deze stilzwijgende ruil, wat allereerst wil zeggen dat de politieke partijen veel zelfstandiger hun houding bepalen en onder meer een matiging van individuele consumptie nastreven.

Hervorming van de politiek heeft ook een andere kant. Von Weizsäcker zegt: 'De sleutel voor de levenskracht van de liberale democratie ligt echter niet in de kritiek op de partijen, maar in een levendige burgersamenleving, die inhoudelijk voorwerk voor de partijen doet en van hen vervolgens met meer recht politieke leiding kan eisen'. Dat is op het eerste oog een tegenstrijdig verlangen, want als de burgers zich meer laten gelden, hoe kunnen ze dan tegelijkertijd meer leiding van de partijen wensen? De uitweg ligt in een zelfbeperking van partijen. Voorbeelden zijn: - de direct gekozen burgemeester; - referenda met een bindend karakter; - constitutionele toetsing van wetten door de rechterlijke macht. Wanneer politici het welvaartsegoïsme in de samenleving willen weerspreken, kunnen ze hun eigen machtsegoïsme niet buiten schot laten.

De houding van Von Weizsäcker demonstreert de liberale kritiek op de democratische cultuur, maar die is niet dominant. In een aantal opzichten is de kritiek op de instituties vergelijkbaar met '1968' en is onderdeel van een bestendig proces van correcties. Maar er bestaat een levensgroot verschil met een kwart eeuw geleden. Stond toen de weezin onder een links-liberaal voorteken en werd gepleit voor omvattende democratisering, nu staat het onbehagen in de democratie onder een conservatief-populistisch voorteken en gaat het om een herbevestiging van eigen, vaak nationale, identiteit. Het verzet tegen Europa, tegen immigratie en tegen de gevestigde politieke partijen komt bijeen in een weezin tegen de liberale politieke en culturele elite. Het zijn degenen die op de vorige golf van protest aan de macht zijn gekomen, die nu zelf het voorwerp van kritiek zijn. Het zijn hun taal, houding en programma die ongenoegen oproepen.

Het referendum in Frankrijk over het Verdrag van Maastricht kan hier als voorbeeld gelden. Het electorale onbehagen over Maastricht en de afwijzing van de politieke elite, van links tot rechts, die zijn lot daaraan verbonden heeft, gingen hand in hand. Dat blijkt ook buiten Frankrijk: in Denemarken werden vrijwel alle politieke voorlieden weggestemd, die ook niet veel beters wist te verzinnen dan dreigen met chaos, en elders zijn de kiezers niet zo heel veel toegeeflijker. De afkeer van de gevestigde politieke partijen heeft alles te maken met een gevoel van onzekerheid en bedreiging, dat aan de machtige en verwarrende buitenwereld wordt toegeschreven. Velen achten zich niet meer beschermd door hun eigen politieke en maatschappelijke elites. Uit onderzoek naar de uitslag van het Franse referendum bleek dat de burgers met het meest wantrouwige oordeel over het functioneren van hun eigen democratie, genegen zijn om tegen 'Maastricht' te stemmen.

Die stemmingsomslag is niet voorbij gegaan aan de gevestigde partijen. Terwijl hun zeggingskracht sterk is verminderd, blijkt de hang naar dwang heel sterk te zijn. Of het nu gaat over immigratie, sociale fraude of criminaliteit - het liefst ineen gedraaid tot een kluwen - de hoge toon heerst in de meeste Westeuropese democratieën. De verzwakking van de partijen-staat heeft maatschappelijke onrust uitgelokt. Het is misschien een beetje een kwestie van de kip en het ei, want was er eerder: de maatschappelijke onveiligheid of de politieke onzekerheid? Hoe

het antwoord ook precies uitvalt, de eigen bijdrage van partijen in nood aan de maatschappelijke verzuivering mag niet weggeredeneerd worden. Onderwerpen zoals immigratie of criminaliteit zijn door de politiek verder aangescherpt, maar niet dichter bij een oplossing gebracht. Zo ontstaat een impasse, die de omgangsvormen in de samenleving zeer nadelig beïnvloedt.

Het kan niet worden uitgesloten dat met het wegvallen van het grote contrast tussen Oost en West iets is los gewoeld in de Westerse democratieën, dat verder reikt dan de routineuze correcties die in elke democratisch stelsel gangbaar zijn. De Oostduitse schrijver Heiner Müller zei vorig jaar in een interview: 'Ik geloof inderdaad dat we in een tussenperiode leven. Elke keer dat zich een echte crisis voordoet, vlucht men in kleinere eenheden en als het niet meer de staat kan zijn, vlucht men in de etnische groep, en vervolgens in de bende en dan in het gezin, maar het gezin is niet meer toereikend. De oorlog in Joegoslavië is een laboratoriumproef. Het is een proces dat zich overal in Europa voordoet, alleen zijn elders de zekerheden beter geregeld, vooral de sociale zekerheden. Interessant is dat de volgende catastrofe in Italië zal plaatsvinden, en dan komt Frankrijk en dan de Bondsrepubliek. Er is geen vijand meer om alles aan te delegeren'.

Misschien is er een soort 'negatieve bevrijding' in Europa gaande en sneuvelen heel nuttige taboes opeens. De populistische kritiek op de liberale verworvenheden en instituties heeft opnieuw bijkans vergeten kwesties van etniciteit en identiteit opgerakeld. De historische spanning en samenhang van nationale identiteit en parlementaire democratie vormt mijns inziens het veel bredere decor tegen de achtergrond waarvan we de opkomst van nationalistische en populistische stromingen als de Republikaaner, Front National en het Vlaams Blok dienen te plaatsen. Er is alle reden om nader op deze vraag in te gaan.

I. Tweërlei natie-besef

Om deze stelling wat nader toe te spitsen zal ik enkele woorden wijden aan twee concurrerende opvattingen over wat een natie is of zou behoren te zijn. Aan deze opvattingen zou men de namen van Renan en Herder kunnen hechten of van een Westeuropees en Midden-Oosteuropees 'model' spreken. Met enige goede wil kan zoals Smith doet een 'burgerlijk' en een 'etnisch' natie-begrip worden onderscheiden. Het gaat in essentie om de botsing tussen het ideaal van de verlichting en de romantische reactie daarop. Daarom spreek ik in het vervolg over een burgerlijk-liberaal en een etnisch-romantisch natiebegrip. We vergelijken beide concepties aan de hand van min of meer klassieke uitspraken.

Wat karakteriseert de liberaal-burgerlijke opvatting van de natie? Allereerst betreft het gedachte waarin de *politieke* gemeenschap voorop staat. De achtergrond van deze gedachte wordt gevormd door de Franse Revolutie. In deze opvatting valt het natiebegrip min of meer samen met volkssoevereiniteit en het recht op zelfbeschikking. Abbé Sieyès in zijn *Qu'est-ce que le Tiers Etat?* kan als voorbeeld gelden: 'De natie is een groep van deelgenoten die onder een gemeenschappelijke wet leven en vertegenwoordigd worden door hetzelfde wetgevend lichaam'. Deze democratische opvatting van de natie verzet zich zowel tegen de privileges van de adel als tegen de absolute macht van de koning.

In de etnisch-romantische opvatting geldt de natie als een *cultuurgemeenschap*. Het absolute bestaat niet, verkondigt Herder, er zijn slechts plaatsgebonden waarden en toevallig ontstane principes. Herder verzet tegen het 'imperialisme' van Voltaire en de verlichting: 'Laten we onze eigen weg volgen... Anderen mogen goed of kwaad spreken van onze natie, van onze literatuur, van onze taal:

het zijn de onze, wij zijn het zelf, dat is voldoende'. In deze opvatting is de natie de uitdrukking van een natuurlijke verdeling van het menselijke ras in verschillende culturen die onaantastbaar zijn en derhalve ook niet vermengd mogen worden.

In de tweede plaats is het liberaal-burgerlijke traditie een *subjectieve* opvatting. Volgens de beroemde omschrijving door Renan: 'Een natie is dus een grote saamhorigheid waarvan het wezen wordt gevormd door het besef van de offers die men gebracht heeft en bereid is nog te brengen. Zij veronderstelt een verleden, maar laat zich in het heden samenvatten in een tastbaar feit: de consensus, de duidelijk uitgesproken wens het gemeenschappelijk leven voort te zetten. Het bestaan van een natie is een elke dag hernieuwd plesbiciet'. Dus het bestaan en voortbestaan van de natie is geheel en al afhankelijk van de wilsbeschikking van de burgers die deze natie vormen.

De etnisch-romantische opvatting staat hier haaks op, het is een *objectieve* opvatting. De natie ontleent zijn samenhang aan kenmerken, die geheel los staan van het individu, bijvoorbeeld een gemeenschappelijke taal. Sterker nog, bij Fichte vormt in zijn *Reden an die deutsche Nation* taal de cruciale scheidslijn tussen nationale gemeenschappen: 'Noemen we een volk de mensen die dezelfde uiterlijke invloeden op het spraakorgaan ondergaan, samenleven en in voortgaande uitwisseling hun taal vormgeven'. Wat in deze gedachtengang opvalt is lotsbestemming en geen wilsbeschikking: taal en bloedbanden kunnen niet vrijelijk gekozen worden.

De liberaal-burgerlijke opvatting gaat in de derde plaats uit van een hoge mate van *maakbaarheid* van de natie. De schepping van een staatsverband brengt de samenleving voort oftewel het nationalisme maakt de natie en niet andersom. Gellner: 'Naties als een natuurlijk, van God gegeven manier om mensen in te delen, als een vanzelfsprekend politiek doel, zijn een mythe; nationalisme dat soms bestaande culturen opneemt en tot naties omvormt, soms nieuwe culturen bedenkt, en vaak bestaande culturen vernietigt, dat is de realiteit'. Als voorbeeld wordt vaak genoemd het scheppen van een nationale taal door het moeizame werk van het vernietigen of marginaliseren van dialecten.

In de etnisch-romantische conceptie gaat de natie juist vooraf aan het staatsverband. De natie-staat komt *organisch* voort uit lange culturele tradities, en kan dus allerminst als een contingent, dagelijks plesbiciet worden gezien. De natie rijst als vanzelf op uit de etnische grondstof, is een natuurlijke lotsbestemming. Kortom de natie gaat vooraf aan het nationalisme. Douglas Hyde, de latere Ierse president levert een mooie illustratie: 'We moeten ons inspannen om nooit te vergeten dat het Ierland van vandaag voortkomt uit het Ierland van de zevende eeuw, toen het de school van Europa was, een lichtend voorbeeld. Het is waar dat de Noormannen enkele kleine nederzettingen bouwden in de negende en tiende eeuw en in latere eeuwen omvangrijke nederzettingen hadden, maar geen van deze heeft de continuïteit doorbroken van het maatschappelijke leven op het eiland'.

In de vierde plaats beroept de liberaal-burgerlijke opvatting zich op *universele rechten* en stelt de rechten van het individu boven die van de natie-staat. Hans Kohn wijst op het grote verschil tussen het gezin en de natie: 'Nationalisme - onze identificatie met het leven en het streven van ontelbare miljoenen die we nooit zullen kennen, en met een een grondgebied dat we nooit in zijn geheel zullen bereizen - is kwalitatief verschillend van de liefde voor het gezin of naaste omgeving. Het is daarentegen zeer verwant aan de liefde voor de mensheid of de gehele aarde. Beide behoren tot wat Nietzsche in Also sprach Zarathustra Fernsten-

liebe noemde, liefde voor hen die ver van ons staan, en die hij onderscheidde van Nächstenliebe, liefde voor hen die ons na staan'.

De etnisch-romantische opvatting van de natie wil juist *particuliere plichten* van de burgers jegens de staat centraal stellen, uiteindelijk het sterven voor het vaderland. De natie is hier gedacht als een groot familiaal verband. Herder observeert: 'Bevooroordeeld zijn is goed op zijn tijd, want het maakt gelukkig. Het voert volkeren terug naar hun middelpunt, hecht hen stevig aan hun stam, brengt hen tot groter bloei, elk naar hun eigen aard, maakt hen vuriger en bijgevolg ook voorspoediger in hun voorliefdes en hun streven. In dat opzicht loopt de meest onwetende, meest bevooroordeelde natie vaak voorop: de tijd van de emigratieverlangens, van verwachtingsvolle reizen naar het buitenland, is reeds een tijd van ziekte, gezwollenheid, ongezonde dikte, voorbode van de dood'.

Ten vijfde staat in het burgerlijk-liberale denken een *pluralistische* opvatting van de natie voorop. Anders gezegd: recht en democratie behoeven geen samenhangende culturele fundering, verschillende nationaliteiten kunnen in één staatsverband samenleven. Lord Acton's klassieke essay *Nationality* (1862) bevat een principieel pleidooi voor multi-nationale staten: 'Als we de ontplooiing van vrijheid voor de verwerkelijking van morele plichten als het doel van de burgerlijke samenleving zien, dan moeten we concluderen dat staten, zoals het Britse en Oostenrijkse imperium, die verschillende nationaliteiten omvatten zonder die te onderdrukken het meest volmaakt zijn... Een staat die niet bij machte is om verschillende rassen tot hun recht te laten komen, veroordeelt zichzelf'. In onze tijd bewijzen de voorbeelden van Zwitserland, België en Canada dat verschillende nationale culturen samen kunnen leven in één politieke constructie; de laatste twee gevallen laten ook zien hoe omstreken en moeilijk dat is.

Tegenover dit pluralisme staat een *homogene* conceptie van de natie, elke interne tegenstelling doet afbreuk aan de eenheid van het 'volk'. Dit brengt ook een verzet met zich mee tegen de rol van partijen die de band tussen volk en staat verstoren en als een 'Fremdkörper' worden ervaren. Deze opvatting kan geïllustreerd worden met een uitspraak van een traditionalist als de Maistre: 'Naties hebben een collectieve ziel en een waarlijk geestelijke eenheid die hen vormt tot wat zij zijn.' Verder kan gewezen worden op de totaliserende opvatting van de staat bij een Duitse romanticus als Adam Müller: 'De staat is de totaliteit van menselijke aangelegenheden, hun vereniging in een levend geheel. Als we het private en het publieke leven op ook maar één punt uiteen halen, dan kunnen we de staat niet meer zien als behorend tot het leven'.

Dit onderscheid tussen twee opvattingen over de natie is inzichtelijk, maar ook verwarrend. Dat komt omdat het beschrijvend en voorschrijvend tegelijk wil zijn. Dat loopt dooreen. Het wil een verschil tussen West-Europa en Midden-Oost-Europa benoemen, maar het laat ook iets zien van de manier waarop men hoopt dat de eigen Westeuropese geschiedenis zal verlopen, namelijk in de richting van een liberale omgang met het verschijnsel van de natie-staat. In beide opvattingen wordt een deel van de historische werkelijkheid geweld aangedaan.

Eigenlijk is er bijna sprake van een conceptuele omkering. Men zou kunnen beweren dat hoe verder men in de realiteit verwijderd was van het ideaal van de natie-staat, hoe meer gesproken werd over 'objectieve' kenmerken van de natie en over de lange organische ontwikkeling ervan. Fichte's hardnekkige beroep op de Duitse taal was inderdaad zo ongeveer het enige dat hij had om zijn pleidooi voor Duitse eenwording op te baseren in het begin van de negentiende eeuw. Kortom, juist in die gevallen waar weinig 'objectieve' natie-staat voorhanden is, beroept men zich hardnekkig op deze uiterlijke kenmerken.

En de keerzijde is dat hoe dichter men het ideaal van het nationalisme nadert - één natie, één staat - hoe liberaler de omgang met de nationale identiteit is en kan zijn. Nederland is een mooi voorbeeld van dat laatste: heel lang een etnisch min of meer homogene staat met een onomstreden grondgebied, geen langdurige ervaring met vreemde overheersing en geen onderdrukte landgenoten buiten de eigen grenzen. De natie-staat is hier zo vanzelfsprekend, haast organisch gegroeid in vier eeuwen, dat het land zich kon gaan opvatten als de anti-these van elk nationalisme. De natie-staat is zo normaal geworden, dat iedereen het bijzondere ervan over het hoofd ziet.

Het liberaal-burgerlijke natiebegrip is het cultuurgoed van de *tevreden naties*, die zichzelf als universeel opvatten: het Frankrijk van na de Revolutie van 1789 of Amerika na de onafhankelijkheid 1776. Het etnisch-romantische denken over de natie is doorgaans de zelfopvatting van de ontevreden naties en bestaat uit een wonderlijke mengeling van imitatie en *ressentiment*. Een voorbeeld is het Rusland van de negentiende eeuw zoals we dat ontmoeten in de geschriften van de historicus Karamzin. Zijn kritiek op westers georiënteerde tsaar Peter de Grote spreekt boekdelen: 'Door oude gebruiken af te schaffen, ze voor te stellen als belachelijk en achterlijk en door buitenlandse er in de plaats van te introduceren, vernederde de tsaar de Russen diep. Kan zelfverloochening een mens en een burger tot grote daden brengen?'

Als men het contrast tussen de staats- en natievorming in Oost- en West-Europa tot zich laat doordringen, dan beseft men al snel op hoeveel culturele veronderstellingen de natie-staat in West-Europa gebaseerd is, die men zich zelden realiseert. De verschillende omstandigheden verklaren veel van de uiteenlopende opvattingen van de natie zoals we die zijn tegengekomen in ons overzicht. In landen als Frankrijk en Groot-Britannië ontstond de moderne natie binnen bestaande staten, in het Oosten was het tegendeel het geval.

De Hongaarse historicus István Bibó schrijft: 'In Oost-Europa was het nationale kader iets dat eerst gevormd moest worden, dat men moest herstellen of bevechten of beveiligen - niet alleen tegenover de represailles van dynastieke staatsgebouwen, maar ook tegenover de nationale onverschilligheid van een deel van de eigen bevolking en tegenover een wankel nationaal bewustzijn. Deze omstandigheden verklaren de meest typische trek van de onevenwichtige politieke psychologie van Midden-Oost-Europa: de existentiële angst om het collectieve bestaan'. Die is in het Westen nauwelijks na te voelen, daar is immers een veel meer continue geschiedenis van staatsvorming.

Bibó's slotsom: 'Democratie en nationalisme hebben vergelijkbare, met elkaar samenhangende wortels. Wordt deze samenhang verbroken dan kan dat zware ontsparingen tot gevolg hebben. Dat is in Midden-Oost-Europa gebeurt. Daar hebben de tot standkoming van een nationaal collectief en de bevrijding van de mensen geen samenhang gekregen'. Juist deze ervaring maakt de vaak zo vanzelfsprekende culturele voorwaarden van de Westeuropese natie-staten beter zichtbaar.

De gangbare dichotomie van opvattingen over de natie moet doorbroken worden, wil men begrijpen wat er op dit moment in West-Europa gebeurt. Op zijn minst kunnen we vaststellen dat in de geschiedenis van West-Europa nationalisme en democratie hand in hand zijn opgebloeid in een moeizame, spanningsvolle verhouding. Labrie heeft gelijk: 'Nationalisme en democratie ontwikkelen zich in nauwe onderlinge samenhang. Democratie vereist een regering, die haar beleid in termen van algemeen - d.i. nationaal - belang kan verdedigen. Omgekeerd impliceert nationalisme een tendens tot democratisering, in zoverre het uitgaat van de staat als een homogene politieke en culturele eenheid, waarin allen

als actieve burgers zijn verenigd'. Natuurlijk is de relatie tussen beide ook heel spanningsvol. Democratie is een methode die juist verdeeldheid op een vreedzame manier door insluiting wil reguleren, terwijl elke identiteit altijd op eenheid en uitsluiting is gebaseerd. Waar het in het vervolg om zal gaan is een nadere bepaling van de verhouding van de natie als politieke en culturele gemeenschap.

II. In het voetspoor van Tocqueville

Er zijn twee manieren waarop de samenhang van 'democratie' en 'identiteit' onder druk staat in West-Europa. Een 'interne' druk: de ontwikkeling van de liberale democratie ondermijnt actief de culturele fundamenteen waarop deze is gegroeid - de problematiek van Tocqueville. En een 'externe' druk: de culturele vermenging en versnippering door integratie en migratie zet de democratische samenhang onder druk. De vraag is nu of deze historische verknoping van nationale identiteit en parlementaire democratie, tijdelijk is of veel structureler van aard. Wat gebeurt er als deze samenhang verbroken wordt? Gaan dan de nationale identiteiten, bevrijdt van hun democratische keurslijf, zwerven? Komt dan het ondemocratische potentieel dat aan elke exclusieve gemeenschap hangt vrij?

Kijken we eerst naar de druk op de democratie die van binnenuit komt. Het is Fukuyama geweest die het meest pregnant het nieuwe van het huidige tijdsgewricht onder woorden heeft gebracht. Kort gezegd, beweert hij dat er geen serieuze rivalen van de liberale democratie meer zijn, althans op het niveau van het denken.

De motieven die tot een keuze voor democratie leiden hebben volgens Fukuyama uiteindelijk weinig met economie en consumptief verlangen van doen. Een volstrekt ander motief domineert de gang van de geschiedenis: de strijd om erkenning. 'Mensen zijn niet alleen uit op materieel comfort, maar ook op respect en erkenning, en ze menen dat ze respect waard zijn omdat ze een zekere waarde of waardigheid bezitten. Een psychologische of politieke theorie waarin geen rekening wordt gehouden met het verlangen naar erkenning en de incidentele, maar duidelijke bereidheid bij de mens om zelfs tegen zijn sterkste natuurlijke instinct in te gaan, zou een verkeerd beeld geven van het menselijk gedrag'. Door de verbreiding van de liberale democratie als idee, komt een einde van de strijd om erkenning en daarmee een einde van de geschiedenis in zicht.

Fukuyama keert terug naar de beroemde driedeling van de menselijke ziel bij Plato om zijn opvattingen verder te schragen. Naast een verlangend deel, dat uit is op behoeftebevrediging in materiële zin, en een redenerend of berekend deel, die de mens ertoe brengt om soms van zijn verlangens af te zien, bestaat er een derde deel, dat wordt omschreven als *thymos* of bezieling: 'Thymos is zoiets als een aangeboren rechtvaardigheidsgevoel', aldus Fukuyama. Het gaat om waarheid, zelf-respect, eergevoel en trots.

Wie iets wil begrijpen van bijvoorbeeld de revoluties in Oost-Europa van 1989 komt niet om deze wat ouderwetse begrippen heen. Natuurlijk speelde het verlangen naar Westerse consumptie een rol, maar de dagelijkse vernedering, de onmondigheid waren een belangrijker drijfveer om het communisme af te schudden volgens Fukuyama. Opmerkelijk is dat Oosteuropese schrijvers als Michnik of Havel in soortgelijke termen over de omwentelingen in hun land spreken. Maar ook bijvoorbeeld de burgerrechten beweging in de Verenigde Staten is vooral een strijd om erkenning door de zwarte bevolking.

De thymos is in moreel opzicht een ambivalent verschijnsel: het kent een extreme variant in 'het verlangen erkend te worden als superieur aan anderen' door Fukuyama tot megalothymia gedoopt en het kent een gematigde variant: isothymia oftewel 'het verlangen te worden erkend als gelijke van anderen'. De essentie van de liberale democratie is dat de megalomane wil tot overheersen uit het domein van de politiek wordt verbannen. Zo kan de geschiedenis worden geschreven als de opkomst, groei en ondergang van de megalothymia. De ongebreemde ambitie wordt gesmoord in het gevecht over de herverdeling van economische groei en in het democratische verlangen naar erkenning als gelijke. Beide zijn in beginsel verwezenlijkt in de moderne liberale democratie en markteconomie.

Door de stelling van 'het einde van de geschiedenis' krijgt de overwinning van het Westen in de koude oorlog een veel dwingender karakter. De aarzeling is verdwenen: liberale democratie is de ultieme beschavingsvorm. Ons voorstellingsvermogen wordt daarmee gevangen in de horizon van de maatschappij waarin we leven. Er is geen idee over vooruitgang dat meer wil zijn dan een pleidooi van de vervolmaking van ons bestel, hetgeen niets anders betekent dan een betere toepassing van haar grondslagen. Door elke vluchtweg rigoreus af te sluiten, dwingt Fukuyama ons deels onbedoeld tot nadenken over de interne tegenspraken van de liberale democratie en over de vraag of op termijn dit type politieke cultuur niet daaraan niet tenonder zal gaan. Mocht dat zo zijn dan kan er geen sprake zijn van een einde aan de Geschiedenis. Er zijn twee belangrijke vragen wat betreft de duurzaamheid van een liberale democratie: ondermijnt het liberalisme op den duur niet de gemeenschapszin waarop het is gebouwd? En, ten tweede, is het nationalisme in een wereld van liberale staten werkelijk bezworen?

In het laatste deel van zijn boek zoekt Fukuyama een antwoord op deze vragen. Hij onderscheidt rationele vormen van erkenning, dat wil zeggen de liberale democratie, en irrationele vormen, vooral religie en nationalisme. Deze zijn irrationeel want de scheidslijnen die ze trekken zijn willekeurig en staan haaks op het universalisme van het liberale denken. Maar in navolging van Tocqueville moet hij erkennen dat deze 'irrationele' vormen van wederkerige erkenning, gemeenschapszin voortbrengen die een democratie nodig heeft om voort te bestaan. Waarbij de term 'irrationeel' natuurlijk een nodeloos prejorative lading heeft, die nu eenmaal aan elk verlichtingsideaal kleeft. Want in het vervolg blijken deze voor-politieke gemeenschappen wel degelijk een belangrijke sociale functie te vervullen.

Fukuyama erkent dat het liberalisme met zijn homogeniserende werking steeds meer deze gemeenschappen verdringt, tradities afbreekt en het individualisme bevordert: 'De liberale staat moet universeel zijn, dat wil zeggen dat alle leden erkend moeten worden omdat ze mensen zijn en niet omdat ze lid zijn van een of andere nationale, etnische of raciale groep. De staat is ook homogeen omdat hij een klassenloze maatschappij schept waarin het onderscheid tussen meesters en slaven is afgeschaft'.

Nu kan men zeggen dat al sinds mensenheugenis wordt gesproken over sociale ontwrichting door bijvoorbeeld geloofsafval, maar dat moderne liberale samenlevingen totnogtoe over voldoende veerkracht en zelfcorrigerend vermogen hebben beschikt om maatschappelijke samenhang te waarborgen. Zo was bijvoorbeeld de verzuiling in Nederland gebaseerd op tolerantie tussen de zuilen en intolerantie binnen de zuilen of althans een beperkte democratie. Deze mengeling van politieke democratie en voor-politieke gemeenschapsvorming verdwijnt langzaam, maar of daardoor de democratie op langere termijn versterkt wordt is een open vraag, waar ook Fukuyama geen antwoord op heeft.

Hij stelt vast dat het liberalisme de religie goeddeels tot een private aangelegenheid heeft gemaakt en zegt dat het nationalisme in de westerse wereld ook een veel huiselijker vorm heeft gekregen. Fukuyama erkent wel dat de inherente trend naar een universele en homogene staat niet zo eenvoudig zal overwinnen: '... overal bestaat verzet tegen die homogenisering en zien we een herbevestiging, grotendeels op subpolitiek niveau, van culturele identiteiten die uiteindelijk een versterking betekenen van de bestaande barrières tussen volkeren en naties'.

Als vooruitgangdenker ziet Fukuyama religieuze gemeenschapszin en nationale identiteit toch vooral als obstakels op weg naar een voltooid liberalisme. Ik wil zijn vragen principieler stellen: wat te denken als beide inderdaad noodzakelijke voorwaarden zijn, zo men wil als rationele democratie slechts in een context van irrationele erkenning kan groeien en bloeien, als democratie niet zonder gemeenschapszin en nationale identiteit kan floreren? Dat zou iets verklaren van de machteloosheid van het liberalisme oog in oog met het huidige onbehagen in de democratie.

Fukuyama komt ook op deze vraag via Nietzsches verzet tegen de slavenmoraal van een samenleving die geen heroïek meer kent. De kritiek van links op de liberale staat acht Fukuyama niet bedreigend, want de kern daarvan is een kritiek op 'de ongelijke erkenning van gelijke mensen', wat uitloopt op een poging de liberale democratie te vervolmaken. Nee, de rechtse kritiek op 'de gelijke erkenning van ongelijke mensen' is wezenlijker, want die verzet zich tegen de doelstelling van het liberale project.

De deugd van tolerantie is centraal in elke democratie. Maar hoe kan groots en meeslepend geleefd worden in zulke omstandigheden? Welke hartstocht kan zo'n samenleving van gelijken nog oproepen bij de enkeling? Fukuyama citeert Nietzsche's klacht over de 'laatste mens' in de Vorrede van Also sprach Zarathustra: 'Men wordt niet meer arm en rijk: beide zijn te bezwaarlijk. Wie wil nog regeren? Wie nog gehoorzamen? Beide zijn te bezwaarlijk. Geen herder en éne kudde! Ieder wil hetzelfde, ieder is gelijk: wie anders voelt, gaat vrijwillig in het gekkenhuis'.

Tolerantie impliceert een relativisme dat gemakkelijk tot de dictatuur van de middelmaat kan leiden. Wie zal nog iets durven veroordelen? Nietzsche's grootste angst was dat de Amerikaanse levensstijl het zou winnen. Is de prijs van onze beschaving dat uiteindelijk alle grote kunst, literatuur of filosofie op zijn einde loopt? 'Als het de liberale democratie lukt de megalothymia uit het leven te bannen en te vervangen door rationele consumptie, zullen we laatste mensen worden. Maar mensen zullen zich tegen deze gedachte verzetten'.

Natuurlijk zijn er in ondernemerschap of sport uitlaatkleppen voor de megalothymia, maar of het voldoende zal blijken weet Fukuyama niet. Want de oorlogszucht van de Europese volken aan de vooravond van de eerste Wereld Oorlog na bijna honderd jaar vrede staat hem helder voor ogen. Hier stuit Fukuyama op de grens van zijn redenering: 'Maar de ontevredenheid ontstaat juist daar waar de democratie volledig heeft gezegevierd: het is dan een ontevredenheid met vrijheid en gelijkheid. De mensen die nog steeds ontevreden zijn, kunnen de geschiedenis altijd opnieuw beginnen'.

III. Het vermogen tot integratie

Er is ook een 'externe' druk op de samenhang van de natie-staat als culturele en politieke gemeenschap. We weten niet alleen niet meer zo goed wie we zelf

zijn, onder invloed van individualisering, maar bovenop en dwars door deze ontwikkeling heen spelen zich de gevolgen af van de Europese eenwording en een toenemende migratiedruk.

De *Europese eenwording* is een eerste vraagstuk dat we willen opwerpen. In 1986 werden tamelijk eensgezind de eerste stappen naar een gemeenschappelijke markt gezet. Die consensus is ruw verstoord door het revolutiejaar 1989. De politieke elite in verschillende Westeuropese landen raakte aangestoken door het besef dat in het Oosten 'geschiedenis' met een hoofdletter werd geschreven en wilde terecht niet achter blijven. Maar het verval in het Oosten en de Duitse eenwording riepen vergaande vragen op, waarover geen overeenstemming bestond en ook nimmer had bestaan.

De Europese integratie is namelijk nooit meer geweest dan het geloof in een methode van economische vervlechting en in een begeleidende routine van politieke compromisvorming. De Amerikaanse politicoloog Stanley Hoffmann schreef lang geleden al dat de Europese Unie 'de gok is om consensus over het uiteindelijke doel te vervangen door beweging als een doel in zichzelf'. Nooit is er ook maar een minimale overeenstemming geweest over het beoogde doel en de reikwijdte van de Europese integratie. Het is een beweging zonder doel of in de beweging ligt het doel. Over de politieke vorm die het economische samenwerkingsverband dient aan te nemen en over de plaats van de Europese Unie in de internationale betrekkingen is nooit een samenhangende visie door de betrokken lid-staten geformuleerd.

De Europese Unie is een fuik van eigen makelij. Dat beeld heeft een positieve uitleg. Door bevoegdheden over te dragen, meer lidstaten toe te laten, instituties te creëren, hoopt men een onomkeerbaar proces gestalte te geven, er is eenvoudigweg geen weg meer terug. Dat is de gok van Europese integratie: je scheidt zoveel gemeenschappelijke belangen, verplichtende procedures, dat de lege instituties van de Unie zich vanzelf zullen gaan vullen met politieke wilsovereenstemming en democratische loyaliteit van de burgers.

Maar het beeld kan ook anders worden uitgelegd. De Europese eenwording zit op een doodlopend spoor, is verstrikt geraakt in politieke tegenstellingen en bestuurlijke wanorde, met alle risico's vandien. De integratie blijft in een schmerzzone steken: noch het nationale parlement, noch het Europese parlement heeft werkelijk greep op de besluitvorming in Brussel. Zo draagt de overdracht van nationale bevoegdheden bij tot zwakke democratieën op nationaal niveau, zonder dat onderwijl een levensvatbare democratie in Europa is gegroeid.

Het hele idee van een onomkeerbare ontwikkeling naar steeds geïntegreerder Europa staat sowieso op gespannen voet met democratie. Een parlementair stelsel is gebaseerd op de methode van trial and error. Beleid wordt gevormd door stappen vooruit, zijwaarts, dan weer achteruit, maar zelden kan men in een ontwikkelde democratie spreken over onomkeerbare stappen. Sterker nog, democratie staat voor de gedachte dat alles in beginsel omkeerbaar is, ooit verworpen kan worden door een nieuwe meerderheid.

Europese integratie is gebaseerd op de gedachte dat elke stap vooruit nooit meer in twijfel mag worden getrokken, want mocht zoiets gebeuren dan ontstaat de ruimte om alle communautaire verworvenheden te ondermijnen. Europa schrijdt voort via de methode van het fait accompli en lijkt gebaseerd op een vooruitgangsgeloof zonder democratie. De gedachte dat elke stap onomkeerbaar is sluit de mogelijkheid uit dat men zich vergist. En dat in een wereld waarin men steeds meer oog krijgt voor de onbedoelde gevolgen die veel beleid met zich meebrengt.

Het is gebruikelijk om de democratische zwakte van de Europese Unie te wijten aan politieke onwil van landen als het Verenigd Koninkrijk of Denemarken. Verder wordt de uitbreiding van de Unie met nieuwe lid-staten als versturende factor aangemerkt. Dat is allemaal waar, maar zit het probleem niet dieper? Op de principiële vraag of een functionerende democratie mogelijk is op een gebied dat 340 miljoen inwoners omvat en twaalf natie-staten met heel uiteenlopende (politieke) culturen, talen en welvaartsniveau's, is nooit een bevredigend antwoord gegeven. De institutionele en democratische zwakte van het verdrag van Maastricht zijn daar een weerslag van. Stuit de Europese integratie niet ook op zijn grenzen door het ontbreken van sociale en culturele samenhang in Europa?

De term 'homogeen' is natuurlijk op geen enkele moderne samenleving van toepassing. Immigratie, internationale markten en media hebben hun werk wel gedaan. Toch is de vergelijking van de maatschappelijke en culturele samenhang in de Europese Unie met die van de natie-staat misleidend. Een gemeenschappelijke taal, een gedeelde historische ervaring, een specifieke rechtscultuur, zelfstandige tradities van sociale bescherming en een eigen politieke stijl, dat alles tekent de natie-staten die de Europese Unie schragen, maar ontbreekt goeddeels in die Unie zelf.

En zo komt het dat opnieuw de samenhang van nationale identiteit en parlementaire democratie wordt onderzocht. In het Westelijk deel van Europa is de nationale staat het kader geweest waarin de parlementaire democratie zich in de negentiende en twintigste eeuw heeft ontplooid. De moderne natie-staat, volkssoevereiniteit en zelfbeschikkingsrecht stammen uit eenzelfde oorsprong, namelijk de Franse revolutie. Maar democratie en natie hebben altijd een zeer spanningsvolle relatie gehad. De Franse filosoof Claude Lefort schrijft: 'Met de komst van de democratie verheffen de Staat, de Maatschappij, het Volk en de Natie zich voor de eerste keer, of komen zij in een heel ander daglicht te staan. En in al deze vormen wil men graag het enkelvoudige terugvinden en het verdedigen tegen de dreiging van verdeeldheid'.

Daar ligt een wezenlijk probleem: kan de verdeeldheid die bij elke democratie hoort, voortbestaan zonder die samenbindende verwijzing naar 'volk' en 'natie'? Kan een liberale democratie als methode van conflictbeslechting op eigen kracht een politieke gemeenschap dragen? Of heeft een levensvatbare democratie juist wortels nodig een in een specifieke cultuurgemeenschap? Om het met Fukuyama te zeggen: kan 'rationele' erkenning niet functioneren zonder vormen van 'irrationele' erkenning? En zo ja, wat zegt dat dan over de kansen van een Europese democratie? Kan de Europese Unie zo'n Europees 'volksgevoel' mede tot stand brengen? Zijn één munt en één leger in Europa mogelijk zonder algemeen aanvaarde lingua franca?

Naast de problemen die de Europese integratie opwerpt, gaat er een druk uit van een *multiculturele* samenleving. Het is evident dat de aanwezigheid van grote aantallen immigranten de democratie op verschillende manieren beproeft en laat zien hoezeer democratische besluitvorming wortelt in een onuitgesproken sociale en culturele begrenzing, hoe vaag die ook moge zijn geworden.

Minstens twee dingen kan men vaststellen. Overal waar vreemdelingen opduiken zijn er altijd spanningen geweest en daar is niets vreemds aan. Etnische identiteiten zijn vaak diepgeworteld en gaan niet zo, maar onder in een smeltkroes van culturen. Verder is zonneklaar dat over het geheel genomen immigratie heeft bijgedragen aan de welvaart en culturele ontwikkeling van de betrokken samen-

levingen, gedwongen vertrek van groepen vreemdelingen is meestal een teken van neergang en gebrekkig zelfvertrouwen van samenlevingen geweest.

Dat alles neemt niet weg dat het niet gemakkelijk blijkt om immigranten deel te laten nemen aan de democratie als actieve burgers. Het voorbeeld van Amsterdam laat trouwens zien dat het straks niet meer om minderheden gaat: rond 2015 zal de helft van de inwoners van deze hoofdstad onder de dertig jaar een allochtone achtergrond hebben. Nu kan men zeggen, de meeste landen kennen nog geen stemrecht voor buitenlanders die een aantal jaren in het land verblijven en verder het is een kwestie van generaties. Bovendien hoeveel autochtone burgers zijn actief bij de democratie betrokken? Maar wat blijft is de vaststelling dat gedeeld burgerschap wel degelijk iets heeft te maken met culturele integratie, een gevoel van verwantschap en wederkerige erkenning.

Ik ben het wel eens met de conclusie van Enzensberger: 'De bereidwilligheid en het vermogen tot integratie kan namelijk tegenwoordig in geen enkel land en aan geen enkele kant meer verondersteld worden. De multiculturele samenleving blijft een loze kreet zolang de moeilijkheden die door dat begrip worden opgeroepen worden getaboeïseerd maar niet opgelost. (...) Door een groot deel van de Europese bevolking wordt de integratie tot op heden niet geaccepteerd. De meerderheid is er niet toe bereid, ze is er op dit moment misschien zelfs niet toe in staat'.

We hebben een uitzonderlijke tijd achter ons, waarin een zeer ontspannen en welvarende samenleving de teugels heeft laten vieren. De illusie van onkwetsbaarheid was heel sterk in de jaren na de wederopbouw en het leek alsof de verdraagzaamheid zich als vanzelf bestendigde en verdiepte. Waarom neemt de tolerantie nu zo snel af? Drie belangrijke waarborgen van onze betrekkelijk ontspannen gemeenschapszin - de rechtsstaat, de verzorgingsstaat en de natie-staat - staan onder druk. Het gevoelen van velen is immers dat het geboefte, de fraudeurs en de verre burens de overhand dreigen te krijgen. Op dat onderhuidse sentiment bouwen partijen als het Front National, de Republikenar en het Vlaams Blok.

De uitholling van de rechtsstaat is in de ogen van de meeste burgers waarschijnlijk het grootste probleem. Nu op aanzienlijke schaal een gevoel van onveiligheid heerst en getwijfeld wordt aan de rechtsbescherming door de overheid, neemt de aanvaarding van afwijkend gedrag af. Bange mensen zijn niet tolerant. Er is vast te loks omgesprongen met de 'kleine' criminaliteit. Maar de afgenomen sociale controle in de samenleving kan niet louter met dwangmiddelen door de overheid worden opgevangen. Was het maar alleen een kwestie van meer politie op straat.

Dat geldt ook voor de sociale zekerheid. Natuurlijk is die door slordig beheer en fraude aangetast. Maar evenzeer zetten de internationale concurrentie en een zwakke economie de verzorgingsstaat onder druk. Dat raakt vooral degenen die het laatst in de samenleving zijn geïntegreerd, voorheen de arbeidersklasse. De concurrentie tussen deze laatkomers en de nieuwkomers van buiten is hevig want menigeen beseft dat het 'last in, first out' zal zijn. Met de afnemende sociale bescherming van de maatschappelijk meest kwetsbare groepen wordt de tolerantie ten opzichte van immigranten zwaar op de proef gesteld.

Tenslotte wordt geknaagd aan de natie-staat zelf, dat wil zeggen aan de gedachte dat de staat berust op een min of meer homogeen volk. De toename van het aantal asielzoekers heeft ook te maken met ondoorzichtige procedures, maar is toch allereerst een gevolg van zoiets als de oorlog in Joegoslavië. Met de groei

van het aantal vreemdelingen neemt het vanzelfsprekende gevoel van verwantschap in de bevolking af.

Burgers ontlenen minder rechtszekerheid, sociale bescherming en culturele bevestiging aan de huidige natie-staat. Nu deze hoekstenen zijn gaan schuiven, keren velen zich af van de liberale overheid en van een open samenleving. Ze vluchten in iets anders: de afsluiting voor het vreemde, de ingebeelde zekerheid van het 'wij onder elkaar', de knusse waarheid van het 'vol is vol'. De tolerantie kreunt onder de last van achterstallig onderhoud. De samenleving is natuurlijk weerbarstiger geworden en dat maakt de kunst van het maatschappelijke beheer ook veel moeilijker dan vroeger. Wel hebben de regeerders onderschat hoe breekbaar de maatschappelijke vrede is. De politieke bovenlaag die vroeger over een duidelijke beschavingsmissie beschikte, twijfelt aan zichzelf en dreigt meer en meer zijn greep op de maatschappelijke onvrede te verliezen. En daarmee zijn we opnieuw beland bij de onzekerheid van de politieke elite en het onbehagen in de democratie.

IV. Is een Europese democratie mogelijk?

Mijn overwegingen komen bijeen in de principiële vraag: is een ontwikkelde parlementaire democratie in de Europese Unie mogelijk? Met het verder openen van de grenzen in Europa, zou de aandring om ze scherper te trekken weleens snel zou kunnen toenemen. Een indirecte aanwijzing daarvoor is dat haast niemand meer over de multi-culturele samenleving of Europese eenwording spreekt als een ideaal. Als beide vormen van integratie al verdedigd worden dan timide als een noodzaak, gezien de historische omstandigheden waarin we nu eenmaal verzeild zijn geraakt. Een pleidooi voor de smeltkroes der culturen is even geheel uit de mode.

Kan 'Europa' uitgroeien tot een volwaardige democratie? In beginsel zijn er twee wegen: of de Europese Unie herhaalt op een veel grotere schaal de nationalistische identificatie van politieke en cultuurgemeenschap, dat wil zeggen Europa als een uitvergroete natie-staat of de Europese Unie slaagt erin op een verantwoorde manier de verknoping van nationale identiteit en parlementaire democratie te verbreken, etnos en demos te ontrafelen, en zo iets als een post-nationale democratie te realiseren. Vooral de tweede weg is interessant, omdat het een veel bescheidener optie is. Zo stuiten we op het debat waar auteurs als Habermas en Ferry tegenover Dworkin en Thibaud staan. Proberen we de gedachtingang summier te schetsen en de gevolgen voor de Europese integratie te wegen.

Sommigen, zoals Jürgen Habermas leggen de nadruk op het tijdelijke en voorbijgaande verband van nationalisme en republikaanse: 'De natie van de burgers vind zijn identiteit niet in een etnische gemeenschap of cultuurgemeenschap, maar in de praxis van de burgers die actief hun democratische rechten van participatie en communicatie uitoefenen. Het republikeinse aspect van burgerschap staat hier volledig los van het behoren bij een voorpolitieke gemeenschap die bijeen gehouden wordt door etnische afkomst, een gedeelde traditie of een gemeenschappelijke taal'.

Deze procedurele democratie is in beginsel geschraagd op een 'constitutioneel patriotisme' (Verfassungspatriotismus), dat zich niet bij voorbaat verzet tegen de gedachte van een levendige Europese democratie. Totnogtoe is de publieke ruimte en het publieke debat gefragmenteerd gebleven in de natie-staten van Europa, maar in principe verzet niets zich tegen een horizontale verbinding.

Juist door politieke gemeenschap los te maken van cultuurgemeenschap wordt een volwaardige democratie in de Europese Unie denkbaar. Bijvoorbeeld het ontbreken van een lingua franca, een gemeenschappelijke taal, in de Unie is dan geen wezenlijk obstakel meer.

Een tegenwerping bij Habermas is: welke is de specifieke historische achtergrond van zijn 'constitutionele patriottisme'? Is zo'n houding los te maken van de Duitse geschiedenis? Waarschijnlijk niet en daarmee blijkt toch dat deze opvatting van democratie zijn wortels heeft in de 'lotsgemeenschap' van Duitse burgers en dus niet zo los staat van een 'voor-politieke gemeenschap' als Habermas ons wil doen geloven. Daarom had hij ook geen weerwoord toen in de DDR de leuze 'Wir sind *das* Volk' werd ingeruild voor de wens 'Wir sind *ein* Volk'. Uit een democratische opstandigheid - 'het' volk tegenover de elite - werd ineens een nationaal verlangen geboren - 'één' volk te zijn met de West Duitsers. Von Weizsäcker zegt terecht over het Verfassungspatriottisme: 'Dan blijft patriottisme beperkt tot een inzicht en bevat het geen instinctieve gevoelens. Dan wordt het zo algemeen, zo universeel en diffuus dat het niets meer inhoudt'.

De Amerikaanse filosoof Ronald Dworkin kijkt op een heel andere manier dan Habermas naar de verhouding van culturele gemeenschap en liberale democratie. Hij verwerpt de dichotomie van universele en particuliere cultuur: elk debat over de rechtvaardigheid en het goede leven speelt zich af binnen een specifieke cultuurgemeenschap, moet daarbinnen geïnterpreteerd worden. Dworkin stelt 'statistische' en 'communautaire' democratie tegenover elkaar: 'Men construeert een statistische democratie door de macht en de functies tussen de burgers, hun vertegenwoordigers en de instituties op een manier te verdelen die het toelaat dat de politieke besluiten min of meer in overeenstemming zijn met de meerderheid. Maar voor een communautaire democratie is meer nodig: instituties en fundamentele opvattingen die voorrang en kracht geven aan twee noodzakelijke democratische houdingen: collectieve verantwoordelijkheid en individueel oordeelsvermogen'.

Het is duidelijk dat Dworkin een veel omvattender begrip van burgerschap hanteert dan bijvoorbeeld Habermas en het is tevens duidelijk dat het zich veel moeilijker leent voor constructies als een Europees burgerschap, want hoe kunnen burgers in de Europese Unie een daadwerkelijk gevoel van collectieve verantwoordelijkheid verwerven? Hoe lang zal het duren voordat iemand uit de Provence op een waarachtige manier kan zeggen dat hij een inwoner van Bayern als een Europese 'mede-burger' ziet?

In een belangwekkend debat hebben Paul Thibaud en Jean-Marc Ferry deze controversie in verband gebracht met de vraag naar de reikwijdte van de Europese integratie. Paul Thibaud benadrukt in de communitarische lijn dat de Europese integratie zich altijd achter de rug van de burgers heeft voltrokken. De gemeenschappelijke markt vergroot de consumptieve mogelijkheden en de bewegingsvrijheid van individuen, maar in de Europese Unie is geen spoor van burgerschap herkenbaar. Dat verbaast Thibaud niet, want alleen de natie is een voertuig voor wat hij de 'emancipatie' en 'implicatie' van burgers noemt. Zonder de wederkerigheid van rechten en plichten die een natie bij zijn burgers aanspreekt, is geen levende democratie denkbaar. Die ethiek van verantwoording is volledig zoek in Europa.

Ferry daarentegen verwerkt de uitgangspunten van Habermas in zijn notie van post-nationale democratie en Europees burgerschap. Met de verwerkelijking van de gemeenschappelijke markt is het fundament geschapen van een mobiliteit en een burgerlijke samenleving die de nationale staat ver te buiten gaan. Het gaat er

niet om dat Europa een Grote Staat moet worden of een Grote Natie, maar juist om de poging om een scheiding te realiseren tussen particuliere nationale culturen, wier integriteit niet wordt aangetast door de Unie en een universele rechtscultuur. Die scheiding is van belang, omdat anders nooit een moment van reflexie kan ontstaan op de eigen nationale tradities. Ferry heeft zijn hoop gevestigd op een publieke ruimte of publieke opinie in Europa die een kritische politieke functie kan vervullen tegenover de regulerende rol van de instellingen van de EG.

Op beide gezichtspunten valt wel wat af te dingen. Thibaud erkent te weinig dat in de samenleving de identiteiten steeds verder verkrumelen en dat zijn ethiek van verantwoordelijkheid, ook al moeilijk binnen de bestaande natie-staten gerealiseerd wordt. Ook de verschijnselen van bureaucratie en dominantie van de rechterlijke macht die het politieke vacuum opvullen kan men zowel nationaal als Europees vaststellen. Bij Ferry blijft vaag hoe zonder staatsvorming een effectieve democratische controle kan plaatsvinden in Europa. Een publieke opinie op de schaal van de Gemeenschap is wellicht denkbaar, maar dat is wat anders dan wetgeving en parlementaire activiteit. Zijn Europese burgerschap blijft zo erg onbestemd.

Door denkers als Dworkin en Thibaud wordt een vraag gesteld die beklijft. Mijn slotsom is dat parlementen niet los van een zekere nationale saamhorigheid kunnen floreren, maar evenzeer dat zo'n natiebesef los van een democratische cultuur buitengewoon riskant is. In de volksvertegenwoordiging vindt de strijd plaats tussen verschillende ideeën over wat in het algemeen belang is. Elke politieke stroming die er toe doet probeert zich een eigen beeld te vormen van 'de' natie. Dat is naar het woord van Benedict Anderson natuurlijk 'een ingebeelde gemeenschap', die binnen herkenbare historische continuïteiten telkens opnieuw wordt uitgevonden en bovendien altijd omstreden is.

De Europese eenwording is niet toevallig in een schemerzone beland. Dat heeft veel diepere oorzaken dan de uitbreiding met nieuwe landen of de onwil van sommige lid-staten van de Europese Unie. Democratie speelt zich nog steeds grotendeels af binnen de grenzen van nationale staten. Noch de politieke, noch de culturele voorwaarden van natievorming in de Europese Unie zijn vervuld of zullen worden vervuld binnen een afzienbare termijn. Bij dergelijke voorwaarden moet men zoals gezegd onder meer denken aan een gedeelde rechtscultuur, een lingua franca, een traditie van sociale bescherming, een eigen herkenbare politieke stijl en iets van een gedeelde, levende herinnering. Het Europees parlement blijft dan ook vooralnog een vertegenwoordiging zonder volk en een parlement zonder regering.

Wie nu uit naam van Europa de historische gegroeide band tussen parlementaire democratie en natie-besef verder onder druk zet, draagt bij tot wat hij wil bestrijden: een nationaal gemotiveerd onbehagen in de democratie, dat zich tegen Europa richt. Het natiebesef en volksgevoel die aan de ketting van de parlementaire democratie lagen, dreigen los te slaan en het autoritaire potentieel te openbaren, dat in begrippen als 'volk' en 'natie' besloten ligt. De opkomst van extreem-rechts is het topje van een ijsberg aan ongenoegen. Daarom moet voorzichtig met de nationale democratieën in Europa worden omgesprongen.

Mijn slotsom is dat de bescherming van de democratie duidelijke grenzen stelt aan de bevoegdheden die vooralsnog worden overgedragen. Zo kan men zich afvragen of de monetaire unie die is voorzien aan het einde van de jaren negentig niet een stap te ver is geweest. Zulke wezenlijke bevoegdheden uit handen geven zonder democratische controle is een uitnodiging tot populistische wrok te-

gen Europa als het economisch tij weer eens tegenvalt. Men mag niet met een beroep op de gemeenschappelijke markt het risico nemen om de democratieën in West-Europa te ontwrichten. Maar zullen sommigen tegenwerpen, zonder de economische groei van de gemeenschappelijke markt zullen de samenlevingen nog veel meer uit het lood slaan. Zo blijft Europa een vooruitgangsgeloof zonder democratie.

Burgers die zich niet vertegenwoordigd voelen in hun eigen parlement zullen niet geneigd zijn om in de Europese Unie een wenkend perspectief te zien. Wie zich een 'vreemdeling in eigen land' acht, zal eerder vluchten in het 'eigen volk eerst'. Daarom kan Europa niet gebouwd worden op zwakke democratieën in de lid-staten. Een Europese Unie die niet uitgaat van de natie-staat als voornaamste drager van rechtszekerheid, sociale bescherming en parlementaire democratie zal stuklopen op een muur van nationaal gemotiveerd wantrouwen.

Wie een open samenleving in een steeds grenzelozer wereld wil verdedigen - en nu is de werkelijke test sinds we geen gesloten grens met het Oosten meer hebben - moet nadenken over de grenzen van Europese integratie en over de grenzen van immigratie. De natie-staat zal nog lang het brandpunt zijn en blijven van de politieke democratie en legitimiteit en elke geforceerde beweging richting Europa, zal het tegendeel uitlokken: nationalisme. Hetzelfde geldt voor immigratie: als er niet een enigszins beheerste opvang van vluchtelingen, gezinsherenigers enzovoorts plaats vindt en vooral een die in verhouding staat tot de mogelijkheden van een goede opname in de samenleving, de zogeheten 'inburgering', dan zal de kritische grens wat er sociaal en cultureel aanvaardbaar wordt gevonden bereikt zijn. Dat betekent geen roep dat Nederland, Frankrijk of België 'vol' zijn, want dat is enkel een uitnodiging tot permanent wantrouwen jegens de hier verblijvende alloctonen. Wel dat men zich dient te realiseren dat het zeer precare sociale en culturele verhoudingen betreft, die vooral in de grotere steden tot spanningen zullen blijven leiden.

In één zin: wie de liberale democratie wil verdedigen tegenover de uitdaging van politieke bewegingen die nationalisme en populisme verenigen, zal veel preciezer moeten nadenken over de culturele fundamenteën van die democratie.

V. Een moraal van de mobiliteit

Uiteindelijk gaat daarbij het om de vraag hoe met het verschijnsel van toenemende mobiliteit in een democratie opgesprongen moet worden. De wereld waarin we leven wordt groter en kleiner tegelijk, brengt mensen nader tot elkaar en verder van elkaar af. Door de enorme beweeglijkheid van kapitaal, informatie, goederen en mensen zijn samenlevingen niet alleen op elkaar betrokken geraakt, maar ook van elkaar doortrokken. Tegelijk neemt de weerzin tegen culturele vermenging en integratie toe, leven mensen geïsoleerder dan ooit en zijn we nu dover voor 'slecht nieuws' dan vroeger. Is er zoiets als een moraal van de mobiliteit denkbaar?

Anders gezegd: hoe kunnen de grondslagen van een open samenleving in een steeds grenzelozer wereld worden verdedigd? Wat volgt kan niet meer dan een tastend antwoord zijn. Een eerste aanwijzing van de culturele problemen die zo'n wereld oproepen komt van John Berger: 'Het nieuws, of het nu plaatselijk nieuws is of wereldnieuws, is bijna elke dag slecht. Die dagelijkse portie slecht nieuws geeft mensen het gevoel dat ze op een telkens kleiner wordend gebied raken ingesloten. Vandaar die woedende uitvallen van tijd tot tijd, als vanuit een belegerde stad. Slecht nieuws maakt wrokkig'.

'Nomadisch' is het sleutelbegrip waarmee Attali in zijn studie *Millenium* de nieuwe economische orde typeert. Het is duidelijk dat niet iedereen gelijkkelijk profiteert van deze radicale veranderingen. Integendeel, de kans is groot dat 'rijke nomaden' uit de bevoorrechte delen van de wereld - zonder enig nationaliteitsgevoel en zonder familiebanden - steeds scherper komen te staan tegenover de ronddolende massa's 'arme nomaden', die proberen te ontkomen aan de armoede aan de randen van de wereldeconomie. Attali is ervan overtuigd, dat de echte volksverhuizing nog gaat komen.

In de komende wereldorde zullen winnaars en verliezers zijn. De laatsten zullen veel talrijker zijn en zich niet zomaar bij hun marginale plaats neerleggen. Gebeurt er niets dan zal oorlog en geweld het beeld aan de rand van de welvarende wereld bepalen. Deze bedreiging roept nieuwe morele vragen op, die niet langer ontweken kunnen worden. De ommuring van Europa, zo die al mogelijk zou zijn, is geen aanvaardbaar antwoord op de immigratiedruk die mede voortkomt uit de enorme bevolkingsgroei in het Zuiden. Daarvoor hoeft men enkel de Afrikanen voor de geest te halen, die bijna dagelijks verdrinken bij mislukte pogingen om in kleine bootjes van Marokko naar Spanje over te steken.

Naast deze Noord-Zuid tegenstelling, wordt de nieuwe orde in het Westen ook van binnenuit door de enorme mobiliteit bedreigd. Het pluralisme en de keuzemogelijkheden van de markt en de democratie zijn beide gebaseerd op 'het principe van omkeerbaarheid': 'Alles kan veranderd of verworpen worden. In een dergelijk principe, hoe gunstig ook op korte termijn, kan geen beschaving veranderd zijn. Het ondermijnt zelfs de dwingende eis van alle voorgaande beschavingen: te blijven voortbestaan.'

De ontwortelde en nomadische cultuur brengt een 'sociale duizeling' teweeg die op den duur niet vol te houden is. Een grenzeloze samenleving is onleefbaar, we moeten 'weerstand bieden aan de perverse logica van de keuzecultuur', schrijft Attali. Hij citeert de filosoof Leszek Kolakowski: 'Met het verdwijnen van het sacrale, dat grenzen oplegde aan de volmaaktheid die door het profane kon worden bereikt, ontstaat een van de gevaarlijkste illusies van onze beschaving - de illusie dat er geen grenzen zijn aan de veranderingen die het menselijk leven kan ondergaan, dat de maatschappij "in principe" eindeloos flexibel is... Het sacrale verwerpen is onze eigen grenzen afwijzen. Het is ook het afwijzen van het begrip van het kwade.'

Slaagt Attali er op een overtuigende manier in om grenzen te formuleren? In zoverre hij de schaduwkanten van de moderniteit onderzoekt wel. Haast alles wordt uit zijn vertrouwde verband getrokken en de nomadische cultuur stelt de gevestigde tradities zwaar op de proef. In deze omstandigheden een nieuwe poging wagen om een 'minima moralia' veilig te stellen is onontkoombaar. Het verbaast in ieder geval niet dat hij uitkomt bij een quasi-religieus pleidooi voor rentmeesterschap of wat hij een 'sacrale convenant' noemt. Een afscheid van het vertrouwen in de geschiedenis als vooruitgang brengt een 'terugkeer' met zich mee naar het bovenzinnelijke, naar een religieuze houding.

Misschien dat elk onbekommerd denken over deze vragen uiteindelijk tot een wat machteloze conclusie voert. Daarin ligt het ware probleem van onze tijd. De globale samenhang van de bevolkingsexplosie, de milieucrisis, groeiende migratiestromen en de hoog opgedreven consumptiecultuur wordt steeds zichtbaarder. Maar tegelijkertijd beseft eenieder hoe moeilijk dergelijke tendenzen te beheersen zijn. Juist de wereldomspannende schaal waarop deze problemen zich afspelen en hun onderlinge samenhang maken ze nauwelijks vatbaar voor regeringen en internationale organisaties. Daarom kan het niemand verwonderen dat

menigeen zich juist terugtrekt in de beschutting van een eigen verband en zich afsluit van een wereld die inderdaad duizelingwekkend is.

Attali heeft gelijk: 'We leven in een wereld die tegelijk krimpt en uitzet, die mensen dichterbij elkaar brengt en verder van elkaar verwijdert. Het nieuws over het omverwerpen van tirannen of het onderdrukken van dissidenten wordt onmiddellijk over de hele wereld uitgezonden. Enorme geldbedragen worden in enkele seconden overgemaakt. Nationale grenzen stellen steeds minder voor. Toch is de realiteit van het wereldburgerschap voor iedereen nog ver weg. De stamcultuur tiert nog welig.' Neemt men dit dilemma serieus dan kan het verlangen naar het onderdak van de natie niet als achterlijk worden weggewimpeld.

De omgang met deze tegenstrijdigheid is fundamenteel, wil er maar het begin van een nieuwe wereldorde ontstaan, waar zovelen de mond van vol hebben. Hoe kan een bevattelijk verband worden gelegd tussen de massieve demografische en ecologische 'feiten' enerzijds en de fragiele sociale en culturele omgeving waarin mensen leven anderzijds? Hoe kan worden bevorderd dat een groeiend bewustzijn van kwetsbaarheid zich vertaalt in openheid en niet in afsluiting? Met een groot woord zou men kunnen concluderen dat er zoiets als een moraal van de mobiliteit wordt gevraagd. Kan een democratie deze verhoogde culturele omloopsnelheid verwerken?

De futuroloog Alvin Toffler twijfelt daaraan. Hij legt een aarzelende relatie tussen de structurele maatschappelijke veranderingen in een 'post-industriële samenleving' en de democratische vormen die uit een andere tijd stammen. Hij schrijft: 'De toegenomen diversiteit betekent dan ook dat, hoewel onze politieke stelsels theoretisch gezien gebaseerd zijn op het meerderheidsbeginsel, het zelfs bij levensbelangrijke zaken wel eens onmogelijk zou kunnen blijken tot een meerderheid te komen. Deze ineenstorting van de consensus houdt in dat meer en meer regeringen minderheidsgroepen zijn, gebaseerd op wisselende en onzekere coalities. Die ontbrekende meerderheid drijft de spot met de standaarddemocratische retoriek. Ze dwingt ons tot de vraag of, gezien de samenloop van snelheid en diversiteit, echte 'vertegenwoordiging' nog wel mogelijk is'.

Bibliografie

- ATTALI, J., *Millennium, naar een nieuwe wereldorde*, Utrecht/Antwerpen, 1992.
- BERGER, J., *Stemverbeffing, een visie op de afgelopen drie jaar*, Amsterdam, 1992.
- BIBO, I., *Die Misere der osteuropäischen Kleinstaaterie (1946)*, Frankfurt am Main, 1992.
- CROZIER, M., HUNTINGTON, S., WATANUKI, J., *The crisis of democracy*, The trilateral commission, 1975.
- DWORKIN, R., Deux conceptions de la démocratie, in: J. LENOBLE & N. DEWANDRE (red.): *L'Europe au soir du siècle, identité et démocratie*, Parijs, 1992.
- ENZENSBERGER, H. M., *De grote volksverhuizing*, Amsterdam, 1993.
- FINKELKRAUT, A., *De ondergang van het denken*, Amsterdam, 1988.
- FERRY, J.-M., THIBAUD, P., *Discussion sur l'Europe*, Parijs, 1992.
- FUKUYAMA, F., *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, Amsterdam, 1992.
- GELLNER, E., *Nations and nationalism*, Oxford, 1983.

- GLOTZ, P., *Der Irrweg des Nationalstaats*, Stuttgart, 1990.
- GREENFIELD, L., *Nationalism, five roads to modernity*, Cambridge, 1992.
- HABERMAS, J., Citoyenneté et identité nationale, in: J. LENOBLE & N. DEWANDRE (red.), *L'Europe au soir du siècle, identité et démocratie*, Paris, 1992.
- HOFFMANN, S., Obsolete or obsolete? France, European integration, and the fate of the nation-state, in: HOFFMANN, *Decline or renewal?, France since the 1930's*, New York, 1974.
- HYDE, D., *The Necessity for De-Anglicising Ireland* (1892), Academic Press Leiden, 1994.
- KEDOURIE, E., *Nationalism*, Oxford, 1993 (vierde druk).
- KOHN, H., *The idea of nationalism*, New York, 1946.
- NIETZSCHE, F., *Also sprach Zarathustra*, Leipzig, 1901.
- LABRIE, A., 'La religion civile': nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa, in: L.H.M. WESSELS & A. BOSCH, *Veranderende grenzen, nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen, 1992.
- LEFORT, C., *Het democratische tekort, over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*, Meppel, 1992.
- REMAN, E., *Qu'est-ce qu'une nation? (1882)*, Academic Press Leiden, 1994.
- SMITH, A., *National identity*, Londen, 1991.
- VON WEIZSACKER, R., *Leven op de grens*, Amsterdam, 1993.

Summary: The discomfort with democracy

Democratic institutions are under pressure as was also the case at the end of the sixties. But where in those days the critique was left-liberal and seeking to extend democracy, now the discomfort with democracy has conservative-populist overtones, related to a the reaffirmation of exclusive, mostly national, identities. The populist critique of liberal achievements and institutions has raised questions of ethnicity and identity. The historical tension between national identity and parliamentary democracy offers a broader frame against which the emergence of nationalist and populist movements, like the Republikaner, Front National and the Vlaams Blok can be understood.

These considerations lead to some important questions: is a parliamentary democracy in the European Union possible? Does democracy need a specific cultural society? If so, European unification would break the historical link between parliamentary democracy and the nation, without realizing a democracy on a higher multi-national level. Those who want to defend the liberal democracy against the challenge of populist and nationalist political movements, will need to study more closely the cultural foundations of democracy.

Bestaat er een stedelijke onderklasse in België?

Marco MARTINIELLO

Prof. aan de Université de Liège

Sinds de oliecrisis van 1973 heeft België, zoals de meeste andere landen van de Europese Unie, te kampen gehad met een opeenvolging van ernstige economische recessies. De Belgische industriële welvaart en bloei is alleen nog een nostalgische souvenir, het land is aan een tijdperk begonnen met dramatische economische, sociale, politieke en culturele veranderingen en moeilijkheden die even zo vele uitdagingen vormen voor de toekomst.

Van de indicatoren van de globale crisis in België, zijn de volgende vier van cruciaal belang voor dit artikel. Eerst en vooral hebben de werkloosheid en de ondertewerkstelling de laatste twintig jaar aan belang gewonnen. Wat betreft de werkloosheid is het vermeldenswaardig dat deze sinds het begin van de jaren zeventig bijna constant gestegen is tot minimum 500.000 werklozen in januari 1994, dit is minstens 14% van de totale actieve bevolking¹. Verder is ook de lengte van de perioden van werkloosheid aanzienlijk gestegen en veel arbeiders van middelbare leeftijd, die werkloos geworden zijn in de industriële sector, hebben maar een kleine kans om opnieuw werk te vinden. Ten tweede is het probleem van de daklozen, tot voor kort nagenoeg onbestaande in Belgische stedelijke gebieden, nu wel aan de orde en lijkt te stijgen. En ten derde, niet alleen stijgt de criminaliteit in de steden, zoals men kan merken aan de officiële cijfers vrijgegeven in februari 1994², ook het gevoel van onveiligheid lijkt wijd verbreid te zijn vooral in grote steden zoals Brussel, Antwerpen of Luik. Ten vierde zijn de sociale spanningen en conflicten uitgedrukt in etnische termen niet meer zeldzaam. De eerste rellen van 1991 tussen jongeren uit de Brusselse binnenstad³, waarvan een meerderheid van Marokkaanse afkomst, werden onlangs gevolgd door geweldpleging tussen Turken en Koerden in de buurt van Sint-Joost in Brussel en door een confrontatie tussen Belgisch-Marokkaanse jongeren en de politie naar aanleiding van een demonstratie georganiseerd ten voordele van de Palestijnen vlak na de Hebron-slachting van februari 1994.

Voor vele waarnemers lijkt het duidelijk dat België een groeiende sociale uitsluiting en "nieuwe armoede" te wachten staat. België lijkt meer en meer een duale maatschappij te worden met een duidelijk te onderscheiden grens tussen een meerderheid van "haves" en een groeiende minderheid van "havenots".

Er zijn andere pogingen geweest om de Belgische sociale en economische situatie te conceptualiseren, maar de notie van "onderklasse" is tot hertoe nog niet ter discussie gekomen, tenminste toch niet in franssprekend België. En dit ondanks het feit dat de economische en sociale situatie, zoals hierboven geschetst,

1 Dit is een officieel cijfer gepubliceerd door de Office National de l'Emploi (ONEM).

2 Le Soir, 19 en 29 februari 1994.

3 MARTINIELLO M., 1991. Turbulences à Buxelles (mai 1991). *Migration Société* 3, 18, 19-29.

had kunnen leiden tot een debat analoog met de discussie die in de Verenigde Staten of Groot-Brittannië ontwikkeld werd.

Daarom stelt dit artikel de volgende vraag: kan het begrip onderklasse nuttig zijn om de processen van socio-economische segregatie, fragmentatie en uitsluiting, van ongelijke verdeling van politieke macht en van etnicisering van sociale relaties in stedelijk België, te benaderen? Of hebben de Belgische sociale wetenschappers gelijk het debat over de onderklasse te negeren? Is er bij de verschillende voorstellingen van de onderklasse een nuttig concept aanwezig, dat het mogelijk maakt om de sociale, economische en politieke dynamiek in Belgische steden beter te begrijpen en te verklaren?

Door deze vraag te stellen, wordt ook een bredere epistemologische vraag aan de orde gesteld: in hoeverre kan men een begrip vanuit een sociale context, waarin het werd ontwikkeld, overdragen naar andere sociale contexten, zonder zorgvuldig voorafgaand onderzoek?

De recente geschiedenis van continentale immigratie en etnische studies toont de mogelijke verdraaiingen aan ten gevolge van het geïmproviseerd overdragen van concepten. In recent werk van de Franse socioloog, Didier Lapeyronnie⁴ bijvoorbeeld, wordt het begrip onderklasse veelvuldig toegepast op de Franse postnationale maatschappij. Er wordt nergens verwezen naar de theoretische discussie, noch in de Verenigde Staten, noch in Groot-Brittannië, en het concept onderklasse wordt als vanzelfsprekend aangenomen, zowel in absolute termen als om de mechanismen van de Franse uitsluiting uit te leggen. Bijgevolg is het onmogelijk om het empirische bestaan van een Franse stedelijke onderklasse niet vast te stellen en geeft men een ietwat bevooroordeeld beeld van de Franse stedelijke samenleving.

Om zulke afwijking voor België te voorkomen, is het voorzichtiger de vraag te stellen naar de theoretische waarde van het concept onderklasse, door te verwijzen naar de Amerikaanse en Britse discussie en de overdraagbaarheid of de universaliteit van het voornaamste concept empirisch te toetsen. Het feit dat het concept onderklasse essentieel en politiek gecontesteerd wordt en ook verre van onduidelijk is, maakt dergelijke benadering nog meer noodzakelijk. Daarom is dit artikel in twee delen verdeeld. Het eerste deel is een poging om de mogelijke theoretische waarde in te schatten van het concept onderklasse, door te verwijzen naar de recente en de actuele Amerikaanse en Britse discussie over dit onderwerp. Deze benadering impliceert ofwel het aanvaarden van één van de beschikbare concepten van onderklasse, ofwel een nieuwe benadering waarvan de theoretische superioriteit dan moet bewezen worden. Het kan ook een algehele verwerping betekenen van het concept onderklasse en de onderklassetheorieën. Het tweede deel van dit artikel bestaat uit een explorerende confrontatie van het concept onderklasse met gefragmenteerde empirische gegevens over stedelijke gebieden in België, voornamelijk Brussel. In de conclusie zal dan een voorlopig antwoord geformuleerd worden op de vraag gesteld in de titel van dit artikel - bestaat er een stedelijke onderklasse in België?

⁴ LAPEYRONNIE D., 1993a. De l'intégration à la ségrégation. In *Ville, exclusion et citoyenneté. Entretiens de la ville II*. J. ROMAN (ed.), 97-115. Paris: Editions Esprit.

LAPEYRONNIE D., 1993b. *L'individu et les minorités. La France et la Grande-Bretagne face à leurs immigrés*. Paris: Presses Universitaires de France.

De onderklasse: een waardevol concept, een verwarrende categorie die alle ladingen dekt of een politiek instrument?

Het minste wat men kan zeggen is dat de term "onderklasse" in hoge mate controversieel en bediscussieerd blijft in de Verenigde Staten en in Engeland, zowel in de sociale wetenschappen als in politieke kringen. Er bestaat geen algemene consensus over de definitie van onderklasse, over zijn waarde als verklarend concept en over zijn politieke en beleidsimplicaties. Er bestaat zelfs geen consensus over de noodzaak het woord te gebruiken. Sommige auteurs hebben zelfs geschreven dat de discussie over de onderklasse in een terminale staat van verwarring is vervallen⁵. Andere auteurs raden aan het woord te laten vallen en te vervangen door een meer theoretische en empirisch passende term⁶. Vóór we ons bezighouden met de definities, en impliciet met de theorieën van de onderklasse, loont het de moeite een overzicht te geven van de algemene kritieken op de conceptualisering van de onderklasse.

Sommige auteurs verwerpen of bekritisieren de term "onderklasse" omdat het geen wetenschappelijk maar een politiek concept zou zijn. Nochtans is het een punt van discussie voor welke politieke zijde de term zou moeten dienen. Voor Willetts⁷ is het een quasi-marxistisch concept. Volgens Cross en Keith⁸ is er geen verraderlijkere term dan onderklasse, ten minste wat betreft zijn populair en academisch gebruik. Het kan enkel leiden naar een min of meer reactionaire stellingname. Het lijkt erop dat beide kritieken hun punt overbeklemt. In tegenstelling tot Van den berghe, die stelt dat onderklasse de meest neutrale term is als je hem vergelijkt met "lumpenproletariat", geassocieerd met het marxistische denken, en met "pariah", geassocieerd met de liberale traditie, zou ik willen stellen dat "onderklasse" vast en zeker een term is met een politieke betekenis. Maar zijn politieke connotatie verandert naargelang tijd en plaats. In de jaren zestig werd hij vooral gebruikt door liberale sociale wetenschappers in de Verenigde Staten en door academici van gematigd links in Engeland. In de jaren tachtig daarentegen was het idee van onderklasse sterk verbonden met de sociale en politieke theorieën geassocieerd met nieuw rechts in de Verenigde Staten⁹. In Engeland begonnen enkele academici, duidelijk van marxistische traditie, de term te gebruiken, maar evenzo werd hij gebruikt door conservatieve sociale wetenschappers¹⁰. Daarom lijkt het beter aan te sluiten bij de realiteit om te erkennen dat omwille van zijn diverse betekenissen, onderklasse even goed door conservatieven als liberalen als radicalen kan gebruikt worden¹¹. Bijgevolg, deze potentiële en actuele veelvoudigheid aan politieke betekenissen van deze term, moet

5 AINSTEIN S., GORDON I., HARLOE M. (eds), 1992. *Divided Cities. New York & London in the Contemporary World*. Oxford: Blackwell.

6 WILSON WJ., 1987. *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass and public policy*. Chicago: The University of Chicago Press.

7 WILLETTS D., 1992. Theories and explanations of the Underclass. In *Understanding the Underclass*. D. SMITH (ed.). London: Policy Studies Institute, 48-54.

8 CROSS M. & KEITH M., (eds) 1993. *Racism, the City and the State*. London: Routledge.

9 SMITH D., 1992a. Defining the Underclass. In *Understanding the Underclass*, D. SMITH (ed.), 3-8. London: Policy Studies Institute.

10 WILLETTS WJ., o.c.

11 PETERSON P., 1991. The Urban Underclass and the Poverty Paradox. In *The Urban Underclass*, C. JENKS & P. PETERSON (eds), 3-37. Washington: The Brookings Institutions.

zorgvuldig in acht genomen worden in elk onderzoek dat zich bezighoudt met armoede en socio-economische *segregatie*. Ik betwijfel echter of dit een voldoende reden is om het woord zelf te laten vallen.

Het concept onderklasse is ook bekritiseerd omdat het een sterke morele ondertoon zou hebben, en dus geen sociaal-wetenschappelijk concept zou zijn. Dit is zeker waar voor de reactionaire en conservatieve verklaringen van de onderklasse, in die zin dat lid zijn van de onderklasse, in essentie gedefinieerd wordt door de amorele waarden en gedragingen van hen die met armoede geconfronteerd worden¹². In de hedendaagse Amerikaanse literatuur is het werk van Murray¹³ waarschijnlijk een van de meest typische voorbeelden van een morele definitie van onderklasse. Murray definieert dit concept niet zozeer met betrekking tot armoede dan wel met betrekking tot een reeks van culturele tekorten die tot uiting komen in amorele houdingen, waarden en gedragingen van de leden van de onderklasse. In zijn ogen zijn alleenstaande moeders, de belangrijkste indicator van de onderklasse¹⁴, de uitdrukking van het amoreel zijn van veel stedelijke zwarten die de "normale" gezinsstructuur niet waarderen. In dezelfde zin wordt zwarte werkloosheid geïnterpreteerd binnen de "cultuur van afhankelijkheid", dus als een keuze, gemaakt door de zwarte mannelijke leden van de onderklasse. Deze keuze wordt natuurlijk als amoreel beschouwd in die zin dat ze de waarde van werk verwerpt, een centrale waarde in de Verenigde Staten. Uiteindelijk is de onderklasse, omwille van haar zagezegde amoraliteit, niet alleen verantwoordelijk voor haar slechte sociale en economische situatie, maar bovendien zou ze niet moeten geholpen worden en verdient ze alleen maar misprijzen.

Het is interessant om aan te stippen dat een morele benadering reeds ontwaard kan worden in de werken van vorige eeuw en bij de voorlopers van het hedendaags onderklasse-debat in het midden van de 20ste eeuw. Marx bijvoorbeeld had niet zoveel respect voor het "lumpenproletariat". Zoals Morris¹⁵ aanhaalt, komt het misprijzen van Marx voor het lumpenproletariat waarschijnlijk voort uit het zogenaamde gemis aan potentieel voor revolutionaire actie en collectieve actie tout court. Toch is de morele veroordeling die Marx uitspreekt minstens even hard als die van Murray. Chevalier¹⁶ geeft de indruk dat de morele benadering van "la classe dangereuse" (gevaarlijke klasse) ook in het negentiende-eeuwse Parijs zowel de burgerlijke als de volkse discussie domineerde.

Daarom is het belangrijk volgende punten te benadrukken: morele definities van de onderklasse bestaan, ze leiden tot moreel bevooroordeeld getheoretiseerd dat de non-interventie van de staat verrechtvaardigt. Deze morele definities zijn niet nieuw en het zijn ook niet de enige. Vele wetenschappers definiëren de onderklasse niet in morele termen. Bovendien worden de morele benaderingen voornamelijk ontwikkeld door conservatieve sociale wetenschappers, maar zoals het voorbeeld van Marx aantoont, is zelfs een marxistisch negatief moralisme mogelijk.

12 CROSS M., KEITH M., o.c.

13 MURRAY C., 1984. *Loosing Ground*. New York: Basic Books.

14 MORRIS L., 1994. *Dangerous Classes. The Underclass and Social Citizenship*. London: Routledge.

15 MORRIS L., o.c., p. 15.

16 CHEVALIER L., 1958. *Classes laborieuses et classes dangereuses*. Paris: Plon.

In ieder geval, als het de bedoeling is om, vanuit een sociaal wetenschappelijk standpunt, tot een beter begrip en verklaring van armoede en socio-economische segregatie in de stedelijke post-industriële samenleving te komen, dan moet elke morele definitie van onderklasse verworpen worden. Nochtans heeft Boscill¹⁷ gelijk om te stellen dat de discussie over de onderklasse, fundamentele morele kwesties aan de orde stelt zoals wat het verband is tussen het principe van gelijke kansen en rechtvaardigheid? Wat zijn de plichten van de overheid wat betreft sociale tekorten? Hebben etnische en raciale elites de plicht om het leiderschap op zich te nemen in hun gemeenschap? Maar het is niet de taak van de sociale wetenschapper om deze vragen te stellen en te beantwoorden.

Sommige auteurs stellen omwille van verschillende andere redenen, de wetenschappelijke waarde van het concept onderklasse in vraag. Voor Hatem¹⁸ is de term veel te vaag voor een efficiënt gebruik. Om dezelfde reden verkiest Wilson¹⁹ te spreken over de "ghetto poor". Met de woorden van Gans is onderklasse een zeer kenmerkende synthetiserende term die een waaier van heel verschillende mensen over één kam scheert²⁰. Jenks gaat hier verder op in door te beweren dat de ambiguïteit van het concept onderklasse het resultaat is van het veelvoud aan criteria die gebruikt worden om mensen te classificeren en de onderklasse te construeren. Naargelang het gebruikte criterium zal de definitie gegeven aan het concept onderklasse verschillen en zal de term onderklasse verwijzen naar verschillende situaties. Daarom is er, volgens Jenks, niet één onderklasse maar zijn er verschillende onderklassen, afhankelijk van de classificatiecriteria die worden gebruikt. Hij maakt onderscheid tussen een verarmde onderklasse, een werkloze onderklasse, een onderwijsloze onderklasse, een reproductieve onderklasse en een gewelddadige onderklasse. Al deze onderklassen samensmelten en van de specifieke sociale problemen één metaprobleem maken, gekend als het onderklasse-probleem²¹, is politiek onbruikbaar in die zin dat het aanspoort om globale oplossingen te zoeken die politiek niet realistisch zijn. Deze sociale problemen oplossende benadering van Jenks, verklaart zijn reserve tegenover het concept onderklasse, en niet noodzakelijk het gemis aan verklarende waarde van de term. Hatem en Jenks²² hebben ongetwijfeld gelijk om te benadrukken dat het concept onderklasse dikwijls te vaag is en hun kritiek kan bijgevolg geïnterpreteerd worden als een aansporing om meer klaarheid te brengen in het onderklasse-debat. Maar, het concept afdanken op basis van zogenaamde onbruikbaarheid in termen van beleid, zou een dubieuze houding zijn voor een sociale wetenschapper.

17 BOXILL B., 1991. Human Rights. The Dispute about the Underclass. In *Exploitation and Exclusion: Race and Class in Contemporary US Society*, A. ZEGEYE, L. HARRIS, J. MAXTED (eds), 45-64. London: Hans Zell Publishers.

18 HATEM F., 1992. Etats-Unis: l'underclass au coeur de la crise urbaine. *Futuribles* 169, 3-32.

19 WILSON W.J., o.c.

20 MORRIS L., 1994. *Dangerous Class. The Underclass and Social Citizenship*. London: Routledge.

21 Op dit punt neemt Lapeyronnie (1993) een tegenovergesteld standpunt in als hij beweert dat de onderklasse een specifiek probleem is van postnationale samenlevingen.

22 JENKS C., 1992. *Rethinking Social Policy. Race, Poverty and the Underclass*. Cambridge: Harvard University Press.

Morris²³ en Schmitter-Heisler²⁴ geven een degelijker sociaal-wetenschappelijk argument als ze stellen dat, ondanks de bruikbaarheid om een reeks empirisch observeerbare fenomenen te benaderen, "onderklasse" als concept weinig verklarende waarde heeft. Volgens Schmitter-Heisler mist het de strengheid van echte concepten en is het nog niet op een bevredigende manier geïntegreerd in de sociale theorie. Volgens haar is dit het resultaat van de hoofdzakelijk inductieve en probleemoplossende benadering in het Amerikaanse onderklasse-debat. Met andere woorden, "onderklasse" zou goede empirische vragen stellen²⁵, maar theoretisch, als concept, in absolute termen, zou het een beperkt gebruik hebben. Maar geen van deze twee auteurs heeft het idee opgegeven om deze zwakte te verbeteren. Auteurs als Galbraith²⁶, Runciman²⁷, Giddens²⁸ of Smith²⁹ zijn veel meer tevreden over de verklarende waarde van het concept onderklasse, hoewel de laatste twee niet overtuigd zijn van de theoretische bruikbaarheid om de Britse zaak te benaderen. Ze zijn allebei geneigd om de onderklasse als een specifiek Amerikaans fenomeen te beschouwen. Buiten de controverses over het gebruik en de veelheid aan definities, is het concept onderklasse volgens mij helemaal niet zonder theoretische waarde, hoewel Schmitter-Heisler gelijk heeft de verklarende waarde uit te breiden door het begrip te verbinden met meer algemene processen van sociale en politieke uitsluiting of participatie.

Vandaar dat het bij de huidige stand van de discussie, verleidelijk is om het concept verder te onderzoeken in plaats van het te laten vallen. Op dit punt rijst de volgende vraag: welke elementen van de definitie van het concept zijn het best geplaatst om de ambiguïteit te verminderen en om de verklarende waarde van de onderklasse te vergroten?

Zoals reeds eerder vermeld, zijn er ontelbare definities van de onderklasse in de literatuur en dit maakt het probleem het concept uit te leggen gecompliceerder. Al bij al zijn er drie belangrijke sets van elementen die meestal gebruikt worden om onderklasse te definiëren, namelijk economische marginaliteit, alternatieve waarden en afwijkend gedrag³⁰. Sommige auteurs benadrukken het belang van één of twee van deze elementen, de meeste auteurs gebruiken ze alle drie in hun definitie, maar in alle gevallen wordt "onderklasse" gebruikt als antoniem voor "middenklasse" of "mainstream"³¹. Het is evident dat, aangezien er geen consensus bestaat over wat "mainstream" of "middenklasse" is, de definitie van "onderklasse" in relatie met deze termen, het probleem van de ambiguïteit niet oplost.

23 MORRIS L., o.c.

24 SCHMITTER-HEISLER B., 1991. A comparative perspective on the underclass. Questions of urban poverty, race and citizenship. *Theory and Society* 20, 4, 455-483.

25 SMITH D., 1992a. Defining the Underclass. In *Understanding the Underclass*, D. SMITH (ed.), 3-8. London: Policy Studies Institute.

26 GALBRAITH J.K., 1992. *The culture of contentment*. Boston: Houghton Mifflin Company.

27 RUNCIMAN W., 1990. How many classes are there in contemporary British society. *Sociology* 24, 3, 377-396.

28 GIDDENS A., 1986. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson Univ. Library, second edition 1981, reprinted in 1986.

29 SMITH D., o.c.

30 MORRIS L., o.c.

31 JENKS C., o.c.

De notie economische marginaliteit is multidimensioneel en de relaties tussen haar verschillende dimensies, als criteria voor de definitie van onderklasse, zijn ook controversieel en onderwerp van discussie. Sommige auteurs, zoals Galbraith, definiëren de onderklasse in termen van economische armoede. Voor hem bestaat de onderklasse uit al diegenen die niet delen in het gemiddelde welzijn van de Amerikaanse samenleving³². Armoede is ook het belangrijkste element in de definitie van Wilson, gecombineerd met het element ras. Voor hem is de onderklasse synoniem voor de "ghetto poor" of voor de arme zwarten³³. Giddens breidt de definitie uit tot al "de etnische armen aan de bodem van de Amerikaanse maatschappij"³⁴. In elk geval, al deze auteurs verbinden armoede aan het gemis of de onregelmatigheid van een degelijk inkomen, onafgezien van de bron³⁵. Andere auteurs benadrukken juist een specifieke bron van inkomsten om de onderklasse te definiëren, namelijk sociale uitkeringen³⁶. Met andere woorden, het is niet zozeer de armoede maar het mislukken om economisch in de eigen behoeften te voorzien, de afhankelijkheid van publieke voorzieningen, die de onderklasse zou definiëren in de Verenigde Staten³⁷. Voor andere auteurs betekent economische marginaliteit langdurige of permanente werkloosheid en ondertewerkstelling en de onderklasse verwijst naar het deel van de bevolking dat helemaal of gedeeltelijk uitgesloten is van de arbeidsmarkt³⁸. De onderklasse wordt aldus gedefinieerd in termen van professionele marginaliteit (werkloosheid, onzekere jobs, occasionele jobs) en daarop volgend sociale isolatie. De vierde dimensie van de economische marginaliteit verwijst naar de discussie over de duale arbeidsmarkt. Voor Giddens, als de term onderklasse al een betekenis heeft in Europa, dient hij om de etnische fractie van de arbeidersklasse aan te duiden, namelijk de koloniale migrantenarbeiders, die de ondergeprivilegieerde minderheden vormen, overgerepresenteerd op de secundaire arbeidsmarkt als gevolg van segregatieprocessen³⁹.

Rex gebruikt de term onderklasse ook in het debat over arbeidsmigratie in Groot-Brittannië, maar volgens hem, lijden zwarte koloniale migranten onder discriminatie in tewerkstelling, onderwijs en huisvesting. Vandaar dat ze, verstoken van sociale burgerrechten, zich niet kunnen assimileren in de arbeidersklasse en een specifieke klassepositie innemen onder de arbeidersklasse⁴⁰.

Veel definities van de onderklasse benadrukken de zogenaamde alternatieve waarden van de leden boven objectieve aspecten van economische marginaliteit. In vergelijking met de "mainstream" zouden de leden van de onderklasse geen

32 GALBRAITH J.K., o.c.

33 WILSON W., o.c.

WEIR M., 1993. From Equal Opportunity to 'the New Social Contract': Race and the politics of the American 'Underclass'. In *Racism, the City and the State.*, CROSS M. & KEITH M. (eds), 93-197, London: Routledge.

34 GIDDENS A., o.c; p. 214.

35 HATEM F., o.c.

36 WILLETTS D., o.c.

37 REX J., 1986a. *Race and Ethnicity*. Milton Keynes: Open University Press.

38 MORRIS L., o.c.

39 GIDDENS A., o.c.

40 REX J. & TOMLINSON S., 1979 *Colonial Immigrants in a British City*. London: Routledge.

REX J., o.c.

waarde hechten aan werk en gezin ⁴¹. Ze zijn niet in staat een job te behouden omdat ze lui zijn en onberekenbaar. Ze zijn alleen maar geïnteresseerd in korte romantische verbintenissen en in een snelle wisseling van seksuele partners. Daarom, omwille van hun culturele onaangepastheid of verderfelijkheid, verdienen ze geen respect of hulp. Bovendien delen ze de waarden van vrijheid en individuele concurrentie niet die de hoekstenen vormen van de Amerikaanse samenleving. Daarom worden ze niet alleen beschouwd als nutteloos en overbodig ⁴², maar ze worden gezien als een bedreiging voor de sociale consensus. Deze morele definitie van de onderklasse sluit in zekere mate de leden ervan buiten de natie.

Veelal geassocieerd met een definitie in termen van alternatieve waarden, wordt de onderklasse ook dikwijls gedefinieerd in termen van afwijkend gedrag zoals, kinderen hebben buiten het huwelijk, alleenstaand moederschap, overmatig drug- en alcoholgebruik en allerlei soorten van crimineel gedrag geassocieerd met het stadsleven, een zorgwekkende graad van geweld tegenover anderen en hun bezit inbegrepen ⁴³.

Hoewel veel definities van de onderklasse een combinatie vormen van deze drie sets van elementen, namelijk economische marginaliteit, alternatieve waarden en afwijkend gedrag, bestaat er geen consensus over welk element en welke dimensies van elk element van centraal belang zijn voor een theoretisch bruikbare definitie van onderklasse. Vandaar dat er contradicties en spanningen kunnen zijn tussen de verschillende definities en dat het woord onderklasse dan verschillende situaties met verschillende sociale, economische en politieke problemen lijkt aan te duiden.

Het is mogelijk dit te illustreren met enkele voorbeelden. Het klopt dat het onderklasse-debat een poging is om de paradox van armoede te verklaren maar de relatie tussen onderklasse en armoede is niet heel duidelijk. Veel armen behoren niet tot de onderklasse ⁴⁴. Mensen met een laagbetaalde regelmatige job en een gezin met enkele kinderen, hebben zeker een lage levensstandaard, maar ze maken geen deel uit van de onderklasse, behalve volgens Galbraith. In dezelfde zin zijn velen die de stereotype manier van leven van de onderklasse overnemen helemaal niet arm. Drug- en alcoholconsumptie bijvoorbeeld zijn wijd verbreid in de huidige samenlevingen en dit gedrag is geen exclusiviteit van de armen.

Het tweede voorbeeld betreft de relatie van de leden van de onderklasse met tewerkstelling. Terwijl sommige auteurs zowel de langdurig werklozen als de ondertewerkgestelden bij de onderklasse plaatsen, verkiezen anderen de term te reserveren voor de eerste categorie, waarbij een deel mensen hoort dat onherroepelijk uit de arbeidsmarkt is verdwenen omwille van verschillende redenen. Volgens Morris zijn de ondertewerkgestelden geen deel van de onderklasse omdat hun opleidingsniveau en kwalificatie beduidend beter is en dit laat hen dikwijls toe werk te vinden. Ze kunnen periodes hebben waarin ze afwisselend werken en werkloos zijn maar ze zijn helemaal niet onherroepelijk van de arbeidsmarkt afgesneden en onderhouden door overheidsvoorzieningen.

41 MURRAY C., o.c.

42 DAHRENDORF R., 1992 Footnotes to discussion. In *Understanding the Underclass*, D. SMITH (ed.), 88-95. London: Policy Studies Institute.

43 MURRAY C., o.c.

44 PETERSON P., o.c.

Ook de kwestie van de duale arbeidsmarkt en de onderklasse wordt besproken. Terwijl sommige wetenschappers de onderklasse definiëren als behorende tot de secundaire arbeidsmarkt ⁴⁵, gaan anderen daar tegenin. Smith (1992a) bijvoorbeeld gaat hier niet mee akkoord omwille van twee redenen. Ten eerste omdat het bijna onmogelijk is de secundaire arbeidsmarkt te definiëren. Ten tweede argumenteert hij dat veel jobs van de secundaire arbeidsmarkt een tweede bron van inkomsten betekenen voor mensen die niet noodzakelijkerwijs in een onzekere situatie verkeren.

Om het concept onderklasse verder te verklaren, is het onontbeerlijk om de volgende zeven punten aan te halen. Ten eerste, ongeacht welke elementen van de definitie geselecteerd worden, is het vanzelfsprekend dat het idee van een onderklasse alleen zin heeft als er een zekere stabiliteit bestaat wat betreft zijn leden ⁴⁶.

Ten tweede, zoals hierboven vermeld, moet elke definitie van de onderklasse die hoofdzakelijk focust op alternatieve waarden en cultuur en afwijkend gedrag, verworpen worden omwille van het morele en niet-wetenschappelijke standpunt. Dit wil niet zeggen dat alternatieve waarden en afwijkend gedrag niet bestaan bij de onderklasse en niet ernstig moeten genomen worden. Zo'n benadering zou ook de werkelijkheid ontkennen. Maar het voorkomen van deze waarden en gedrag moet verklaard worden. Indien men hen de status van de elementen van definitie toekent, worden ze als vanzelfsprekend aangenomen en worden ze gebruikt om andere fenomenen te verklaren, namelijk die fenomenen die geassocieerd zijn met de economische marginaliteit van de leden van de onderklasse. Met andere woorden, een morele definitie van de onderklasse aannemen leidt tot het construeren van morele verklaringen van sociale en economische uitsluiting en segregatie en dat is niet het soort van verklaringen waar sociale wetenschappers naar op zoek zouden moeten gaan.

Ten derde moet ook het punt van de geografische concentratie en zichtbaarheid aangehaald worden. Is de onderklasse een stedelijk en een ghetto verschijnsel zoals Wilson ⁴⁷ beweert of bestaan er analoge vormen van sociale en economische ontwrichting in kleine landelijke gemeenschappen zoals Galbraith ⁴⁸ beweert? In termen van sociale isolering en afgesneden zijn van de "mainstream", lijkt het onbetwistbaar dat sommige landelijke gemeenschappen, zoals bijvoorbeeld de vroegere mijn gemeenschappen uit het Mid-West, niet beter af zijn dan de armen van de binnenstad. Ook daar kunnen ze geconfronteerd worden met de specifieke processen van "Racialization" en "inferiorization". Daarom zou ik voorstellen een onderscheid te maken tussen een stedelijke en een landelijke onderklasse. Het is evident dat de rurale onderklasse veel minder zichtbaar is dan de stedelijke maar toch lijkt ze te bestaan.

Ten vierde, doen ras en volk er iets toe? In het algemeen wordt in de Verenigde Staten de onderklasse gelijk gesteld met de zwarte ghetto's van de binnenstad en zelfs liberale wetenschappers als Wilson ⁴⁹ definiëren de onderklasse raciaal

---

45 GIDDENS A., o.c.
REX J., o.c.

46 SMITH D., o.c.

47 WILSON W.J., o.c.

48 GALBRAITH J.K., o.c.

49 WILSON W.J., o.c.

voordat ze spreken in termen van klasse. Hiertegen argumenteert Jenks ⁵⁰ dat als er vier ordeningselementen gebruikt worden om de onderklasse, of liever de onderklassen, te definiëren (niveau van inkomen, bronnen van inkomen, culturele vaardigheden en morele normen), er dan meer blanken dan zwarten tot de onderklasse behoren. Als men nu lid zijn van de onderklasse gelijk stelt met wonen in een onderklasse-buurt, dan wordt de groep van zwarten veel groter omwille van twee redenen. Ten eerste is de onderklasse een kleine fractie van de blanke bevolking en een grotere fractie van de zwarte bevolking. Ten tweede zijn de buurten in de Verenigde Staten meer raciaal dan economisch gesegregeerd. Daarom zal de onderklasse erg groot zijn in zwarte stedelijke buurten en kleiner in blanke buurten. Als gevolg hiervan zal het logischerwijze lijken dat, indien lid zijn van de onderklasse gelijk gesteld wordt met het wonen in een onderklasse-buurt, het onderklasse fenomeen raciaal bepaald is. Ik zou daarom willen stellen dat de etnische en raciale samenstelling van de onderklasse een empirische zaak is en dat etniciteit of ras niet nodig zijn in de definitie ⁵¹.

Ten vijfde, is de onderklasse een klasse of een sociale categorie? Bevindt ze zich aan de bodem of buiten de klassestructuur van de post-industriële maatschappij? Volgens Dahrendorf ⁵² is de onderklasse, zowel technisch als sociologisch, geen klasse vanwege het ontbreken van potentieel voor sociale en politieke organisatie en actie. Er kan enkel een reactie komen in de vorm van afgescheiden individueel of collectief gedrag. Rex gaat hiermee niet akkoord. In zijn benadering is de onderklasse niet alleen een sociale categorie, een onderklasse-op-zichzelf ⁵³, het is tevens een groep met zijn bewustzijn en zijn klasse-organisatie, de onderklasse-voor-zichzelf. De specifieke klassepositie onder de arbeidersklasse leidt tot een politieke mobilisatie volgens raciale en etnische lijnen rond niet-erkende maatschappelijke problemen. Empirische gegevens lijken het standpunt van Dahrendorf te ondersteunen. De onderklasse is effectief uitgesloten, ook in politieke termen (Morris, 1994) en het lijkt er niet op dat ze momenteel in staat is om collectieve belangen binnen het politiek systeem te promoten en te verdedigen.

Ten zesde, wat zijn de verbanden tussen de onderklasse en migranten? Zowel voor Rex ⁵⁴ als voor Giddens ⁵⁵ is de onderklasse voornamelijk een resultaat van de na-oorlogse koloniale immigratie. Maar er is een fundamenteel verschil tussen deze twee auteurs. Voor Giddens is de onderklasse een deel van de arbeidersklasse, bestaande uit mensen met een achtergrond van een etnische minderheid. Voor Rex is de onderklasse geen deel van de arbeidersklasse. Het is een specifieke groep daaronder, gelijkend op een klasse. Het lijkt erop dat beide standpunten te maken hebben met een ver verwijderd tijdperk in de geschiedenis van arbeidsmigratie naar de geïndustrialiseerde landen. De diversiteit van de migratiepatronen maakt het moeilijk de relatie te leggen tussen onderklasse en migranten. Sommige migranten komen onherroepelijk bij de onderklasse terecht terwijl anderen redelijk snel de sociale ladder beklimmen. Het antwoord op de

---

50 JENKS C., o.c.

51 SCHMITTER-HEISLER B., o.c.

52 DAHRENDORF R., o.c.

53 REX J., 1986b. The role of class analysis in the study of race relations. In *Theories of Race and Ethnic Relations*, J. REX & D. MASON (eds), 64-83. Cambridge: Cambridge University Press.

54 REX J., o.c., 1986a.

55 GIDDENS A., o.c.

vraag moet daarom empirisch gegrond zijn en rekening houden met de specificiteit van elke migratiecontext. Het zou geen kwestie van definitie mogen zijn.

Ten zevende, zijn er grote verschillen tussen de Amerikaanse en de Europese contexten. Bijgevolg is het moeilijk om de Amerikaanse termen van het debat over te dragen naar Europa en dit om verschillende redenen. Ten eerste is de geschiedenis van rassen en etnische relaties zeer verschillend in beide gevallen. De Europese koloniale ervaring en de Amerikaanse slavernij hebben verschillende gevolgen gehad en hebben geen gelijke sporen nagelaten. Ten tweede, terwijl individuele concurrentie een centrale waarde was in de Amerikaanse samenleving, was collectieve actie bij belangenverdediging centraal in de meeste Europese samenlevingen⁵⁶. Ten derde, terwijl vrijheid hoog geprezen werd in de Verenigde Staten, garandeerde de klassopolitiek in Europa een redelijk verbreide welvaart. Er zijn trouwens belangrijke verschillen tussen het welvaartssysteem van de Verenigde Staten en de meeste Europese landen⁵⁷. Het minst protectieve Europese systeem is nog altijd meer protectief dan het meest protectieve Amerikaanse systeem. Omwille hiervan zijn armoede en uitsluiting niet noodzakelijk op dezelfde manier sociaal en politiek geconstrueerd in Europa en in Amerika. Er lijkt meer ruimte te zijn voor individuele verantwoordelijkheid in de Verenigde Staten en meer ruimte voor verantwoordelijkheid van de staat in Europa. Maar de situatie verandert snel. De welvaartsstaat in de meeste Europese landen is in belangrijke mate uitgehold, het individualisme groeit en de collectieve actie neemt af. Daarom is het mogelijk dat de termen van het debat over de onderklasse in de toekomst meer zullen samenvallen.

In alle geval, het concept onderklasse is niet noodzakelijkerwijze overdraagbaar naar Europa⁵⁸. Dit betekent niet dat het concept onderklasse niet kan gebruikt worden om de sociale en economische uitsluiting in Europa te verklaren. Maar het zou een concept moeten zijn dat gedeconstrueerd en gereconstrueerd wordt om het te laten passen bij de specifieke omstandigheden van de Europese samenleving. Rex ondernam verschillende pogingen om deze aanpassing te verwezenlijken. Meer recent deed Runciman⁵⁹ hetzelfde. Langdurige werkloosheid en veranderde patronen van tewerkstelling dagen trouwens de conceptualisering van de sociale structuur uit. Europese wetenschappers lijken op dit probleem, dat in de Verenigde Staten veelal genegeerd wordt, te focussen. Volgens Runciman impliceren deze factoren, gecombineerd met de inkrimping van de welvaartsstaat, het herrijzen van ongelijkheid en het ontstaan van nieuwe armoede die het ontstaan van een onderklasse uitdrukt, ook in Europa. Andere auteurs gaan hier niet mee akkoord en stellen dat het ontstaan van een onderklasse enkel een hypothese is voor de toekomst van Europa⁶⁰.

In ieder geval, ondanks de kritieken geformuleerd met betrekking tot het concept onderklasse, lijkt het interessant om het empirisch te toetsen in onze poging om sociale en economische fragmentatie ook in Europa te verklaren, onder voorwaarde dat rekening gehouden wordt met de zeven punten die ontwikkeld werden. Het tweede deel van deze paper zal het confronteren met empirische gegevens over België.

56 REX J., o.c., 1986a.

57 MORRIS L., o.c.

58 SCHMITTER-HEISLER B., o.c.

59 RUNCIMAN W., o.c.;

60 SMITH D., o.c., 1992b.

Processen van uitsluiting en het mogelijk verschijnen van een stedelijke onderklasse in België

Hoewel de term "onderklasse"⁶¹ niet algemeen gebruikt wordt in België, vormen sociale uitsluiting, werkloosheid, armoede, misdaad en stedelijke segregatie een deel van het debat over sociale onderwerpen en ze nemen een centrale plaats in op de officiële agenda van de huidige regering.

Sommige fragmentarische Belgische gegevens over elementen van de definitie van onderklasse gebruikt in andere contexten kunnen voorgesteld worden en voorlopige conclusies over het bestaan van een onderklasse in België kunnen getrokken worden.

Zonder twijfel heeft België één van de meest protectieve sociale zekerheidssystemen van Europa. Haar juridische basis gaat terug op de sociale zekerheidswet voor arbeiders van 1944, die progressief uitgebreid werd naar de andere categorieën van de bevolking. Het principe van universaliteit dat aan de basis ligt van het Belgische sociale zekerheidssysteem stelt dat elk verlies van beroepsinkomen gecompenseerd moet worden met het toekennen van een vervangingsinkomen. Bovendien moet iedereen kunnen genieten van een degelijke ziekteverzekering om zo beschermd te zijn tegen ongelukken en ziekten. In dezelfde zin wordt het recht om een goed leven te leiden na de professionele carrière als vanzelfsprekend aangenomen. Tenslotte voorzien twee wetten van 1974 en 1976 dat iedereen van een minimum aan bestaansmiddelen moet kunnen genieten en dat iedereen recht heeft op sociale hulp. De laatste wet voert een bestaansminimum in volgens leeftijd, nationaliteit en inkomen.

De laatste twintig jaar heeft België een opeenvolging van economische crisissen en ook grondige politieke veranderingen doorgemaakt. België is nu een federale staat bestaande uit regio's en gemeenschappen. In termen van sociaal en economisch beleid hebben monetaire orthodoxie en budgettaire strengheid de acties van de regering meer en meer bepaald. Dit is zelfs nog meer het geval sinds het Verdrag van Maastricht van kracht is geworden, omdat België officieel van plan is het schema, aangenomen voor het creëren van een Economische en Monetaire Unie, te respecteren. Vandaar dat inkrimping en controle van de publieke uitgaven, met name met betrekking tot het sociaal beleid, twee leitmotieven zijn. Het "Plan global pour l'emploi, la compétitivité et la sécurité sociale"⁶² (Globaal plan voor tewerkstelling, competitiviteit en sociale zekerheid), door de huidige regering aangenomen als richtlijn voor haar sociale en economische actie, illustreert goed deze evolutie naar een uitholling van een effectieve bescherming van de sociale en economische rechten en sociale zekerheid. Nochtans heeft België ongeveer gelijktijdig een reeks van sociale en economische rechten ingevoerd in de "nieuwe grondwet", gepubliceerd in februari 1994. Artikel 23 stelt dat iedereen recht heeft op een degelijk bestaan, iedereen heeft recht op werk, op sociale zekerheid, op bescherming van de gezondheid, op medische, sociale en juridische hulp, het recht te leven in een degelijk huis, etc. Maar in zoverre dat deze rechten niet georganiseerd zijn door een uitvoeringswet, is hun impact niet meer dan symbolisch.

61 Onlangs gebruikte de Franse dagelijkse "Le Monde" de uitdrukking "disqualification sociale" ("sociale diskwalificatie") om naar deze materie te refereren (Le Monde, 25 februari 1994). Men kan veronderstellen dat deze uitdrukking weldra het Belgische debat zal binnendringen, althans in franssprekend België.

62 Zie Le Plan Global, Brussel, Inbel, Edition spéciale "Faits", 26 november 1993.

Ondanks alle beschermende maatregelen van het Belgische welvaartssysteem, is België een duale samenleving geworden waar het onderscheid tussen "haves" and "havenots", vooral in stedelijk gebied, heel duidelijk is.

Zoals in alle andere Europese landen, is armoede ⁶³ niet onbestaande in België, ondanks een uitgebreid welvaartssysteem. Zonder in detail te gaan, wordt relatieve armoede gewoonlijk gedefinieerd in termen van ongelijk deel hebben aan de minimum welvaart die algemeen aangenomen wordt in het land. Er zijn in België drie belangrijke categorieën die aan relatieve armoede lijden. De eerste categorie zijn mensen die leven in extreme armoede, dikwijls "inframarginaliteit" genoemd. De kern van deze categorie, de meest uitgesloten, bestaat uit thuislozen, alcoholici, drugverslaafden en landlopers. De grotere groep van armen bestaat uit mensen die een laag inkomen hebben, weinig opgeleid zijn en weinig professionele vaardigheden hebben. Ze zijn dikwijls werkloos voor een lange periode, en als ze werken is het helemaal onderaan de arbeidsmarkt. Deze wonen in slechte behuizing en dragen weinig zorg voor hun gezondheid. Ze hebben moeilijkheden met de administratie, ze zijn sociaal geïsoleerd en ze geven hun armoede door aan hun kinderen ⁶⁴. Zelfs zonder dat het woord gebruikt wordt, zou deze beschrijving overeen kunnen komen met sommige definities van onderklasse in de Verenigde Staten. De derde categorie, de "nieuwe armen" zijn een gevolg van de groeiende werkloosheid, in combinatie met de evolutie van de traditionele gezinsstructuur, die gekenmerkt wordt door een groeiend aantal scheidingen, éénoudergezinnen en geïsoleerde mensen.

Al bij al, variëren de globale cijfers voor armoede in België tussen de 700.000 en 1.400.000 mensen, afhankelijk van de gekozen armoedegrens en de wijze van berekenen, d.i. tussen 7% en 14% van de bevolking. Deze cijfers zijn waarschijnlijk relatief gezien laag in vergelijking met Engeland of Zuidoepese landen. Nochtans mogen ze niet genegeerd worden. We moeten vermelden dat deze cijfers zowel occasionele als lange-termijn of quasi-permanente armoede omvatten. Dit laatste wordt geschat tussen 1,6% en 5,2% van de totale bevolking, wat lager is dan zou kunnen verwacht worden. In termen van evolutie zijn deze globale cijfers redelijk stabiel. Gegeven dat permanente armoede kwantitatief gezien redelijk marginaal is, zou het erop kunnen lijken dat dit suggereert en bevestigt dat armoede in België voornamelijk een tijdelijke situatie is voor wie geconfronteerd wordt met problemen i.v.m. job, familie of andere problemen. Met andere woorden, er worden meer mensen geconfronteerd met armoede in een of ander stadium van hun leven, maar velen van hen kunnen na een tijdje aan de armoede ontsnappen. Stabiel blijven behoren bij de armen, lijkt het lot van een minderheid, de echt achtergestelde Belgen. De rol die gespeeld wordt door etnische en immigratie-achtergrond in het proces van bij de armoedegroep te behoren is niet uitgebreid bestudeerd. Volgens de studie hier vermeld, vormt een vreemde nationaliteit een risicofactor, maar andere gegevens worden niet gepresenteerd. Er kunnen in dit stadium geen conclusies getrokken worden in termen van een mogelijk verband tussen etniciteit, immigratie en armoede.

Als we de werkloosheid bekijken, is de Belgische situatie ernstig. Zoals hierboven vermeld bereikten de minimumcijfers voor werkloosheid in het begin van 1994 meer dan 500.000 mensen, met een stijging van 11,6% over het laatste jaar ⁶⁵.

⁶³ Deze alinea is gebaseerd op gegevens van de Kredietbank, Bulletin Hebdomadaire, n° 38, 10 december 1993.

⁶⁴ Kredietbank, Bulletin Hebdomadaire, n° 38, 10 december 1993, p. 2.

⁶⁵ Officiële gegevens van het Office national pour l'emploi (ONEM).

Het blijkt dat de duur van de werkloosheidsperioden stijgt en dat de groeiende werkloosheid vooral de jeugd treft. Op het huidige moment zijn geen gegevens beschikbaar over ondertewerkstelling maar de veralgemening van de praktijken van flexibiliteit op de arbeidsmarkt impliceert waarschijnlijk een snelle groei.

Het aantal mensen afhankelijk van sociale voorzieningen, sociale zekerheids-toelagen of andere inkomsten van overheidswege, zou ook een aanwijzing kunnen zijn voor het mogelijk ontstaan van een onderklasse in België. Deze categorie kan nochtans verraderlijk zijn omdat de afhankelijkheid niet noodzakelijk totaal is. In feite kan de ondertewerkgestelde genieten van de sociale voorzieningen om een degelijk inkomen te hebben. Het is niet duidelijk of naar deze categorie moet gerefereerd worden in de discussie over onderklasse. In alle geval verdienen de volgende gegevens onze aandacht. Volgens een recente studie van de Vrije Universiteit van Brussel, zou het totaal aantal mensen dat afhangt van werkloosheidsuitkeringen 1.000.000 bereiken, dat is 28% van de actieve bevolking en het dubbele van het werkloosheidscijfer eerder vermeld. Hoe is dit mogelijk? De eerste cijfers houden geen rekening met de ondertewerkgestelden, de vroeggepensioneerden ("préposionnés") en andere categorieën die genieten van werkloosheidssubsidies⁶⁶. Bovendien worden, als gevolg van een striktere administratieve interpretatie van de werkloosheidswetgeving, een groeiend aantal werklozen uitgesloten van werkloosheidsuitkeringen. In de periode van de eerste zes maanden van 1993, verloren 67.000 mensen, waarvan twee derden vrouwen, hun effectief recht op een werkloosheidsuitkering. Uitgesloten van de sociale zekerheid, eist een deel van deze mensen sociale bijstand volgens de wetten van 1974 en 1976, eerder vermeld. Er is dus het risico dat restrictieve maatregelen van overheid en administratie niet vertaald worden in het inkrimpen van afhankelijkheid maar in het veranderen van de aard ervan.

De hypothese van de duale arbeidsmarkt in België wordt dikwijls verbonden met het debat over illegale immigratie en "valse" vluchtelingen. Het staat boven twijfel dat sommige sectoren van de Belgische economie laagbetaalde, onbeschermde, ongekwalificeerde arbeidskrachten gebruiken. Ze worden gerecruteerd bij de illegale migranten maar ook bij sommige groepen van de Belgische bevolking. Dit lijkt onder andere vooral het geval te zijn voor de landbouw, de bouw, de kledingindustrie en de horeca. Hierover zijn op dit moment geen gegevens beschikbaar, maar onbeschermde en laagbetaald werk is zeker een belangrijk aspect van de hedendaagse Belgische economie.

De tweede reeks elementen van de definitie van de onderklasse die gebruikt wordt in de Verenigde Staten, benadrukt de culturele onaangepastheid en de afwijkende waarden die de leden van de onderklasse zouden vertonen. Discussie en actie, gericht op de mogelijke onderklasse in België, maken duidelijk dat er een groeiende tendens bestaat om het debat over de sociale uitsluiting en armoede te moraliseren, ook in België. Van de "inframarginalen", eerder reeds voorgesteld, wordt gedacht dat ze de waarde van werk, die centraal blijft in België, niet delen. Ze worden beschouwd als een groep apart die uiteindelijk net niet genoeg cultureel aangepast is om de tred van de evolutie van de samenleving bij te houden. Recente pogingen om te vechten tegen langdurige werkloosheid, zijn gebaseerd op dezelfde veronderstelling, nl. de afwezigheid van de waarde van werk bij deze categorie van werklozen. Zoals in Denemarken bijvoorbeeld, wordt het nu als logisch en moreel beschouwd om langdurig werklozen te verplichten om taken van nut voor de gemeenschap te aanvaarden voor een bepaald aantal

66 Mateo Alaluf in *Le Soir*, 7 januari 1994.

uren per maand. De sanctie bij weigering is uitsluiting van werkloosheidsuitkeringen. Als de retentie niet bespreekbaar is, dan impliceert deze benadering een beperking van het universaliteitsbeginsel dat aan de basis ligt van het sociale zekerheidssysteem. Niet alleen heeft de langdurig werkloze zijn of haar job verloren en wordt geconfronteerd met de moeilijkheden in de huidige conjunctuur een andere job te vinden, hij of zij moet nu ook de werkloosheidsuitkeringen verdienen door vrijwel voor niets voor de gemeenschap te werken. Deze benadering lijkt te bevestigen, op zijn minst impliciet, dat de langdurig werkloze de waarde van werk verloren is en dat hij of zij verantwoordelijk is, indien niet voor het werkloos zijn, dan toch voor de overdreven lange duur. Deze manier van redeneren is zeker en vast een aansporing om het debat over sociale uitsluiting en armoede te moraliseren.

In zoverre het "amoreel" gedrag betreft, zijn het stijgen van de criminaliteit en zijn gevolg, het gevoel van onveiligheid, belangrijke sociale en politieke kwesties in België. Stedelijke kleine misdaad en drughandel worden dikwijls geassocieerd met migrantenjongeren uit de binnenstad en met illegale immigratie. Nochtans is de link tussen misdaad, economische marginaliteit, afwijkende waarden, etniciteit en immigratie helemaal niet bewezen. Wat betreft het éénouderschap, dit is de voorbije jaren aanzienlijk gestegen. Waarschijnlijk bestaat er tot op zekere hoogte een verband tussen éénouderschap en moeilijke levensomstandigheden maar dat is moeilijk in te schatten. Het is nochtans vermeldenswaard dat 72% van de vrouwen die afhangen van de sociale bijstand alleen zijn⁶⁷. In ieder geval duidt het éénouderschap op globale veranderingen in de Belgische gezinsstructuur en is het geen onderscheiden gedrag van een mogelijke Belgische onderklasse⁶⁸.

Het laatste element waarmee de definities van de onderklasse rekening houden betreft de ruimtelijke concentratie van armoede en andere sociale problemen in zekere gebieden. Als men bijvoorbeeld Brussel neemt, is het duidelijk dat armoede en sociale problemen geconcentreerd zijn in gebieden van de binnenstad waar een overrepresentatie is van migrantenbevolking⁶⁹. Maar Brussel is geen representatief staal van de Belgische stedelijke situaties waar zowel economische als etnische segregatie waarschijnlijk niet zo hoog is als in de Verenigde Staten. Nochtans lijkt het, zelfs voor Brussel, moeilijk om te spreken over ghetto's en over ghetto-armen omdat de ondergeprivilegieerde gebieden heel klein zijn en niet autonoom of volledig afgescheiden van de rest van de stad. Bijgevolg moeten mensen uit hun buurt komen, enkel om te leven, en is sociale isolatie nooit compleet.

CONCLUSIE

Vanwege het ontbreken van overtuigende gegevens in dit artikel, hetwelke een oproep is tot verder onderzoek, zou het gewaagd zijn een finale conclusie of finale antwoorden op de vragen gesteld in dit artikel, voor te stellen. Nochtans kunnen enkele punten benadrukt worden.

67 BAWIN B., 1986. *Families, mariage, divorce*. Liège: Mardaga Editeur.

68 BAWIN B., o.c.

69 MARTINIELLO M., 1993. Dynamique et pluralisme culturels dans l'ensemble bruxellois. In *Pluralisme culturel en Europe. Culture(s) européenne(s) et culture(s) des disparés*, R. GALLISSOT (ed.), 121-143. Paris: L'Harmattan.

Zonder twijfel heeft België, zoals andere Europese landen, te kampen met alle sociale problemen die geassocieerd worden met de onderklasse in de Verenigde Staten en Engeland. De verschillende vormen van marginaliteit, stedelijke misdaad en geweld lijken significant, waarden die ten grondslag liggen van de maatschappij worden geherinterpreteerd en het komt meer en meer voor dat sociale conflicten uitgedrukt worden in termen van etniciteit. Is dit genoeg om het bestaan van een stedelijke onderklasse in België vast te stellen? Ik denk van niet omwille van twee voornamere redenen. Ten eerste lijkt de economische marginaliteit niet zo stabiel en permanent als in de Verenigde Staten. Zonder een stabiliteit in het behoren bij een ongeprivilegieerde groep, lijkt het vormen van een onderklasse bijgevolg niet mogelijk. Dit is waarschijnlijk te danken aan het feit dat het welvaartssysteem nog steeds in staat is een deel mensen te weerhouden van onherstelbare armoede en uitsluiting. Ten tweede staat niets ons toe het bestaan van een onderscheiden deel van de bevolking vast te stellen, een deel dat tegelijkertijd zou lijden onder economische marginaliteit, afwijkende waarden zou hebben en crimineel gedrag zou vertonen. Er kunnen verbanden bestaan tussen de verschillende problemen maar er zijn ook verschillen. Empirisch gezien kan van geen enkel deel van de bevolking gezegd worden, volgens de gegevens die gepresenteerd zijn, dat ze alle problemen vertoont die geassocieerd worden met de onderklasse. De situatie van de bevolking met migrantenachtergrond in stedelijk België bijvoorbeeld, kan niet volledig vergeleken worden met de Afrikaans-Amerikaanse ghetto-armen.

Nochtans zijn sommige voorwaarden die nodig zijn voor het ontstaan van een stedelijke onderklasse in België onbetwistbaar aanwezig. Als het moraliseren van het publiek debat over sociale uitsluiting en armoede blijft voortduren, als de ontmanteling van het welvaartssysteem verder gezet wordt en als de afnemende solidariteit aldus bevestigd wordt, kan de hypothese van het ontstaan van een stedelijke onderklasse een waardevol wetenschappelijk instrument vormen om de evolutie van de Belgische samenleving in de nabije toekomst te begrijpen.

Summary: Is there an Urban Underclass in Belgium?

This article makes first a critical review of the different definitions in the scientific literature of the 'underclass' concept. It is argued that the American and British concept of underclass is not necessarily transportable to Europe. The next part addresses the question of a possible emerging urban underclass in Belgium. It is concluded that although Belgium has to fight against social problems associated with underclassformation in the US and Britain, it has until now no clear-cut underclass. The main reasons for this are that economic marginality is not permanent and stable, and that economic marginality, deviant values and criminal behaviour are not systematically coinciding.

Urban conflict and voting pattern: some tentative generalizations from the last state election in Hamburg

Wolfgang JAGODZINSKI, Jürgen FRIEDRICHS, and Hermann
DÜLMER

Universiteit van Keulen, Departement Sociologie

I. Theoretical Considerations

The long-term accumulation of social problems in underprivileged urban areas causes economic and social insecurity which in turn breeds stereotypes and dissatisfaction. If these problems are politized, i.e. if the political authorities are considered responsible for the social hardship, the long-term development does not only produce political discontent but also gradually undermines the loyalties to the established political parties¹. To the extent that these loyalties are destroyed political protest will become manifest either in exit or in voice².

Both, exit and voice can take on many forms. For instance, voice includes acts of political violence as well as peaceful protest demonstrations or votes for non-established parties. Similarly, exit comprises emigration, the resignation from an established party, or internal withdrawal, i.e. political apathy (non-voting). Clearly, indicators of political apathy usually are ambiguous as is exemplified by the discussion on low voter turnout: while in particular some American authors consider low turnout rates as an indication of political satisfaction, other authors draw just the opposite conclusion. Regarding the formerly high turnout rates in Western Germany we are inclined to interpret the drop in voting participation as an indication of exit. Remember that in the old Bundesländer turnout rates in the national elections have shrunk from nearly 90% in 1983 to less than 80% in 1990. And in the new Bundesländer we have witnessed an even higher decline (by more than 15%) between 1990 and 1992. Furthermore, Falter and Schumann³ empirically demonstrate a negative relationship between political dissatisfaction and voting participation.

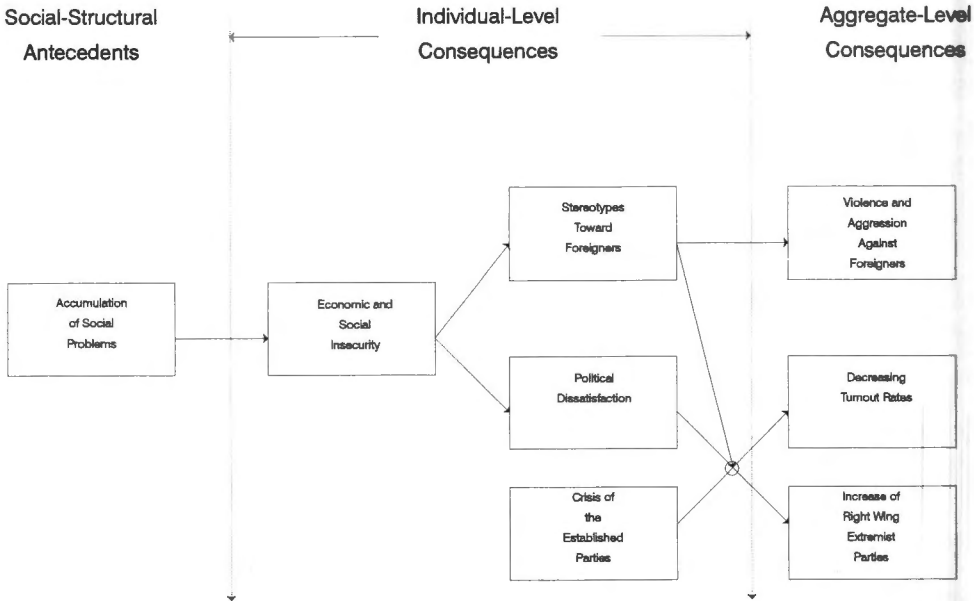
This nexus is depicted in Figure 1 which is much more a conceptual framework than a causal model. The arrows between different variable blocs represent rather a temporal sequence than a causal relationship. In this sense, stereotypes of foreigners precede acts of overt hostility against foreigners but they do not cause them. We all know that additional conditions have to be met before stereotypes become manifest in overt hostile behavior. Similarly, it depends on a bund-

1 For the causes and consequences of political right wing extremism see HEITMEYER W., 1993, *Gesellschaftliche Desintegrationsprozesse als Ursachen von fremdenfeindlicher Gewalt und politischer Paralyisierung*. Aus *Politik und Zeitgeschichte*, B 2-3/93, 3-13; ROTH D., 1990, *Die Republikaner. Schneller Aufstieg und tiefer Fall einer Protestpartei am rechten Rand*. Aus *Politik und Zeitgeschichte*, B 37-38/90, 27-39 and WILLEMS H., WURTZ, St. and ECKERT, R., 1993, *Fremdenfeindliche Gewalt: Eine Analyse von Täterstrukturen und Eskalationsprozessen*. Researchreport presented to the Bundesministerium für Frauen und Jugend and the Deutsche Forschungsgemeinschaft.

2 HIRSCHMAN, A. O., 1970, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organisations, and States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

3 FALTER J.W. and SCHUMANN S., 1993, "Nichtwahl und Protestwahl: Zwei Seiten einer Medaille". Aus *Politik und Zeitgeschichte*, B 11/93, 36-49.

Figure 1: Conceptual Framework

le of additional conditions whether political protest is expressed at all, whether exit or voice is chosen, and whether a particular action from the whole repertoire of available alternatives is selected. We cannot introduce these complexities into Figure 1.

A. *The economic and political situation before the state election in hamburg 1993*

It must be sufficient to show that the socio-economic and political situation before and during the last state election in Hamburg made abstention as a kind of exit and rightest votes as a mode of voice highly probable in the underprivileged groups. First, in several urban areas of Hamburg social problems have aggravated over the last years. Districts with high proportions of workers and a low levels of education had to suffer most from unemployment and cuts of social expenditures; and at the same time they have experienced an often dramatic increase of the percentage of foreigners. This situation is a breeding ground of social prejudices. Jagodzinski et al.⁴ in an individual-level analysis have shown that attitudes towards guestworkers in West Germany are heavily influenced by education: the lower the education the higher the tendency to discriminate foreigners. Similar relationships have been empirically established with respect to other

⁴ JAGODZINSKI W., KUHNEL, St. and SCHMIDT P., 1990, "Searching for Parsimony: are True-Score Models or Factor Models more Appropriate?". *Quality & Quantity*, 24, 447-470.

stereotypes. This is presumably not in the first place a matter of cognitive complexity, role-taking, or tolerance: highly educated are much less threatened by unemployment⁵ and they do not compete with foreigners for scarce jobs and housing. Thus, in the present situation low education is almost equivalent to economic and social insecurity.

We cannot empirically investigate the extent of stereotypes and the political discontent in the underprivileged areas but we can safely assume them to exist. We also assume a decline of the party loyalties. It is true, the impact of unemployment on party identification is still at issue⁶. However, regarding the long-term decline of party identification at the national level and the massive fluctuation of party votes in the last state elections in Hamburg, stable party loyalties in the problem areas would be more than a surprise.

In the last state elections even identifiers of the established parties may have considered strategies of exit or voice. Adherents of the SPD, the party which traditionally has attracted voters from the underprivileged social stratum, encountered three difficulties. First of all, the SPD had been in government and had not been able to substantially improve the socio-economic conditions of the underprivileged. In spite of the economic boom after the re-unification the life-conditions of the disadvantaged groups did not appreciably improve. The unemployment rates dropped from 13.4% in 1988 to 7.9% in 1992; the number of persons on public assistance per 1000 inhabitants did not change at all⁷. Second, during the last decades the SPD has gradually lost the image to be the party of the underprivileged. By attempting to extend its electoral basis to the new middle classes the party has repeatedly frustrated its core clientel. The shrinking importance of the traditional SPD voter is fairly good reflected by the gradual decline of the Alford-index, i.e. the percentage of workers among the SPD voters. Not only has the SPD become eligible for middle class voters, the percentage of workers among the voters of conservative parties has also increased⁸. While formerly the latent interest conflicts between the old and the new SPD clientel may have been concealed by a vague, commonly accepted socialist utopia, this ideology has lost much of its appeal after the break-down of communist systems. Consequently, many underprivileged voters perceive the SPD as the party of the new middle class. The appearance of the SPD candidate Vorscherau who looks much more as an exponent of the hanseatic bourgeoisie than as a representative of the working class may have contributed to this impression. Finally, the criticism of the established

---

5 We cannot report unemployment rates at different levels of education. However, the respective figures for workers are rather telling: while the proportion of workers among unemployed is nearly 60 %, it amounts to only 40% among the labor force (Statistisches Bundesamt 1992).

6 BUCHEL F. and FALTER J.W., 1994, *Der Einfluss der erwerbsbiographischen Situation auf die politische Einstellung. Eine Panel-Analyse mit Längsschnittdaten von Langzeitarbeitslosen*. In: RATTINGEN H., JAGODZINSKI, W. and GABRIEL O.W., (eds.), 1994, *Wahlen und politische Einstellungen im vereinigten Deutschland*. Frankfurt: Peter Lang.

7 In 1988 and 1992 the figure is the same: 85 per 1000 inhabitants receive constant support. See FRIEDRICHS and ALPHEIS (1991) for a detailed account of the problems of foreign labor immigrants.

8 From the postmaterialism theory (cf. INGLEHART, 1977; 1990) we can even infer that workers sooner or later will prefer conservative over socialist parties: If materialist orientations remain dominant in the working class and if conservative parties continue to focus on old politics, i.e. on the satisfaction of materialistic needs, the attachment of workers to these parties should gradually increase.

parties which in Germany is summarized under the heading *Parteienverdrossenheit*⁹ also concerns the SPD: protectionism of SPD members in the public services, SPD politicians involved in corruption, scandals or the mismanagement in municipal enterprises are standard themes of public and scientific discussions¹⁰.

The CDU was in no better situation. It is true, as a conservative party the CDU has stressed the goals of the old politics, i.e. economic and political stability. However, in the present economic depression the party cannot be expected to quickly improve the fate of the disadvantaged groups. To the contrary, the rationalization of industries can be expected to produce further unemployment. And if we look at the so-called Aussiedler from Eastern Europe, the CDU successes in immigration politics are at least dubious. Finally, as far as corruption and mismanagement are concerned, the situation of the CDU was even worse than that of the SPD. The CDU ultimately caused a repetition of the last state election which had taken place only two years before. A number of CDU members had criticized the inner party bloc electoral system for the nomination of candidates as being undemocratic and had brought the whole issue to supreme court of Hamburg. The court sentenced the electoral system to be incompatible with the constitution and arranged new elections. The conflict led to a split within the CDU. Some members finally left the party and founded a new party, the so-called STATT party. Clearly, the dispute was suited to stir further discontent among the CDU adherents and to reduce the chances of an election victory.

Thus, with respect to voting participation and protest voting, three predictions can be made: (1) Discontent in the disadvantaged groups should lead to abstention and votes for right wing extremist parties. (2) Protest votes of students and young university graduates should increase the votes for the GREENS. (3) Protest votes of the bourgeois middle-class should favor the STATT party. We are predominantly interested in the first hypothesis. However, in order to perform comparisons we will also investigate the distributions of the votes for the STATT party and the GREENS.

II. Empirical analysis

For time limitations, we have to confine ourselves to the fundamentals of our ecological analysis and report the details only in the appendix. We have (provisional) election results and census data for 98 urban districts¹¹ (Stadtteile) in Hamburg¹². The census data from 1987 include:

- percentages of
- unemployed persons,
- workers,

9 The dimensions of *Parteiverdrossenheit* are discussed in RATTINGER (1993).

10 SCHEUCH E. K. and SCHEUCH U., 1992, *Cliquen, Klüngel und Karrieren: über den Verfall der politischen Parteien*. Reinbek: Rohwolt.

11 Since the size of the electorate in some districts is very small, they had to be collapsed into larger units. Thus, our empirical analysis is based not on 104 urban districts but on 98 units (cf. Statistisches Landesamt der Freien und Hansestadt Hamburg 1993a). Since the overwhelming majority of these units are districts, we will stick to the label 'urban district'.

12 We are greatly indebted to the *Statistische Landesamt der Freien und Hansestadt Hamburg* which has quickly made available these data (cf. 1989, 1990, 1993a, 1993b).

- persons with low education (*Hauptschule* or less), intermediate (*Realschule*), or high education (*Abitur*),
  - owners per house
  - persons who are sixty years old or older,
  - houses with one or two flats (residential area),
  - flats with five rooms or more (size of apartments);
- and, furthermore, the
- average number of members per household,
  - average rent per capita.

In addition, we had information about the *percentage of foreigners in each district in 1992*.

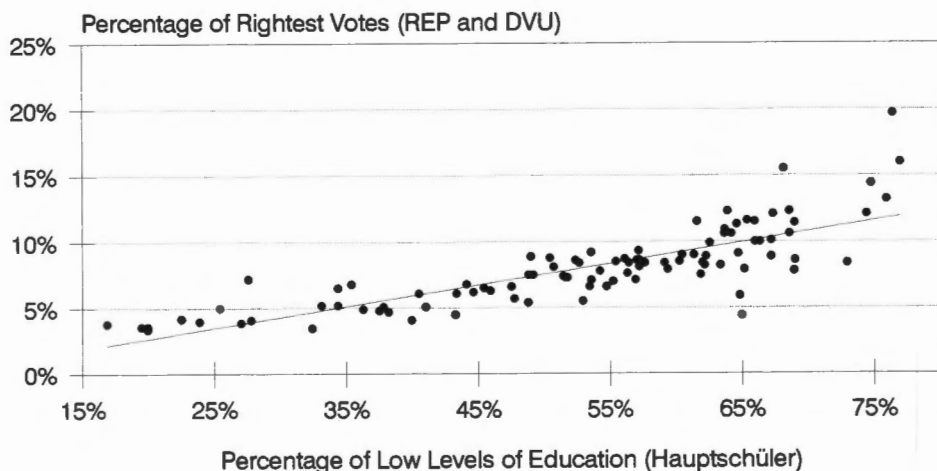
These are the socio-economic variables which we have used as independent variables in order to explain turnout rates and party choices. Most of the socio-economic indicators are highly correlated. For instance, the correlation between the *percentage of workers* in a district and the *percentage of persons with low education* is nearly 0.9. Each of these two variables correlate moderately high with the *percentage of unemployed in 1987* and the *percentage of foreigners in 1992*. Accordingly, if a district is characterized by a high percentage of workers, it usually also displays high percentages of unemployed, of foreigners, a large average number of members per household etc. It is for this reason that the effects of each variable on voter turnout and party choice cannot be separated. There are always several sets of independent variables which explain almost the same proportion of variance in these dependent variables. And there is a high amount of multicollinearity among the independent variables. For these reasons we have decided to use in all regression equations (a) only a small set of independent variables which (b) fits best our theoretical reasoning and which (c) explains approximately the same percentage of variance in the dependent variable as the linear combination of all independent variables. However, it has to be emphasized that other combinations of independent variables may produce the same or even a slightly higher coefficient of determination.

In the empirical analysis we will proceed in two steps. We will first present a simple bivariate scatterplot for each dependent variable and one of its best predictors. We will then estimate a more sophisticated ecological regression model. According to our theoretical explanation *low education* should have a strong positive impact on rightest votes because the poorly educated have bad chances on the labor market, suffer from competition with foreigners, and are more prone to stereotypes. In the empirical analysis, low education indeed displayed the highest correlation with the *percentage of right wing votes*. The scatterplot in Figure 2 reveals a strong relationship even between the untransformed variables: *The larger the percentage of persons with low secondary education (Hauptschulabschluss), the higher the percentage of right wing votes*¹³. The correlation amounts to 0.81. Thus the aggregate-level analysis is perfectly consistent with our theoretical explanation.

---

¹³ We have simply calculated the sum of votes for the DVU and the Republican Party and divided this sum by the number of valid votes.

Figure 2: Rightest Votes and Low Education
 - State Election in Hamburg, 1993 (N=98 Urban Districts) -

Unweighted and untransformed variables: $r=0.806$

Weighted and transformed variables: $r=0.910$

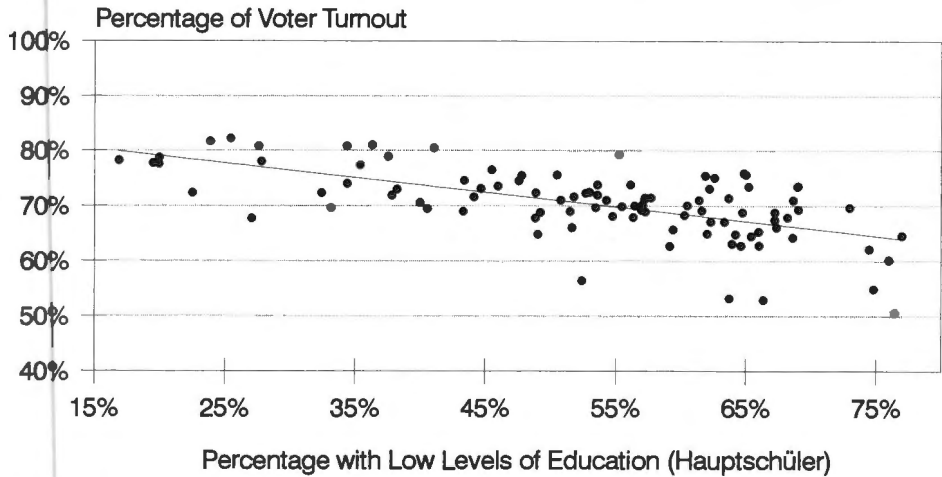
At the individual level, exit and voice are exclusive alternatives. You can either exit or you can protest but you cannot do both at the same time. However, we expect exit and voice, i.e. abstention and right wing votes, both to increase in disadvantaged districts because some underprivileged will become politically apathic and others will support extremist parties. Therefore, our ecological analysis should yield a positive correlation between abstention and right wing votes, and the former variable should also be dependent on education. This is exactly what we observe in Figure 3: the higher the percentage of poorly educated the lower the turnout rates. The correlation again is fairly strong¹⁴.

So far, our theoretical considerations have been confirmed. The next two Figures show that protest votes for the GREENS and the STATT party arose in different socio-economic environments. As we know from survey analysis, the GREEN party is most strongly supported by young and highly educated individuals. Accordingly, there should be a positive correlation between the percentage of graduates (Abiturienten) and the percentage of GREEN votes which indeed is displayed in Figure 4. By contrast, the STATT party has found its strongest support in the middle class which can be characterized by an intermediate level of education. Presumably, most votes have come from traditional CDU adherents. Accordingly, the percentage of the STATT party increases with the percentage of per-

¹⁴ It becomes even stronger if the *percentage of persons at intermediate levels of education* (Realschule) is used as predictor. The norm 'a good citizen has the duty to vote' seems to be most accepted in the middle class.

Figure 3: Voter Turnout and Low Education

- State Election in Hamburg, 1993 (N=98 Urban Districts) -

Unweighted and untransformed variables: $r=-0.624$

Weighted and untransformed variables: $r=-0.702$

sons at intermediate levels of education (see Figure 5). On balance, protest votes for the GREENS and STATT had an entirely different social base.

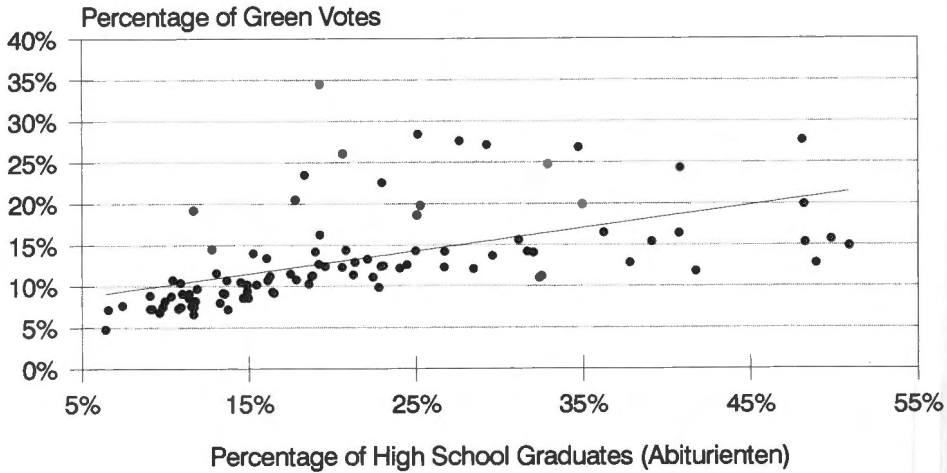
Let us now turn to the more sophisticated regression models. In order to smooth the skewness of some variables we have subjected them to a logarithmic transformation. In order to reduce the impact of small districts we have weighted the data by the number of persons which are entitled to vote. Our analyses are still based on the provisional election results and they have not been examined for autocorrelated residuals. Nevertheless we can expect them to lie quite close to the final solution.

In total, we report four regression analyses, one for *voter turnout* and three for the protest parties. Table 1 reports the coefficient of determination and the standardized regression coefficient. In the first row of each regression we have displayed the maximal R^2 , i.e. the R^2 that can be explained by all independent variables summarized in the Appendix. We have also attempted to keep the R^2 of our models close to the maximal R^2 .

As can be seen in the upper left column of Table 1 we can explain more than 85% of the variance of rightmost votes¹⁵ by only three independent variables: (logarithmic transformed) *low education*, *average number of household members*, and *size of apartments*. Thus, the success of the right extremist parties is high in areas with low education, where a large number of individuals shares a few rooms.

15 The dependent variables always have been logarithmically transformed.

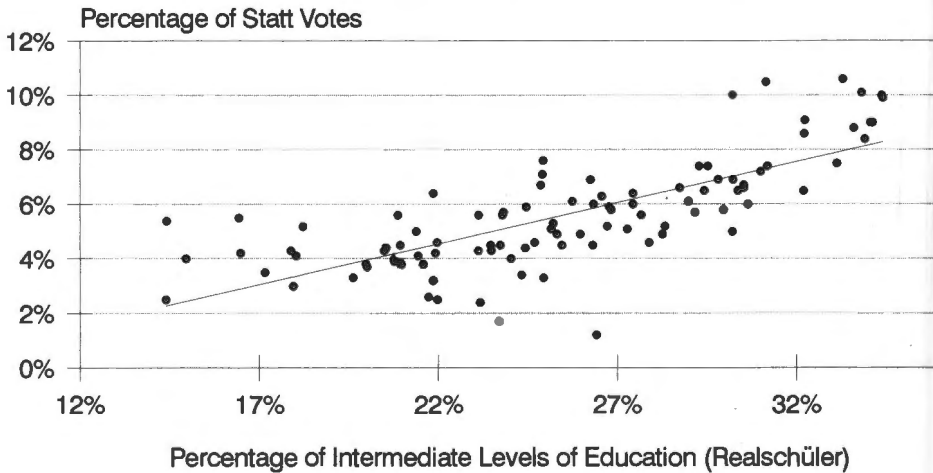
Figure 4: Green Votes and High Education
 - State Elections in Hamburg, 1993 (N=98 Urban Districts) -

Unweighted and untransformed variables: $r=0.525$

Weighted and transformed variables: $r=0.646$

Figure 5: Statt Votes and Intermediate Education
 - State Elections in Hamburg, 1993 (N=98 Urban Districts) -

Unweighted and untransformed variables: $r=0.748$

Weighted and transformed variables: $r=0.807$

TABLE 1

Socio-Economic Determinants of Protest Votes and Abstention in the State Election in Hamburg 1993 - Results of Weighted Regression Analysis
Coefficients of Determination and Standardized Regression Coefficients

	RIGHTTEST VOTES ⁺ DVU + REPUBLICANS	VOTER TURNOUT
R2 (Max.)	90.3%	90.8%
R2	85.6%	89.1%
R2 adjusted	85.1%	88.6%
Intermediate and high Education ⁺	-0.688	0.522
Members per Household	0.411	0.213
Number of Rooms	-0.415	
Unemployment ⁺		-0.365
Foreigners ⁺		-0.171*
Durbin-Watson Test	2.912	3.165
Du (upper limit)	1.704	1.715
	STATT ⁺	GREENS ⁺
R2 (Max.)	79.9%	90.3%
R2	79.1%	84.6%
R2 adjusted	78.4%	83.6%
Intermediate Education (Realschule)	0.317	
High School Graduates (Abiturienten) ⁺		0.888
Rent per capita	0.442	-0.470
Residential Area	0.425	-0.453
Owners per house		0.573
Members per Household		-0.691
Sixty years and older		-0.453
Durbin-Watson Test	8.265	3.558
Du (upper limit)	1.704	1.735

Notes: 1. The data have been weighted by the number of persons entitled to vote.

2. All regression coefficients are significant at the 0.001 level. The exception is marked by asterisks; these coefficients are significant at the 5 % level.

⁺ In order to smooth the skewed distribution, these variables have been logarithmically transformed.

Alternatively, these districts could also be characterized by a high proportion of workers and cramped housing conditions. These factors contribute to the success of the rightest parties. Since these areas on the average have a high *proportion of foreigners* and *unemployed*, the latter variables also influence right wing votes; however, the effects are completely concealed behind the effects of the other

three variables in the regression equation. By contrast, *unemployment* and *foreigners* both have a direct impact on the turnout rates: the higher the percentage of foreigners and unemployed, the lower the voting participation. The variables seem to have stronger effects on political apathy (low voting participation) than on right wing protest.

The social basis of right wing protest and abstention differs completely from that of the STATT party and the GREENS. Table 1 confirms our hypothesis that the members of the STATT party come from the conservative middle class. The percentage of votes does not only increase with intermediate levels of education but also with *rent per capita* and *houses with two or less flats (residential area)*. While STATT voters seem to live in wealthy residential areas, the adherents of the GREEN party seem to prefer the city to the suburbs¹⁶, are highly educated but pay lower rents¹⁷, live in small households¹⁸ in houses with several flat owners¹⁹. Clearly this latter conclusion could be nothing but an ecological fallacy. However, similar properties of the GREENS can also be demonstrated in Survey analysis. In any case the ecological analysis suggest a strictly distinct between the various modes of protest voting. The right wing extremist political parties have quite a different social basis than both other protest parties.

III. Conclusions

In Hamburg, districts with low levels of education, high percentages of workers, and bad housing conditions display the highest percentages of right wing votes in the last election. We are afraid that this result will not remain an exception but become a model of the future development in other German -- and maybe European -- cities. To begin with, there is little hope that politicians will be able to avoid unemployment and cuts in social benefits during the next years. They also will not succeed in severely restricting the influx of immigrants. And they will finally not be able to suspend the market mechanism which drives newcomers into the disadvantaged areas of the cities. However, as long as the groups which suffer most from the process of economic rationalization have also to carry a disproportionate large burden of immigration politics, stereotypes and political dissatisfaction will not only survive but increase.

Chances for a renewal of the established political parties may be somewhat higher. However, even if the old parties could regain credit, they will encounter increasing difficulties to attract voters from different social strata -- voters who largely differ not only in economic resources but also in social and cultural capital. Accordingly, at least at the local level, the numbers of parties and the size of coalitions may increase. As a result, cities may arrive at a vicious circle: unsolved economic and social problems increase the success of protest parties. Next, coalition formation and decision-making becomes more difficult. And, as a consequence, the socio-economic problems will not be solved but further aggravated. This certainly is a pessimistic scenario for the near future. Unfortunately, it seems to us at present the most likely path of development.

---

16 Negative impact of *residential area*.

17 Negative impact of *rent per capita*.

18 Negative impact of *members per household*.

19 Positive impact of *owners per house*.

Summary: Urban conflict and voting pattern

During the last years immigration has aggravated the social problems in many disadvantaged urban districts. High proportions of foreigners are concentrating in those areas which suffer from unemployment and bad housing conditions. The accumulation of social problems has created a climate of insecurity, social prejudices, and political dissatisfaction. Since political discontent presently is not remedied by the established political parties, it results in low voting participation and increasing proportions of right wing votes. The close connection between the intensity of social problems on the one side, low voter turnout and high success of right extremist parties on the other side, is empirically established by an ecological analysis of the recent state elections in Hamburg.

Appendix

a) Election Results from 1993:

Urban Districts: Hamburg consists of 104 urban districts. In five instances an aggregation of two adjacent districts has been necessary in order to increase the N. From the resulting 99 cases the small North-See island Neuwerk had to be excluded. Thus, the analysis has been based on 98 districts.

Election Results: The available statistics of the State Election of Hamburg in 1993 are provisional results. Postal votes for each district are not included.

b) Data of the registration office of Hamburg, 1993:

Percentage of Foreigners: Proportion of foreigners under the inhabitants per district in 1992.

c) Census data from 1987:

Percentage of Unemployed Persons: Proportion of inhabitants with first dwelling-place in a district who earn most part of their livelihood by unemployment benefit (Arbeitslosengeld or Arbeitslosenhilfe) or other alimentation like public relief (Sozialhilfe), alimentation for students (BAFOEG), hire, or leasing district among all inhabitants with first dwelling-place in that area.

Percentage of Workers: Proportion of wage-earners among the persons gainfully employed independent of their qualification. Included are skilled and unskilled workers, and employed housekeepers.

Percentage of Persons with Low Education: Proportion of persons between 15 and 65 years of age with 10 or less years school education (Hauptschule or less).

Percentage of Persons with Intermediate Education: Proportion of persons between 15 and 65 years of age with 10 years school education (Realschule).

Percentage of Persons with High Education: Proportion of persons between 15 and 65 years of age with 13 years school education (Abitur).

Percentage of Persons who are Sixty Years or Older: Proportion of the inhabitants with first dwelling-place in a district older than 59 years among all inhabitants with first dwelling-place in that area.

Percentage of Houses with One or Two Flats (residential area): Proportion of dwelling-houses with one or two flats among all flats of a district.

Percentage of Flats with Five Rooms or More (size of apartments): Proportion of dwelling-houses with five or more rooms among all flats of a district.

Percentage of Owners per House: Proportion of house owners (Eigentümerhaushalte) among all households.

Average Number of Members per Household: Average number of persons living in private households.

Average Rent per Capita: Average rent (in DM) a person has to pay for his rented flat.

Vote Front National et malaise urbain

Nonna MAYER

Centre d'Etude de la Vie Politique Française, CNRS-FNSP, Paris

En dix ans les scores électoraux du Front National de Jean Marie Le Pen sont passés de moins de 1% à plus de 13% des suffrages exprimés. L'analyse des caractéristiques socio-culturelles de cet électorat, saisies à partir d'enquêtes par sondage, permet de préciser les facteurs de sa rapide expansion.

I. Vote urbain

Depuis dix ans, les zones de force du FN se situent régulièrement à l'Est d'une ligne Le Havre/Valence/Perpignan, dans la France industrialisée et urbaine, et ses terres de mission dans les départements ruraux de l'Ouest, du Limousin et de l'Auvergne¹. Quelle que soit l'élection, les scores de ses candidats augmentent avec la taille de l'agglomération et plus de la moitié de ses électeurs résident dans des villes de plus de 100 000 habitants.²

L'explication peut paraître évidente. Depuis sa création en 1972 le Front national a fait des immigrés son principal cheval de bataille et ses électeurs placent l'immigration et la sécurité en tête de leurs motivations de vote. Aux élections législatives de 1993, interrogés sur "les problèmes que vous avez eus le plus à l'esprit, en votant aujourd'hui", les électeurs du FN citent d'abord "l'immigration" (72% vs 31%), avant même "l'emploi" (64%), puis la sécurité (57%), alors que l'ensemble des électeurs citent d'abord "l'emploi" (64%) puis "l'éducation, la formation" (42%) et "la sécurité" (34%) (Sondage "sortie des urnes" CSA, 21 mars 1993). Or c'est dans les grandes villes que la proportion d'immigrés et les taux de délinquance et de criminalité sont les plus élevés. Comme l'a montré Jérôme Jaffré, quelle que soit l'élection, le vote FN apparaît fortement corrélé avec le taux d'urbanisation du département, le nombre de délits rapportés au nombre

---

1 Cf. Pascal PERRINEAU, "Les étapes d'une implantation électorale" et Philippe HABERT et Colette YSMAL, "Les terres de mission", in Nonna MAYER, Pascal PERRINEAU (dir.), *Le Front national à découvert*, Paris, Presses de la FNSP, 1989, pp.37-62 et 322-342. Sur l'évolution récente voir Pascal PERRINEAU, "Le Front national, la force solitaire", in Philippe HABERT, Pascal PERRINEAU, Colette YSMAL (dir.), *Le vote sanction*, Département d'études politiques du Figaro/Presses de la FNSP, 1993, pp.137-159.

2 Ainsi au premier tour de l'élection présidentielle de 1988, le score du candidat lepéniste passe de 11% dans les communes de moins de 50 000 habitants à 12% entre 50 et 100 000, 13% entre 100 et 200 000, 15% en région parisienne et 19% dans les autres agglomérations de plus de 200 000 (Enquête post-électorale CEVIPOF/SOFRES, 9 au 20 mai 1988, auprès d'un échantillon national de 4032 individus représentatif des Français en âge de voter. Cf. CEVIPOF, *L'électeur français en questions*, Paris, Presses de la FNSP, 1990).

d'habitants et la proportion d'étrangers dans la population, atteignant 20% dans les départements qui cumulent ces trois caractéristiques.³

Il est tentant de postuler l'existence d'une relation directe, mécanique, entre ces divers facteurs et le niveau du vote pour le FN. Les électeurs du FN seraient plus souvent victimes d'agressions ou de vols, ils vivraient plus souvent au contact direct des immigrés, ils seraient plus exposés aux difficultés de voisinage susceptibles d'en découler. En fait il n'en est rien. Une enquête grenobloise sur le thème de l'insécurité recensait avec précision les divers types de violence rencontrés par les personnes interrogées au cours d'une période limitée aux trois derniers mois. Or les électeurs potentiels du FN ne se déclarent pas plus souvent que le reste de l'échantillon victimes d'un cambriolage (3% des électeurs potentiels du FN contre 4% dans l'ensemble de l'échantillon), d'un vol dans la rue (3% contre 7%), d'insultes et de menaces (6% contre 8%)⁴. Mais indépendamment des risques objectifs qu'ils courent, ils ont peur. Deux électeurs potentiels du Front national sur cinq déclarent éprouver un sentiment d'insécurité à leur propre domicile (42% contre 29% de l'ensemble de l'échantillon). Ils hésitent plus à sortir seul le soir (72% contre 52%), ils sont les plus nombreux à faire usage d'un verrou ou d'un judas (30% contre 19%) ou à s'enfermer à clé avant 20h 30 (49% contre 44%), ils ont le sentiment que le monde qui les entoure est celui de tous les dangers⁵. Certes tous les travaux sur le sentiment d'insécurité ont montré l'absence de corrélation systématique entre la peur et l'expérience du crime mais c'est chez les électeurs du FN que ce décalage est le plus marqué⁶.

Il en va de même pour leurs relations avec les immigrés. On note toujours une forte corrélation positive entre la proportion d'étrangers dans la population et le niveau du vote lepéniste. Au niveau des 95 départements métropolitains, la corrélation mesurée par le R de Pearsons est de .79 lors des élections européennes de 1984, .61 lors des législatives de 1986 et 1988, .67 lors de l'élection présidentielle de 1988, .51 lors des législatives de 1993. Mais au niveau infra-départemental, celui du canton, de la commune, du quartier, du bureau de vote, la corrélation disparaît, comme le montrent les travaux de Pascal Perrineau sur l'agglomération grenobloise, de Henri Rey sur la Seine Saint Denis, de Cécile

3 Cf. Jérôme JAFFRE, "Les courants politiques et les élections de mars 1992", in Philippe HABERT, Colette YSMAL and Pascal PERRINEAU (dir.), *Le vote éclaté*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1992, pp.137-64

4 Les électeurs "potentiels" du FN sont ceux qui se déclarent, pour les prochaines élections législatives, "sûrs de voter" pour la liste du FN, "sûrs mais je peux changer d'avis" ou "sans doute pas à moins que je ne change d'avis". Enquête menée auprès d'un échantillon de 1291 individus représentatif de la population grenobloise de 18 ans et plus, février-mars 1986. Cf. Hugues LAGRANGE, Sébastien ROCHE, *Baby alone in Babylone*, Grenoble, CERAT/Institut d'Etudes politiques, 1987 et Hugues LAGRANGE, Pascal PERRINEAU, "Le syndrome lepéniste" in Nonna MAYER, Pascal PERRINEAU (dir.), *Le Front national à découvert*, op.cit. pp. 228-246.

5 Respectivement 23% et 30% des électeurs potentiels du FN (contre 17% et 20% de l'ensemble des électeurs) déclarent que "des amis" et "des vagues connaissances" ont été victimes de violence au cours des trois derniers mois (Ibid.).

6 Voir Hugues LAGRANGE, "La perception de la violence par l'opinion publique", *Revue française de sociologie*, 25, 1984, pp.636-657 et Sébastien ROCHE, *Le sentiment d'insécurité*, Paris, PUF, 1993, 311 p.

Péchu sur Aulnay sous Bois⁷. Il y a différentes manières d'interpréter ces résultats. L'une est d'en déduire la fausseté de la corrélation initiale, liée à la taille et à l'hétérogénéité de l'unité géographique retenue -le département- et l'absence de relation directe entre présence immigrée et vote FN. L'autre est de postuler, comme le fait Pascal Perrineau⁸, l'existence d'un effet indirect ou "effet de halo", l'extrême droite réalisant souvent de moins bons scores au coeur des zones à forte concentration d'immigrés, chez ceux qui quotidiennement les côtoient, qu'à leur périphérie, où se développent les peurs et les fantasmes. Le travail récent mené par Henri Rey⁹ sur un échantillon de 45 grands ensembles faisant l'objet d'une politique de "développement social des quartiers" (DSQ), cumulant tous les facteurs prédisposant au vote Le Pen -chômage, pauvreté, délinquance élevée, forte population immigrée, tendrait plutôt à montrer qu'il n'y a pas de relation systématique, directe ou indirecte, entre vote FN et présence immigrée. Sur la période étudiée (1984-1992), les populations qui résident dans ces quartiers se distinguent plus par leur faible participation politique (non inscription, abstention) que par leur niveau de vote FN. Si en moyenne ce vote y est un peu plus fréquent que dans le reste de la commune (+ 2 points en 1992), cette moyenne masque des disparités considérables d'un site à l'autre. Ainsi à Mantes la Jolie le vote FN atteint 36% dans le quartier du Val Fourré contre 29.5% dans le reste de la commune tandis qu'à Stains il tombe à 12% au Clos Saint Lazare contre 41% dans le reste de la commune. Quant à l'effet de halo, il ne se vérifie pas, le niveau du vote pour le Front national n'est pas plus élevé dans les bureaux situés à la périphérie immédiate des grands ensembles.

Autrement dit le voisinage avec la population immigrée n'est ni une condition nécessaire ni une condition suffisante du vote FN. Leur rejet peut se développer à la faveur d'autres types de contacts, à l'école, au travail, dans les transports en commun, parfois même en l'absence de toute proximité. Par ailleurs la localisation même des populations immigrées sur le territoire suggère que d'autres facteurs sont susceptibles d'expliquer le vote en faveur de l'extrême droite. C'est ce que montre l'analyse du vote FN à Paris, de 1984 à 1989, au niveau des quatre vingts quartiers¹⁰. Quelle que soit l'élection, il est fortement corrélé avec le poids des étrangers dans la population (active ou totale) du quartier. Mais, d'une élection à l'autre, il ne s'agit pas des mêmes étrangers. Lors des élections européennes de 1984 et 1989, le vote FN est corrélé avec la présence des Espagnols et des Portugais. Aux autres élections, il est corrélé avec celle des Maghrébins. Le caractère intermittent de cette relation interdit de faire des immigrés le facteur généra-

7 Voir Cécile PECHU, "Le vote Front national à Aulnay sous Bois: du vote protestataire au parti de militants", *Cahiers du CEVIPOF*, 8, Décembre 1992, pp.75-115; Pascal PERRINEAU, "Le Front national: un électorat autoritaire", *Revue politique et parlementaire*, Juillet-Août 1985, pp.24-31; Henri REY, Jacques ROY, "Quelques réflexions sur l'évolution électorale d'un département de la région parisienne", *Hérodote*, no. 43, Octobre-Décembre 1986, pp.6-38.

8 Pascal PERRINEAU, art.cit., p.28.

9 Henri REY, *L'évolution du comportement électoral dans les quartiers de grands ensembles, 1981-1986* (Rapport pour la Commission nationale pour le développement social des quartiers, 1986) et *L'évolution du comportement électoral dans les quartiers de grands ensembles, 1988-1989*, Paris, CEVIPOF (Rapport pour le Secrétariat permanent du Plan urbain, Ministère de l'équipement et du logement). Chiffres inédits communiqués par l'auteur pour 1992.

10 Cf. Nonna MAYER "Presence of immigrants and National Front vote: the case of Paris (1984-1989)", *National Political Science Review*, vol.3, 1992, pp.103-126.

teur du vote lepéniste et oblige à une autre interprétation. Espagnols et Portugais sont plus nombreux dans les "beaux" quartiers de l'Ouest et du centre de la capitale, là où le poids des catégories sociales aisées et du "personnel de services aux particuliers" (gardiens, domestiques), le nombre de pièces par logement, le nombre de voitures par foyer sont les plus élevés. La corrélation entre le vote pour le FN et leur proportion dans la population traduit moins le rejet de ces communautés, les mieux intégrées dans la société française, que le caractère plus bourgeois de l'électorat du FN lors des élections de 1984 et 1989. Elles mobilisent en priorité un électorat traditionnellement acquis à la droite mais exaspéré par l'arrivée de la gauche au pouvoir, qui profite d'élections européennes, sans incidence directe sur la politique intérieure française, pour exprimer son mécontentement. Les Maghrébins eux sont plus nombreux dans les quartiers populaires du Nord-Est. La corrélation entre leur poids dans la population du quartier et le vote pour le FN, aux élections décisives de 1986 et 1988, reflète le développement d'un vote protestataire au sein d'un électorat moins favorisé, traditionnellement acquis à la gauche mais déçu par le tournant de la rigueur, qui s'abstient massivement lors d'élections sans enjeu comme les européennes. La proportion d'immigrés n'est donc pas seulement un indicateur ethnique, elle fonctionne aussi comme marqueur social et politique, soulignant l'opposition séculaire entre les quartiers résidentiels de l'Ouest et les quartiers laborieux du Nord-Est, les bastions de la droite et les fiefs, hier encore, de la gauche. Et le vote pour le FN est plus fortement corrélé avec les structures sociales et les traditions politiques des quartiers qu'avec le poids ou la nationalité des populations étrangères qui y résident.

II. Vote de peur

Insécurité et immigration, étroitement associées ¹¹ dans l'esprit des électeurs du FN, ne sont pas leurs seuls motifs d'inquiétude. Une enquête récente sur les attitudes des Français à l'égard des problèmes de sécurité ¹² permet d'explorer les peurs des Français face à trois grandes catégories de risques, les risques naturels ou technologiques (pollution, énergie nucléaire), les risques sociaux ou médicaux (SIDA, drogue) et les atteintes aux personnes physiques et aux biens (vols, agressions). Les interviewés devaient noter ces risques sur une échelle de peur allant de 1 ("pas peur du tout") à 5 ("très peur"). Les proches du Front national se démarquent nettement par leur sensibilité à cette dernière catégorie de risques, en particulier par leur phobie des immigrés (54% d'entre eux en ont "très peur" contre 12% dans l'ensemble de l'échantillon). Mais même pour les autres risques, en particulier ceux du SIDA et de la pollution de l'environnement, leur niveau de peur est systématiquement plus élevé que la moyenne (13 risques sur 15).

11 Dans l'enquête grenobloise précitée, 100% des électeurs potentiels du FN (contre 51% de l'échantillon total) voient dans les immigrés, dont ils surestiment largement le nombre, "une des causes principales de la délinquance"...

12 Enquête réalisée en octobre 1989 pour l'Institut des hautes études de la sécurité intérieure, sous la direction d'Annick Percheron, dans le cadre des enquêtes de l'Observatoire interrégional du politique, auprès de 17400 individus représentatifs de la population française âgée de 15 ans et plus (échantillon national de 2000 + 22 échantillons régionaux de 700). Cf. Annick PERCHERON et al., "Attitude des Français à l'égard des problèmes de sécurité", *Les Cahiers de la Sécurité intérieure*, 1, avril-juin 1990, pp.17-52.

Ces peurs reflètent une vision du monde foncièrement négative. Sur une échelle de pessimisme construite à partir de questions relatives au fonctionnement de la démocratie et à l'évolution de leur niveau de vie, les électeurs de Jean-Marie Le Pen au premier tour de l'élection présidentielle de 1988 ont le plus fort pourcentage de notes élevées. Tout comme ils sont les plus nombreux à dire qu'en pensant à l'avenir il leur arrive souvent d'avoir peur¹³. Il en va de même aujourd'hui. Au premier tour des élections législatives de 1993, le Front national obtient 12,4% des suffrages exprimés, proportion qui atteint 25% chez ceux qui sont "très inquiets" en pensant à l'avenir de leur situation personnelle et professionnelle, et 28% chez ceux qui trouvent qu'en France la démocratie fonctionne "très mal"¹⁴.

III. Vote d'isolement social et politique

Le sentiment d'insécurité, quel que soit le risque, est étroitement associé au niveau culturel et à la position sociale. Qu'il s'agisse des tremblements de terre, des incendies ou de cambriolage, de la pollution de l'eau ou du SIDA, les craintes diminuent régulièrement avec le niveau de diplôme et de revenu et c'est chez les cadres supérieurs et les professions intermédiaires que leur niveau est le plus faible. Or l'électorat lepéniste cumule les facteurs anxiogènes, parce que c'est très largement un électorat populaire, où les ouvriers, les petits commerçants et artisans, ceux qui n'ont pas dépassé le niveau du CEP (Certificat d'études primaires) ou du CAP (Certificat d'aptitude professionnelle) sont sur-représentés¹⁵. Le sentiment d'insécurité est aussi très lié au type de sociabilité. L'étude grenobloise, en milieu urbain, permet d'opposer les individus qui ont un réseau de relations *multiplex*, c'est à dire qui partagent plusieurs types de relations (familiale, de voisinage, amicale, professionnelle, etc) avec chaque individu du réseau et ceux qui ont un réseau *uniplex* (un seul type de lien). Le premier système se caractérise par la densité des relations interpersonnelles et sa relative fermeture sur lui-même, le second par son extension et son ouverture sur l'extérieur. La préoccupation pour l'ordre et le sentiment d'insécurité sont nettement plus marqués chez les individus qui ont un réseau multiplex¹⁶. Or les électeurs et plus encore les sympathisants du Front national se distinguent par une sociabilité restreinte, repliée au milieu familial et au voisinage. Sur une échelle "d'autophilie" caractérisée par la fermeture sur l'espace domestique et la valorisation du "Nous",

13 62% de pessimistes contre 49% dans l'ensemble de l'échantillon, 45% qui ont peur de l'avenir contre 34%. L'échelle de pessimisme est composée à partir des items suivants: "Avec ce qu'on gagne à la maison on n'arrive plus à vivre normalement / Dans la vie de tous les jours les gens comme vous vivent moins bien qu'avant/Actuellement la démocratie en France ne fonctionne pas bien du tout". Enquête CEVIPOF/SOFRES 1988 précitée.

14 Sondage BVA/*Libération*, effectué le 21 mars 1993 auprès d'un échantillon national de 10687 électeurs représentatif des Français venant de voter. *Libération*, 23 mars 1993.

15 Nonna MAYER, Pascal PERRINEAU, "Why do they vote for Le Pen?", *European Journal of Political research*, 22, 1992, pp.123-141.

16 Voir Sébastien ROCHE, *Le sentiment d'insécurité*, op.cit, p.171-201

ils ont de loin les scores les plus élevés. Comme Jean-Marie Le Pen, ils préfèrent leur filles à leurs cousines, leurs cousines à leurs voisines ¹⁷.

Ce repli va de pair avec une réticence marquée à l'égard des activités associatives ainsi qu'à l'égard des formes d'action collective impliquant une solidarité élargie (grève, manifestation, etc). De même ils apparaissent moins intégrés sur le plan politique et idéologique. Ils sont les plus méfiants à l'égard des syndicats, des partis, des députés, de toute forme de démocratie représentative et plus largement de toutes les institutions sociales ou politiques du pays, à l'exception de l'armée et de la police. Ils ne peuvent même pas compter, comme les électeurs de la droite modérée, sur les secours de la religion (58% de catholiques non pratiquants contre un peu plus de 40% chez les électeurs barristes et chiraquiens, 8% de sans religion contre un peu plus de 5%) ¹⁸.

Ce relatif isolement social et politique accentue leur sentiment d'insécurité, qui les rend particulièrement vulnérables au discours musclé d'un Jean-Marie Le Pen. A contrario, le monde rural et en particulier les agriculteurs y sont moins réceptifs, précisément à cause de leur plus fort encadrement social, syndical et religieux ¹⁹. Comme l'a jadis montré Kornhauser, l'atomisation de "la société de masse", la disparition des liens sociaux et des groupements intermédiaires favorisent le développement de l'extrémisme politique ²⁰.

IV. Conclusion

L'importance du vote pour le FN en milieu urbain résulte de la rencontre entre deux séries de facteurs, un environnement producteur de peurs, celui de la

17 Items composant l'échelle: "Le seul endroit tranquille, c'est encore chez soi/En dehors des membres de sa famille et de quelques amis, on ne peut faire confiance aux gens/Un débat à la télévision ne remplace pas avantageusement une discussion/Il faut que les gens qui habitent au même endroit aient de nombreux points communs". 77% des sympathisants du FN sont des "autophiles" contre 41 à 47% des sympathisants de l'UDF et du RPR. Cf Pascal PERRINEAU, Hugues LAGRANGE, "Le syndrome lepéniste", in Nonna MAYER, Pascal PERRINEAU (dir.), *Le Front national à découvert*, op.cit., pp.228-246.

18 Enquête CEVIPOF/SOFRES 1988 précitée. Sur un indicateur de potentiel associatif construit à partir de la question suivante ("Pour défendre vos idées, seriez-vous prêt à soutenir une association de type suivant: une association pour la défense des Droits de l'Homme ou contre le racisme/pour la défense de l'environnement/pour la paix et le désarmement/d'entraide humanitaire") et variant de 0 (ne soutient aucune association) à 4 (les soutient toutes), 20% des électeurs lepénistes ont la note 4 contre 50% de l'ensemble de l'échantillon. Sur une échelle de potentiel protestataire ("Pour faire connaître leurs opinions ou leurs revendications approuveraient, au moins dans certaines circonstances de: provoquer des dégâts matériels/peindre des slogans sur les murs/occuper un bâtiment administratif/participer à des manifestations dans la rue/faire grève") variant de 0 (n'approuve aucun de ces modes d'action) à 5 (les approuve tous), 33,5% des lepénistes ont une note égale ou supérieure à 3 contre 51% dans l'ensemble de l'échantillon.

19 Cf. Nonna MAYER, "Le vote des agriculteurs en 1988: facteurs individuels, facteurs contextuels", in Bertrand HERVIEU (dir.), *Les agriculteurs français aux urnes*, Paris, L'Harmattan, 1992, pp.47-66. On note toutefois une percée électorale du FN chez les jeunes agriculteurs proches du RPR aux élections législatives de 1993. Cf. Nonna MAYER, "Les choix politiques des agriculteurs", in Isabel BOUSSARD, Daniel BOY, Bertrand HERVIEU, Nonna MAYER, *Attitudes politiques des agriculteurs*, Paris, CEVIPOF, 1993, pp.20-34 (Rapport pour le Ministère de l'Agriculture).

20 Cf. William KORNHAUSER, *The Politics of Mass Society*, Glencoe, The Free Press, 1959.

grande ville et une population plus réceptive à ces peurs du fait de son atomisation sociale et politique. Les scores du parti lepéniste atteignent leur plus haut niveau chez ceux qui cumulent résidence urbaine, pessimisme à l'égard de l'avenir et isolement social et culturel. Mais l'influence électorale du FN dépasse largement le cadre urbain. Dès les élections européennes de 1984 on ne trouve que trois départements métropolitains où il recueille moins de 5% des suffrages exprimés. A cette date il atteignait ou dépassait les 10% dans moins de la moitié des départements, aux élections législatives de 1993 il en va ainsi dans les deux tiers d'entre eux. Et de 1988 à 1993, même si ses zones de force dessinent toujours la France des peurs urbaines, c'est précisément dans les départements ruraux du grand Ouest, du Centre et du Massif central que sa progression a été la plus marquée ²¹.

Summary: National Front Vote and Urban Crisis

In ten years the National Front's scores rose from less than 2 percent to more than 13 percent of the valid votes and the number of its electors from a hundred thousand to almost four millions. On the basis of two surveys conducted by CEVIPOF (Centre d'étude de la vie politique française) and OIP (Observatoire interrégional du politique) (1988-1989), this paper analyses the factors that account for this electoral rise. If the National Front vote is more frequent in urban areas, it is not so much because of objective factors (more contacts with immigrant populations, exposure to crime and violence, drugs) than because of subjective factors (fear and feeling of insecurity, pessimism) in relation with socio-cultural and political specificities of the National Front's electorate (poor education, atomization, limited sociability, lack of trust in institutions etc.).

---

21 Cf Nonna MAYER, Henri REY, "Avancée électorale, isolement politique du Front national", *Revue politique et parlementaire*, 964, Mars-Avril 1993, pp.42-48

What has happened to the extreme right in Britain?

Anthony HEATH

Nuffield College, University of Oxford

I. Introduction

In Britain, the extreme right parties have had relatively little electoral success throughout the twentieth century. Candidates from the succession of extreme right parties such as the British Union of Fascists, the League of Empire Loyalists, the National Front and the British National Party have almost invariably lost their deposits in the seats which they have contested in General Elections (although they have done rather better in by-elections), and they have never actually won a seat in Parliament.

As in other countries, support for the extreme right has been rather volatile, following a cyclical pattern. In Britain their best recent showings were in 1970, when the National Front obtained on average 3.6% of the vote in the 10 constituencies which it fought, and in February 1974 when it obtained 3.2% of the vote in the 54 constituencies which it contested¹. Since then the National Front and its successor, the British National Party, have been negligible political forces, and there has not been in Britain an upsurge in voting for the extreme right comparable to the rise of the Republicans in Germany², of the Front National in France³, or of the Vlaams Blok in Belgium⁴. There have however been some successes in local elections, most recently in September 1993 in the Isle of Dogs in London's East End when the BNP won a by-election.

Such traditions of support for the extreme right as do exist in Britain occur in deprived urban centres. The East End of London with its mixture of urban deprivation and successive waves of immigration has been a particular source of support⁵. There are no good grounds for supposing that these problems of urban deprivation and ethnic conflict have ameliorated over the last twenty years, and therefore we might do well to consider **political** rather than social explanations for the current weakness of the extreme right in Britain⁶.

---

1 ANWAR M., (1986) *Race and Politics: Ethnic Minorities and the British Political System*, ch. 8. London: Tavistock.

2 WESTLE B. and NIEDERMAYER O., (1992) 'Contemporary right-wing extremism in West Germany: the republicans and their electorate'. *EJPR* 22: 83-100.

3 MAYER N. and PERRINEAU P., (1992) 'Why do they vote for Le Pen?' *EJPR* 22: 123-141.

4 SWYNGEDOUW M., (1992) 'The breakthrough of the extreme right in Flanders', *Regional Politics and Policy* 2: 62-75.

5 HUSBANDS C.T., (1983) *Racial Exclusionism and the City: the Urban Support of the National Front*. London: Allen and Unwin.

6 STUDLAR D.T., (1974) 'British public opinion, colour issues and Enoch Powell: a longitudinal analysis', *BJPS* 4: 371-381.

Before turning to the explanations for the weakness of the extreme right in Britain, we begin with a check on the characteristics of NF support in Britain. We have to use 1979 data ⁷, since the subsequent lack of electoral success of the NF has led to their neglect in national surveys. However, the aggregate data (ie the pattern of support by constituency or ward) give good reason to think that little has changed since 1979. Moreover, the 1979 data have not been analysed from this point of view before, and so they can further our understanding of the extreme right in Britain.

In analysing the social and attitudinal profile of NF supporters in Britain and their successors today in the BNP, we need to distinguish between what might be called the core and the periphery. In our data we can distinguish between, on the one hand, the people who were positively favourable towards the NF and who might be expected to vote for the NF if there were a candidate; and, on the other hand, those people who, while not positively favourable, were not actually against the NF ⁸. There were 2% of the former but 14% of the latter in 1979.

The latter were people who might conceivably join a NF bandwagon were it ever to roll. However, the core is more interesting and perhaps more important since, without a core, no bandwagon is going to roll.

II. The core NF supporters

Previous research on support for the National Front in Britain has suggested that supporters differ little from the electorate as a whole ⁹ ¹⁰. Researchers in the past have found few characteristics that distinguished NF supporters from the remainder of the electorate, and have concluded that the NF lacked the distinctive social profile of Labour or Conservative supporters. However, when we study the core NF supporters, we find that they are not perhaps quite as nondescript as previous writers have suggested.

As table 1 shows, the positive supporters of the National Front were in some respects very like Labour supporters - they tended to be unqualified, unlikely to own their own homes, were non-religious and were far from affluent. But they were also quite unlike Labour supporters, and almost identical to Conservatives in that they identified with the middle class rather than with the working class, and were not union members. Table 1 gives the details ¹¹.

---

⁷ The data come from the 1979 BES, conducted by CREWE, SARLVIK and ROBERTSON. We are grateful to the ESRC Data Archive for supplying these data. The usual disclaimers apply.

⁸ We have distinguished the core from a question (M000171) which asked respondents what mark out of ten they would give the NF. Scores of 6 and above were counted as positive supporters of the NF. Similar questions were asked about the other parties, and scores of 6 or above for a given party tended to be associated with relatively high probabilities of voting for that party. We then used a second question to distinguish the periphery. Respondents were asked whether they were very strongly against or not very strongly against the NF (M000164). Respondents who were not very strongly against the NF and who also gave a mark greater than zero but less than six were assigned to this category.

⁹ HARROP M., ENGLAND J. and HUSBANDS C.T., (1980) 'The bases of National Front support', *Political Studies* 28: 271-83.

¹⁰ HUSBANDS a.c., 1983.

TABLE 1

Social characteristics of party supporters

	Conser- vative	Labour	Liberal	None	NF
% unqualified	49.6	70.1	47.3	48.3	67.5
average weekly income	£78.5	£60.7	£72.1	£68.5	£50.6
% home-owners	70.1	41.3	61.4	50.4	35.0
% non-religious	39.1	53.0	45.9	52.6	65.0
% union members	19.5	41.0	32.9	31.2	22.5
% with middle class identity	48.3	17.1	33.8	24.8	45.0
% 35 and under	29.0	32.0	36.4	43.3	52.5
N (except for income)	685	659	206	229	40

Source: BES 1979

The data of table 1 suggest that, among the positive NF supporters, there is at least as strong a social profile as there is among Labour or Conservative supporters, albeit an incongruent profile. Given the small numbers of NF supporters involved, however, we must test for the statistical significance of these results. In table 2 we use multivariate logistic regression and this confirms our first impressions¹². There are no significant differences between Labour and NF supporters in qualifications, home-ownership or religiosity, but there are large and significant differences from the Conservative supporters in these respects. Conversely, there are no significant differences from Conservative supporters with respect to middle-class identity and union membership, but large and significant differences from Labour identifiers.

11 Conservative, Liberal and Labour supporters are distinguished on the basis of the standard question on party identification. Some positive supporters of the NF identified with one of the three main parties, but these have been included in the NF category in order to make the categories mutually exclusive.

Qualifications are defined as the major school and university qualifications, namely (1) CSE and RSA (together with apprenticeship), (2) School Certificate, GCE O level and Scottish 'lowers', (3) GCE A level and Scottish 'highers', (4) Teacher training and professional qualifications, (5) Degree.

Non-religious people are defined as those who said they had no religion together with people who said that they never attended church.

Income is defined as the usual weekly or monthly income after tax of the individual or, if married, of the household. The income data were collected in bands, and we have to make guesses for the average income of people in the top and bottom bands.

Class identity is measured in subjective, not objective, terms using the standard BES questions.

12 Income was not included in these logistic regressions as there was considerable missing data on the income variable. However, if income is included it proves to have no significant effect net of the other variables in the model. In other words, the low income of the NF supporters can be explained by the other variables in the model such as their age and lack of qualifications.

TABLE 2

Logistic regression of social characteristics

	NF vs Conservative	NF vs Labour	NF vs Liberal
qualified	-.92*	-.12	-1.18**
home-owner	-1.49**	-.39	-1.10**
religious	-1.02**	-.54	-.84*
union member	.14	-.83*	-.28
middle class identity	.50	1.38**	1.08**
aged over 35	-1.15**	-.80*	-.74
model improvement	45.0	30.8	30.1
N	721	696	246

* parameter significant at the .05 level

** parameter significant at the .01 level

So the positive NF supporters appear to be the people "without" -without advantages such as qualifications or home-ownership. But they are also without institutional memberships - they are not members of unions or churches. To a large extent, they appear to be people whom we might expect to vote for the Labour Party, but who are not incorporated into traditional working-class structures. They suffer from a double marginality¹³. We might also speculate that the tribal nature of the football crowd might be one of the few ways in which they might achieve a sense of belonging and incorporation.

In terms of attitudes, what we would expect to find is that, given their economic position, these National Front supporters are not particularly right-wing on the criterion of the usual ideological differences that divide the Labour and Conservative parties (eg the left-right dimension). And given their low educational level, we would expect them to be low in political interest and efficacy but relatively high in authoritarianism. The measures that we have support these expectations.

13 Cfr. WESTLE B. and NIEDERMAYER O, a.c., 1992.

TABLE 3
The political attitudes of party supporters

	Conser- vative	Labour	Liberal	None	NF
redistribution of wealth	+0.48	-0.48	+0.09	+0.09	-0.08
privatisation	+0.49	-0.56	+0.07	+0.02	-0.21
military cuts	+0.30	-0.30	+0.04	-0.11	-0.02
strong leaders	+0.25	-0.20	-0.03	-0.11	-0.18
welfare benefits	+0.35	-0.37	+0.03	0.01	+0.12
death penalty	+0.13	-0.10	-0.06	-0.07	+0.35
equality for blacks	+0.18	-0.11	-0.28	-0.07	+0.83
political interest	+0.15	-0.02	+0.03	-0.36	-0.11
shape the country is in	-0.10	+0.16	-0.01	-0.00	-0.28
N (minimum)	652	607	189	203	36

Table 3 shows the average position of NF supporters on a number of attitudinal items. The relevant questions were asked in the main as 5-point agree/disagree items but a few were 7-point and a few 3-point items. For ease of comparison, we have therefore standardised all the measures to have a mean of zero and standard deviation of one, minus scores indicating a score to the left of centre and positive scores being to the right of centre.

Table 3 demonstrates clearly that the NF supporters were to the left of centre on the items such as privatisation and nationalisation which are central to the left-right dimension in British politics, and they are in these respects closer to Labour than to the Conservatives. They are quite clearly not on the far right in this respect.

Interestingly, the NF were not on the far right with respect to the political system either. The 1979 survey contains the question:

Some people think that changing our whole political system is the only way to solve Britain's problems. Some think the system should be changed to give ordinary people much more say in what goes on. But others think the system should be changed so that the country's political leaders have much more power and authority to get on with the job without interference. Which... comes closest to your view?

Table 3 shows that the Conservatives are the most likely to occupy the traditional authoritarian position, giving political leaders more power and authority, while NF supporters were similar to Labour supporters in preferring ordinary people to be given more say.

The NF supporters were however authoritarian on a number of issues such as the death penalty (although this was perhaps only to be expected given their low levels of education and the well-known correlation between education and authoritarian attitudes).

We also see the low levels of political interest and the pessimism that previous researchers on the National Front have noted. Respondents were asked:

All in all, would you say that the country is in very good shape, fairly good shape, poor shape, or that something is very wrong?

In 1979 Labour was the incumbent government and not surprisingly therefore Labour supporters took the most positive view of the kind of shape the country was in. The Conservative Party on the other hand had campaigned on the poor conditions that Labour had bequeathed the country, with rising unemployment, rising pay demands and industrial action. Their supporters took a poor view of the country's shape, but as we can see the National Front supporters were even more pessimistic than the Conservatives.

Finally, on race we see that the NF supporters were far more hostile to ethnic minorities than were other respondents. Respondents were asked:

And how do you feel about recent attempts to ensure equality for coloured people? Have these gone much too far, a little too far, are about right, not gone far enough, or not gone nearly far enough?

It is on this item above all that the NF supporters stand out as distinctive.

We have to be rather careful here, since it is likely that respondents with low levels of education will be particularly prone to acquiescence bias. That is, less educated respondents may tend to agree with the statements read out by the interviewer, irrespective of the content of the statements. The National Front supporters may therefore show greater levels of apparent racism than they would have done if the question had been phrased differently. Comparisons between National Front supporters and the more highly-educated Liberal supporters may thus be somewhat suspect, but comparisons with Labour supporters should not be affected by this complication, since they have on average similar educational levels to those of the National Front supporters.

If we conduct some logistic regressions analogous to those of table 2 above, we find that the question on race has by far the strongest association with NF support. Once we control for this, scarcely any other attitude plays a major role. The results are shown in table 4.

TABLE 4

Logistic regression of political attitudes

	NF vs Conservative	NF vs Labour	NF vs Liberal
Redistribution of wealth	-0.12	+0.30	-0.99
privatisation	-1.01**	+0.01	+0.21
military cuts	-0.16	+0.07	+0.05
strong leaders	-0.07	+0.04	+0.05
welfare benefits	-0.10	+0.32	+0.34
death penalty	+0.05	+0.08	-0.27
equality for blacks	+0.72*	+0.80**	+1.37**
political interest	-0.11	-0.02	-0.25
shape country is in	-0.10	-0.15	-0.30
model improvement	38.4	39.6	53.4
N	571	514	200

III. The periphery

We turn next to the people who, while not being positively in favour of the National Front, were not strongly against it either. It can be assumed that, when voting for the extreme right in Britain rises above one or two percent, as it does from time to time, it is this group who provide the new recruits.

In table 5 we compare these potential recruits to the NF with the positive National Front supporters on the one hand and with the people who were strongly against the Front on the other hand.

TABLE 5

Social characteristics of opponents and supporters of the National Front

	strongly against NF	not strongly against NF	NF supporters
% unqualified	51.2	58.5	67.5
average weekly income	£73.3	£72.5	£50.6
% home-owners	59.3	50.5	35.0
% non-religious	47.3	50.7	67.5
% union members	31.9	32.1	22.5
% with middle class identity	34.8	29.4	45.0
% aged 35 and under	35.8	34.3	52.5
N (except income)	1314	214	40

Table 5 indicates that these potential recruits to the National Front are in many demographic respects a cross-section of the population. Only with respect to qualifications and to home-ownership did they differ significantly from the people who were strongly against the Front. These results accord fairly closely with those reached by Husbands¹⁴ in his survey of thirteen wards in 1978/9.

14 HUSBANDS C., a.c., 1983, p. 121.

TABLE 6

Political attitudes of opponents and supporters of the National Front

	Strongly against NF	Not strongly against NF	NF supporters
Redistribution of wealth	+0.03	+0.07	-0.08
Privatisation	+0.01	+0.06	-0.21
military cuts	+0.02	-0.02	-0.02
strong leaders	+0.01	-0.01	-0.18
welfare benefits	-0.01	+0.13	+0.12
death penalty	-0.09	+0.27	+0.35
equality for blacks	-0.12	+0.34	+0.83
political interest	+0.12	-0.14	-0.11
shape country is in	+0.03	-0.10	-0.28
N (minimum)	1239	202	36

More differences are evident when we turn to political attitudes. On the main left-right dimension (issues such as the redistribution of wealth and privatisation), these potential recruits are close to the national average. But they are distinctly authoritarian on the death penalty; they have low levels of political interest; are pessimistic about the shape the country is in, and feel that equality for blacks has gone too far. In these respects they have a lot in common with the positive NF supporters.

Results from other countries suggest that, when the extreme right does surge in the polls, it does so by attracting disillusioned voters who are dissatisfied with the main political parties and their performance. Thus, in their study of who voted for Le Pen in France, Mayer and Perrineau (1992) suggested that it was largely a protest vote:

*Overall, the Le Penist vote of 1988 appears not to be a vote for the National Front, nor a vote for its leader, nor a vote for the extreme right. It is more a vote against things; against immigrants and delinquents who are but the scapegoats of their fears, against the political establishment and the parties of government. It is a protest vote, an exutory vote as Jerome Jaffre calls it, more expressive of resentment than instrumental*¹⁵.

Our findings suggest that the same might well prove to be true of Britain. When the BNP won its recent local council by-election in the Isle of Dogs, it was probably a similar protest vote to the French one on which it capitalised.

15 MAYER and PERRINEAU, a.c., 1992, p. 134.

IV. Conclusions

So why is support for the extreme right so low in Britain?

First, we must be quite clear that the National Front (whatever the ideological position of its leadership)¹⁶ did not attract voters who were on the far right of the usual left-right ideological spectrum. Ideologically, it is quite clear that the Conservatives not the National Front attracted the votes of the far right. People who favoured strong defence forces, strong leaders and laissez faire economic policies could and did comfortably vote Conservative under Mrs Thatcher from 1979 onwards. The Conservatives have also had a reputation for being tough on immigration.

Our evidence on Britain suggests that support for the NF is essentially support for racism rather than for any more general right-wing or authoritarian set of policies and programmes. The natural vote for people who were generally right-wing in their political attitudes is a Conservative vote. The far right may actually be quite strong in Britain, but there is little incentive for them to vote for the NF or BNP. The Conservative Party is a far more credible choice.

The low level of support for the NF or its successor the BNP can perhaps be explained in part by its 'single issue' character. While it might be wise to assume that racism itself is probably as widespread in Britain as it is elsewhere in Europe, the conventional left-right dimension continues to be the main source of political division. It is only a tiny minority for whom race is the dominant issue. To be 'successful', therefore, the NF or the BNP would need to broaden their appeals, but their position in ideological space makes this a near-impossible task. Certainly, while Mrs Thatcher was the leader of the Conservatives, they could not hope to compete successfully with her for the ideological far-right vote.

The other major source of support for extremist parties has been voters who are disillusioned with politics and wish to protest against the established parties of both left and right. Again, we would not wish to argue that dissatisfaction is any lower in Britain than it is elsewhere, but rather that the existing political structure has given adequate vent for such protest. Thus, for much of the 70s and 80s in Britain, the protest vote in Britain probably went to the Liberals (and to the Greens in the 1989 Euro-elections when the Liberals were disorganized).

Some evidence for an inverse relation between support for the Liberals and support for the National Front comes from the two elections of 1974. As Anwar has suggested:

...there were 47 seats that the Front fought at both [the February and October 1974] elections, but Liberals 'intervened' in only seven of these.... there was a dramatic collapse of the Front's vote in these seven constituencies, for in October 1974 the number of votes was around two-thirds of the number in February 1974.... the numbers also fell, though slightly and erratically, in the 40 seats that the Liberals contested in both elections.... it did seem that the arrival of a Liberal candidate was detrimental to the Front's performance and the suggestion that the Front picks up 'protest' votes which might otherwise go to the Liberals must be taken seriously¹⁷.

¹⁶ The evidence of the National Front manifestos in 1979 and 1983 suggests that a 'single issue' interpretation might well fit the leadership as well as the supporters.

¹⁷ ANWAR, o.c., 1986, p. 137.

Of course, it is somewhat paradoxical that the Liberals, who were at the opposite end of the libertarian/authoritarian value dimension from the National Front, should have picked up votes from them, but that is the nature of protest votes.

While the suitability of the Liberals as a vehicle for protest may have been true throughout the 1970s and 1980s, this situation cannot be guaranteed to last. As the Liberals become more established (for example, controlling local councils as in Tower Hamlets which contained the Isle of Dogs ward), they too may suffer the disillusion that had previously been the prerogative of the Labour and Conservative parties.

The nature of the Liberal and Conservative parties in the late 70s and 80s may, therefore, help account for the weakness of the extreme right in Britain. Votes which in other countries might have gone to the extreme right had alternative and perhaps more natural alternative destinations in Britain.

At the same time, however, we should also recognize that the British party structure does leave an empty, albeit small, niche which extreme right parties can readily fill. As we have seen, the core supporters of the National Front were people who in many respects might have been expected to vote Labour. They were relatively disadvantaged with little hope of advancement by conventional channels, and it is the Labour Party which has traditionally appealed to such groups. (The Labour Party is for example particularly strong among the unemployed.) At the same time, however, the Labour Party is generally perceived to be egalitarian on race issues and obtains disproportionate support from the ethnic minorities themselves.

More generally, Norris has shown that there is a substantial gulf between Labour politicians and Labour voters on authoritarian issues¹⁸. In this respect the Labour Party is not representative of its voters. There is a tension between the liberal views of Labour leaders and the authoritarian views of some of its working-class voters which extremist parties such as the National Front may always be able to exploit.

Summary: What has happened to the extreme right in Britain?

Support for the extreme right in Britain has been relatively low in Britain in recent years and has not shown the surge apparent in a number of other European countries. The paper uses data from the 1979 British Election survey to examine the characteristics of core and peripheral National Front supporters at the time of their last surge in support, and then goes on to consider why support has remained low in recent years. The 1979 evidence shows that support for the National Front was strongly linked to racist attitudes but in other respects had a 'protest' character. It is suggested that the subsequent weakness of the extreme right in Britain may be due to its single-issue character and to the availability of more attractive alternatives for protest voters such as the Liberal Party.

¹⁸ NORRIS P. (1994) 'Labour party factionalism and extremism'. In A. HEATH, R. JOWELL and J. CURTICE (eds) *Labour's Last Chance?* Aldershot: Dartmouth.

Het "continentaal model" volgen?: Implicaties voor het electoraal gedrag van de British National Party

Christopher T. HUSBANDS

De laatste jaren hebben verscheidene commentatoren opgemerkt - niet altijd zonder ironie, zoals in het voorbeeld hieronder - dat Groot-Brittannië, na de periode van de jaren '70 toen het National Front (NF) een binnenlandse politieke macht was, gespaard is gebleven van het virus van racistische politiek dat in de meeste andere landen van West-Europa sinds het midden van de jaren '80 wel bezocht heeft. Zecchini heeft bijvoorbeeld geschreven:

A l'heure où l'Allemagne connaît un regain de violence contre la communauté turque et où la France décide de fermer ses frontières au flux de l'immigration, le Royaume-Uni semble bénéficier d'une période d'harmonie raciale.¹

Zoals de Duitse socioloog, Werner Sombart, onterecht bekritiseerd werd door puristen voor het stellen van de vraag² "Waarom is er geen socialisme in de Verenigde Staten?", zo kan men ook vitten op de vraag "Waarom was er geen fascisme in Groot-Brittannië?". Nochtans, als je de vooroorlogse en na-oorlogse perioden vergelijkt, kan je moeilijk anders dan de wijsheid van historici en sociale wetenschappers respecteren, dat extreem-rechtse politiek een minimale aantrekkingskracht heeft gehad in Engeland, zowel electoraal als in andere contexten. Benewick³ en Thurlow⁴ stelden dit vanuit een historisch perspectief; Husbands⁵ en Eatwell⁶ horen bij diegenen die dezelfde vragen gesteld hebben over de mislukkingen van extreem-rechts tijdens de na-oorlogse periode, vooral de periode van de jaren '80.

Factoren verantwoordelijk voor het beperkte historische en hedendaagse succes van extreem rechts in Groot-Brittannië

De ongetwijfeld kleine aantrekkingskracht van extreem rechts te verklaren, zowel historisch gezien als in de hedendaagse tijd, is een complexe analytische vraag.

1 ZECCHINI, L. (1993) 'Calme racial en Grande-Bretagne', *Le Monde*, 5 June: 9.

2 SOMBART, W. (1976) *Why Is There No Socialism in the United States?*, London: Macmillan.

3 BENEWICK, R. (1969) *Political Violence & Public Order: A Study of British Fascism*, London: Allen Lane.

4 THURLOW, R. (1987) *Facism in Britain: A History, 1918-1985*, Oxford: Basil Blackwell.

5 HUSBANDS, C.T. (1988) 'Extreme Right-wing Politics in Great Britain: The Recent Marginalisation of the National Front', *West European Politics*, 11(2): 65-79; HUSBANDS, C.T. (1992) 'Why Has There Been No Extreme Right in Great Britain?', *LSE Magazine*, Spring: 4-8.

6 EATWELL, R. (1992) 'Why Has the Extreme Right Failed in Britain?', in P. HAINSWORTH (Ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA*, London: Pinter Publishers: 175-92.

De meeste onderzoekers noemen een aantal factoren, maar gewoonlijk staan ze weigerachtig om één factor de overhand te geven of hun effecten prioriteit te verlenen. In ieder geval zijn sommige factoren relevanter voor de vooroorlogse dan voor de na-oorlogse periode en vice versa. De hierna volgende discussie geeft een lijst van factoren die aangehaald worden om de mislukking te verklaren, vooreerst die factoren te selecteren die beschouwd worden als meer relevant om deel uit te maken van een breder verklarend model.

Eén factor die aangehaald wordt is gewoonweg dat de voorwaarden van sociale en economische crisis, die een eerste vereiste waren voor de vele historische successen van extreem rechts in Europa, nooit bestaan hebben in Engeland, of toch nooit zo'n kritisch niveau bereikt hebben dat ze voldoende groot aantal potentiële aanhangers konden beïnvloeden. Vele schrijvers doen observaties over de jaren '30 die kunnen beschouwd worden als een onderschrijven van voornoemde verklaren. Bauerkämper⁷ bijvoorbeeld stelt dat de Britten in de jaren '30 gehard waren tegen hoge werkloosheid, omdat ze het al ervaren hadden in de tien jaren daarvoor, en dit maakte dat deze potentiële dynamiek minder een basis vormde voor mobilisatie. De regionale verspreiding van de werkloosheid verzachtte ook elk onmiddellijk politiek gevolg en bracht eerder passiviteit voort dan actie. In de discussie over de meer recente periode, beweert Eatwell⁸ dat, ondanks de toegenomen sociale en economische polarisatie, iedere zich ontwikkelende 'onderklasse' geneigd is om zich op dezelfde manier te gedragen, eerder dan gemobiliseerd te worden voor extreem rechts.

Een heel ander perspectief van verklaring is gebaseerd op het politieke en historische karakter van de Britse samenleving. Benewick⁹ benadrukt het "uitvoerbaar zijn van de Britse politieke en sociale instellingen" en het feit dat de 'burgerlijke samenleving' in staat was het venijn van de fascistische ideologie te weren door alle vormen van extremisme te wantrouwen. Men zou deze manier van verklaren verder kunnen ontwikkelen door ze in een ietwat andere vorm te geven. In tegenstelling tot andere Europese landen, zijn er geen diepgewortelde politieke tradities geweest, gebaseerd op historische sociale breuken, waarop een mobilisatie van extreem rechts kon aansluiten. Als we de vooroorlogse situatie bekijken, zien we dat de links-rechts verdeling in Groot-Brittannië veel minder gepolariseerd is dan het vergelijkbare onderscheid in Frankrijk, geworteld als het ware in revolutionaire en post-revolutionaire ervaringen. Er was geen traditie van militarisme of van militaire verwickelingen in de politiek, zoals in Duitsland. Wat betreft het meer recente verleden, is er geen agressief autoritair nationalisme, gericht op afscheiding, geweest zoals bijvoorbeeld in België. Het Keltische nationalisme in Engeland, indien er zoiets was, leunde eerder aan bij links. En ook was er, zoals in Frankrijk en Duitsland, in de na-oorlogse periode geen grote ontevreden groep van ontheemde kolonials die extreem rechts kon cultiveren: de 'rapatriés' van Algerije voor Frankrijk en Duitse vluchtelingen verdreven uit het Oostblok voor Duitsland.

Als een verdere verklaring moet het feit vermeld worden dat geen beduidende leiders verschenen zijn om extreem rechts in Engeland te leiden. Dit kan in eerste instantie toevallig lijken of gewoon het resultaat van geluk hebben, maar het

7 BAUERKÄMPER, A. (1991) *Die "radikale Rechte" in Großbritannien: nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jahrhundert bis 1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

8 EATWELL, R., o.c.

9 BENEWICK, R., o.c., pp. 300-2.

kan evengoed gezien worden als een gevolg van de specifieke aspecten van de Britse context. Meestal worden in de geschiedenis van extreem rechts in Engeland de kwaliteiten vernoemd van Sir Oswald Mosley, leider van de vooroorlogse British Union of Fascists and National Socialists (BUF) en van de na-oorlogse Union Movement (UM), maar er wordt ook uitgeweid over de fatale gebreken van zijn karakter en over zijn politiek verkeerde oordelen¹⁰. Eén reden voor het gebrek aan adequate leiders is een variant op het argument van politieke traditie. De Britse politieke geschiedenis mist de tradities vanwaaruit zulke leiders zouden kunnen aantreden. Gesteld in sociaal-structurele termen, de petit-bourgeois laag die zo'n belangrijke kracht vormde voor extreem rechts in verscheidene landen, vooral maar niet uitsluitend in de vooroorlogse periode, is politiek en proportioneel veel minder belangrijk in de Britse context¹¹.

Het is zeker zo dat, als men de na-oorlogse periode bekijkt, de politieke dwaasheid en de dubieuze achtergrond van velen die extreem rechts geleid hebben veelvuldig aangehaald zijn¹². John Tyndall, voorzitter van de British National Party (BNP), heeft een geschiedenis van 40 jaar van extreem-rechtse activiteiten, dikwijls in groepen met neo-Nazi ideologieën, die dat zelf ook erkennen. Er is geen Le Pen geweest en geen Schönhuber, leiders met politieke présence en, belangrijker nog, met een semi-respectabel verleden in de conventionele rechtse politiek. De tendens van Brits extreem rechts om te versplinteren is goed gevestigd¹³, hoewel dit zeker en vast niet uniek is voor Groot-Brittannië¹⁴. Nochtans is deze tendens om af te scheuren meer schadelijk geweest voor succes op lange termijn in Engeland, omdat het dikwijls een onmiddellijke organisatorische response was op politieke tegenslag¹⁵, zodat de kans op blijvend succes weer kleiner werd. Een aspect dat hiermee verband houdt, en ten dele een gevolg ervan is, is de moeilijkheid die extreem-rechtse bewegingen in Engeland gehad hebben om een snelle verandering van leden te voorkomen¹⁶.

Het verstikkende effect van het Britse "first-past-the-post" kiessysteem op nieuwe partijen, is aangehaald als specifieke reden om de moeilijkheden van Brits extreem rechts uit te leggen, en dit kan van toepassing zijn zowel op de na-oorlogse periode¹⁷ als op de vooroorlogse, gezien de BUF geen grote middelen investeerde in de electorale campagnes, uit schrik voor tegenslagen vanuit het elec-

10 Zie b.v. BENEWICK, R., o.c., p. 303 en THURLOW, R., o.c., pp. 299-301.

11 Er is soms occasioneel discussie geweest over wat het traject van Brits extreem-rechts geweest zou zijn eind jaren '60 en begin jaren '70, als Enoch Powell deze politieke route gekozen had. Nochtans is er geen bewijs, ondanks de suggesties van secties van extreem-rechts rond 1974 dat hij zich bij hen zou moeten aansluiten, dat Powell er ooit ernstig in de verleiding geweest is dat te doen.

12 Zie b.v. TAYLOR, S., (1982) *The National Front in English Politics*, London: Macmillan.

13 Zie b.v. HUSBANDS, C.T., (1983) *Racial Exclusionism and The City: The Urban Support of the National Front*, London: Allen & Unwin.

14 Dit is een veel voorkomend aspect van extreem-rechtse politiek, zoals men kan zien in Duitsland, Zwitserland, Nederland en zelfs Frankrijk.

15 Dit was niet algemeen zo. De groep die zich midden jaren '70 afscheurde van het NF, de National Party of the United Kingdom (NPUK), werd opgericht toen de extreem-rechtse politiek in stijgende lijn ging, door mensen die beweerden bang te zijn dat de besmette achtergrond van vele NF-leiders verder succes zou belemmeren.

16 Zie b.v. BENEWICK, R., o.c., p. 303 en TAYLOR, S., o.c., p. 176.

17 Zie b.v. EATWELL, R., o.c.

toraal systeem; in feite waren bijna alle electorale activiteiten van de BUF beperkt tot lokale verkiezingen, vooral in Oost-Londen ¹⁸.

Het electoraal systeem zal zeker wel meegespeeld hebben als verklarende factor voor de mislukking van de 'geboorte' van extreem rechts, zelfs na het occasioneel matig succes. Deze 'successen' waren meestal 'respectabel' maar verliezen dan bij lokale verkiezingen en parlementaire tussentijdse verkiezingen. Gezien er dikwijls geen onmiddellijk waarneembaar effect was als gevolg van zo'n stemming (een verschuiving naar rechts van de mainstream partijen, zoals hieronder beschreven, niet te na gesproken), werd de motivatie om die keuze bij een volgende gelegenheid te herhalen kleiner. Het zou dus mogelijk zijn voor een extreem-rechtse partij in Engeland om éénmaal tot een gematigd succes te rijzen, zoals een soufflé; nochtans zullen zelfs de meest toegewijde of naïeve aanhangers twijfels hebben over de wijsheid van zulk een veelzeggend stemgedrag.

In ieder geval is er een algemene tendens in zulke omstandigheden dat de 'mainstream' partijen extreem-rechtse kwesties opnemen, ofschoon in aangepaste vorm, en zo de 'raison d'être' van zulke partijen wegnemen. Dit was een opvallend kenmerk van de Britse na-oorlogse situatie. Omdat, zoals reeds gezegd, er geen politieke tradities zijn op massa-basis waarop extreem rechts zou kunnen aansluiten, is de ideologie van aanhangers en van vele activisten, zelfs van de partijen zelf, bijzonder verarmd. Een ideologische harde kern zou bijvoorbeeld kunnen gedreven worden door een samenzweerderig anti-semitisme, maar de meeste gewone aanhangers gedragen zich zoals ze het doen om eenvoudigere redenen: het blijvend kenmerk van Brits extreem rechts was of stedelijk racisme, geconcentreerd op specifieke plaatsen en afgeleid van parochiale inter-ethnische competitie over materialistische of consumptie-onderwerpen of van lokale culturele botsingen; op het niveau van de massa, is er geen poging geweest om zulk racisme te intellectualiseren. Dus zijn de extreem-rechtse partijen in Engeland essentieel partijen geweest met één kwestie, anti-semitisme in de jaren '30 en '40, vanaf de jaren '50 ruwweg racistisch tegen New Commonwealth migranten, en nu tegen de asielzoekers uit de Derde Wereld.

Het was eerder gemakkelijk voor de grotere partijen om zulke simpele aantrekkingskracht ongedaan te maken door een aangepast aantrekkelijk beleid, temeer omdat ze een grotere kans tonen op het waarmaken van hun beloften. Husbands (1983: 20) wees erop dat de Labour regering van 1974-79 zijn middelen meer richtte op gebieden in de binnenstad om het racisme van het NF te verminderen. Nochtans is het ongetwijfeld de Conservatieve Partij die, met een goed ontwikkeld en eenduidig restrictief beleid wat betreft materies i.v.m. immigratie, een grotere rol heeft gespeeld in het opnemen van de simpele aantrekkingskracht van extreem rechts. Dit wordt door Eatwell ¹⁹ bijzonder benadrukt, en terecht; het artikel van Zecchini ²⁰ over de raciale vrede in Engeland was ondubbelzinnig over zijn zienswijze van de reden hiervoor.

¹⁸ Het hedendaagse Franse geval toont dat eens extreem-rechtse partij, eens een gevestigde zaak, kan overleven ondanks tegenkantingen van het heersende electoraal systeem. Het is zelfs onmiskenbaar zo dat een gunstig kiessysteem, gewoonlijk gebaseerd op evenredigheid, kan meehelpen aan het bereiken van politieke uitvoerbaarheid. Zie ook HUSBANDS, C.T., (1982) 'East End Racism, 1900-1980: Geographical Continuities in Vigilant and Extreme Right-wing Political Behaviour', *The London Journal*, 8(1): 3-26.

¹⁹ EATWELL, R., o.c.

²⁰ ZECCHINI, L., a.c.

... la politique constante des gouvernements de Margaret Thatcher et de son successeur a été de mettre en place, discrètement mais efficacement, des conditions d'entrée et de séjour des étrangers de plus en plus draconiennes.

Deze omstandigheden werpen een heel ander licht op het argument van sommigen van de rechterzijde dat Engeland bijzonder goede raciale relaties heeft, vergeleken met sommige andere Europese landen, of zelfs dat de Britten een traditie hebben om buitenstaanders te verwelkomen - factoren die zouden maken dat het succes van extreem rechts voorkomen wordt. Eatwell²¹ bijvoorbeeld geeft het bewijs dat de Britse bevolking voor sommige types van onverdraagzaamheid een niveau bereikt dat van de hoogste is van alle landen van de Europese Unie; Hill²² presenteert gegevens van de EUROBAROMETER-serie, verzameld in 1992, waarin Engeland een lager, zij het enkel een klein beetje lager, niveau van onverdraagzaamheid vertoont tegenover burgers in hun land die niet behoren bij de Europese Unie, dan het niveau dat bereikt wordt in de landen met een bijzonder lage tolerantie (zoals België, Duitsland, Frankrijk en Italië). Nochtans waren landen als Denemarken, Spanje en Portugal significant verdraagzamer dan Engeland. In ieder geval, zelfs wanneer beweerd wordt dat de raciale relaties in Engeland gezond zijn, dan is er de mogelijke vergankelijkheid van dit succes en is het waarschijnlijk dat deze situatie zal verslechteren als immigratie op grote schaal voorkomt. Tijdens de campagne voor de algemene verkiezingen van 1992, stelde John Major bijvoorbeeld expliciet dat:

race relations had been 'very bad' in Britain twenty years ago but had improved since. 'What has enabled that to happen has been the firm but fair immigration control. It is vital to maintain the right sort of race relations'²³.

Verschillende Britse Ministers van Binnenlandse Zaken hebben hetzelfde argument aangehaald, in het recente verleden deden Douglas Hurd, Kenneth Baker en Kenneth Clarke dat het meest opmerkelijk. Douglas Hurd, als Minister van Buitenlandse Zaken, heeft de afwezigheid van extreem rechts op grote schaal in Engeland herhaaldelijk toegeschreven aan het systeem van immigratiecontrole van het land. Toen Hurd stelde aan de Ministers van Buitenlandse Zaken van de Europese Gemeenschap dat Engeland de controle op de toegang tot het land wilde verderzetten, zei hij dat "extremist parties had no foothold in a Britain largely free from racial strife" en dat "we could not afford to put these achievements at risk"²⁴. Er zit dikwijls een element van 'Schadenfreude' in zulke uitspraken, ze verwijzen immers naar de heropleving van de neo-Nazi's en naar het gemeentelijk geweld in andere 'minder gelukkige landen', meestal Duitsland en Frankrijk.

Sommigen van de rechterzijde zijn zelfs nog sterker. Paul Johnson bijvoorbeeld, de welbekende rechtse columnist, laat een inherente tolerantie doorschemeren die, begrijpelijk vanuit zijn standpunt, gevoelig getest wordt door de zogezegde provocatie van de tegenwoordige immigratie, vooral door de asielzoekers met een zogeheten dubieuze positie.

21 EATWELL, R., o.c.

22 HILL, P.B. (1993) 'Die Entwicklung der Einstellungen zu unterschiedlichen Ausländergruppen zwischen 1980 und 1992', in H. WILLEMS, *Fremdenfeindliche Gewalt: Einstellungen, Täter, Konflikteskalation*, Opladen: Leske + Budrich: 25-67.

23 *Evening Standard*, 7 april 1992, pp. 1-2.

24 *Daily Mail*, 5 november 1991, pp. 1-2.

It is true that Britain has a long and honourable tradition of granting asylum... Many [asylum-seekers] are themselves extremists quite capable of persecuting others. One risk is that, if allowed in, they may prove to be troublemakers here. The British are already exasperated by new arrivals bringing with them their complex political and religious feuds in order to pursue them violently on our territory²⁵.

Bij de verklaring voor het mislukken van extreem rechts in Engeland, waren sommige commentatoren ook bijzonder onder de indruk van de rol van de staat bij de controle en het behandelen van dit fenomeen. Dit heeft minder te maken met de absorberende eigenschappen van een pluralistisch politiek systeem of met het verstikkende effect van het "first-past-the-post" kiessysteem voor nieuwe partijen, maar veeleer met de wettelijke controle die uitgeoefend wordt door de verantwoordelijken, waaronder de veiligheidsdiensten en de politie. Tijdens de jaren '30 werd de BUF van dichtbij gevolgd door de staat, de conventionele onderzoeksmethoden zoals infiltratie en observatie werden toegepast. Deze technieken zijn uitgebreid beschreven door schrijvers als Lebzelter²⁶ en Thurlow²⁷ en waaraan ze enige impact toeschrijven bij onschadelijk maken van de BUF-bedreiging. De Public Order Act van 1936 werd ten dele uitgevaardigd om de BUF te controleren, in het bijzonder, maar niet uitsluitend het verbod om uniformen te dragen in het openbaar. Volgens Thurlow²⁸ bereikte het zijn doel. Over de details van het toezicht op extreem rechts door de staat tijdens de na-oorlogse periode is minder bekend maar Husbands²⁹ en Eatwell³⁰ verwijzen allebei naar de capaciteit van de Britse staat om het hoofd te bieden aan elke bedreiging van de openbare orde die zich zou kunnen voordoen.

Aansluitend daarbij hebben sommigen - in het bijzonder anti-racistische activisten - de mislukking van extreem rechts toegeschreven aan de effectiviteit van anti-fascistische, of meer recent, anti-racistische acties. Nochtans werd de mythe, eens heel sterk, over de rol van zulke activiteiten in verband met de BUF, reeds lang doorprikt door degenen die over deze periode geschreven hebben³¹ en is er ook twijfel ontstaan over de nog extravagantere stellingname over de rol van de Anti-Nazi League bij het verslaan van het NF in de jaren '70.³²

Misschien is het nu mogelijk sommige factoren prioriteit te verlenen, door die te selecteren die de meest cruciale plaats innemen naar een verklarend model, en de andere (zelfs wanneer ze relevant zijn) als louter contextueel te beschou-

25 JOHNSON, P., (1991) 'Time To Close the Floodgates', *Daily Mail*, 2 August: 6.

26 LEBZELTER, G.C., (1978) *Political Anti-Semitism in England, 1918-1939*, London: Macmillan, pp. 113-35.

27 THURLOW, R., o.c., pp. 299-300.

28 THURLOW, R., (1993) 'Blaming the Blackshirts: The Authorities and the Anti-Jewish Disturbances in the 1930s', in P. PANAYI (Ed.), *Racial Violence in Britain, 1840-1950*, Leicester and London: Leicester University Press: 112-29.

29 HUSBANDS, C.T., (1988) a.c.

30 EATWELL, R., o.c.

31 Zie b.v. WALKER, M., (1977) *The National Front*, Glasgow: Fontana/Collins. p. 21 en THURLOW, o.c.

32 In feite is het succes van georganiseerd anti-racisme in het bestrijden van extreem-rechts, erg ongelijk. In Frankrijk bijvoorbeeld verloor SOS-racisme lang geleden haar aantrekkingskracht, terwijl het Front National ongehinderd verder gaat. Zie b.v. HUSBANDS, C.T., (1979) 'The National Front: What Happens To It Now?', *Marxism Today*, September: 268-75.

wen. Zonder de pluralistische afwijking te aanvaarden in de conventionele 'civic culture' discussie is het waar dat de Britse politieke en sociale geschiedenis geen significante politieke traditie heeft waarbij een extreem-rechtse partij ideologisch aansluiting zou kunnen vinden. De links-rechts polarisatie is historisch gezien in Engeland minder sterk dan bijvoorbeeld in Frankrijk. De integratie van de arbeidersklasse gebeurde met minder bitterheid (hoewel er soms perioden waren van spanning, zoals in de jaren 1840, 1880 of vóór de eerste Wereldoorlog). Er is geen grote groep teruggekeerde koloniale geweest, die ontheemd, ontevreden en verbitterd waren tegenover de vroegere gekolonialiseerde volkeren.

Deze achtergrond heeft noodzakelijkerwijs gemaakt dat extreem rechts in Engeland beroep moest doen op effect op een kortstondige basis van één onderwerp (ondanks de aanspraak op een volledig arsenaal aan politiek), wat resulteerde in een verarmde en onderontwikkelde ideologische substructuur. Gezien zulke ideologie minder diep is, volgen grotere moeilijkheden om de beperkte mobilisatie die bereikt is te behouden, omdat het waarschijnlijk is dat de teleurstelling van de aanhangers die voor één keer stemmen heel groot is. Hieruit volgt het relatieve gemak waarmee de grote partijen, vooral dan centrum rechts, erin slagen om de aanhang over te nemen door meer gematigde respectabele versies van de kwesties die de aantrekkingskracht uitmaken van extreem rechts.

Zoals de bij, kan extreem rechts steken en dan sterven. Houdt deze analyse nog rekening met de gematigde recente successen van extreem rechts bij de lokale verkiezingen? Of betekent het huidige gemis aan populariteit van de Conservative Party dat er nu een politieke leegte is die kan opgevuld worden door extreem rechts?

Extreem-rechts in de na-oorlogse periode: vloed en eb?

Tot september 1993, was alleen in een heel ongewone en zeer gunstige situatie een extreem-rechtse partij erin geslaagd om lokale raadsleden te verkiezen, toen twee kandidaten van de National Party of the United Kingdom (NPUK) terugkeerd waren naar de District Council van twee afzonderlijke wijken in Blackburn (Lancashire) in mei 1976³³. En dan koos de BNP, in een tussentijdse verkiezing in een Borough Council op 16 september 1993, een raadslid in de London Borough of Tower Hamlets in de wijk van Millwall, wat het zuidelijk deel is van het zogenaamde Isle of Dogs (een gebied dat aan drie zijden ingesloten wordt door een bocht in de Theems). De BNP-kandidaat, Derek Beackon, won 33,8% van de uitgebrachte stemmen³⁴. Noch Mosley's vooroorlogse BUF, noch zijn na-oorlogse UM, noch het NF, haalde ooit een vergelijkbare prestatie, hoewel de UM bijna een tussentijdse gemeenteraadsverkiezing gewonnen had in Shoreditch (centrum Oost-Londen) in 1955 en het NF kwam binnen de 62 stemmen om een raadslid te verkiezen in Leicester in 1976³⁵.

33 WALKER, M., o.c., p. 198.

34 Op een relatief hoge uitkomst voor een lokale tussentijdse verkiezing van 44%, won Beackon 1.480 stemmen, de Labour-kandidaat won er 1.473, de Liberal Democrat 1.284 en de Conservative 140.

35 In de vroege jaren '70 was Zwitserland misschien de enige die deed aan exclusionistische politiek, evenzeer gebaseerd op een algemene xenofobie als op racisme tegen zwarten.

Over het kanaal kijkend in de late jaren '80 en vroege jaren '90, hebben vele binnenlandse politici en geleerden de richting van Zecchini's ³⁶ blik veranderd en, met een soms zelfingenomen Britse voldaanheid, probeerden zij individuele lessen te trekken uit de opkomst van de electorale steun voor extreem-rechtse politieke partijen doorheen Europa. Als Engeland immuun leek voor deze besmetting, betekent de overwinning van de BNP in het Millwall-district in Tower Hamlets dan dat dit alles veranderd is? Dreigt extreem-rechts nu ook in Engeland zich zo te verspreiden zoals in de rest van Europa? Is Engeland zich aan het conformereren aan het continentaal model?

Het geloof dat Engeland een uitzondering is, is vooral ironisch vanuit één perspectief omdat sommige extreem-rechtse partijen elders in Europa, Engeland in de jaren '70 beschouwden als een model waarmee ze aan de macht zouden kunnen geraken. Englands NF, waarvan de aanhang bij de verkiezingen midden jaren '70 geconcentreerd was in delen van Londen en in sommige provinciesteden, bereidde de weg door de vijandigheid tegenover migranten en etnische minderheden de belangrijkste factor te maken van haar politieke aantrekkingskracht. Toen ze dit zagen gingen vele extreem-rechtse partijen op het continent minder nadruk leggen op anti-communisme of anti-Amerikanisme als belangrijke punten van hun programma, zoals ze daarvoor gedaan hadden. In plaats daarvan probeerden ze voordeel te halen uit de wrevel tegenover de migrantenarbeiders.

De opkomst van aanhang voor het NF in het midden van de jaren '70 bleef niet duren. In de algemene verkiezingen van 1979 kwamen ze op voor 303 parlementszetels, wat gemiddeld nog maar 1,3% uitmaakt van de uitgebrachte stemmen. De betere resultaten kwamen bijna allemaal voor in de Londense binnenstad, vooral in het East End. Tijdens de jaren '80 maakte de partij een reeks scheuringen door en veranderde van politieke houding, en leverde nooit gevaar op zelfs niet bij de lokale verkiezingen ³⁷, hoewel ze onlangs weer verscheen en wel iets voorstelde in een occasionele verkiezing. Er waren een aantal redenen voor de mislukking van het NF in de jaren '70 om op zijn aanvankelijk, hoewel matig, succes verder te bouwen. Deze verwijzen naar de politieke, in tegenstelling tot de sociale of economische, redenen voor de mislukking van extreem-rechts in Engeland, zoals voorgesteld in het vorige hoofdstuk. De partij lukte er bijvoorbeeld niet in volledig voordeel te halen uit de ontgoochelde geest van de tijd. Het werd heel snel duidelijk dat het NF niet in de positie was om haar beloften na te komen, vooral nu de Conservatieve Partij onder leiding van Margaret Thatcher eenmalige NF-stemmers ging aantrekken door te suggereren dat dezen zich thuis zouden voelen bij de harde lijn van de Conservatieven wat betreft immigratie en bescherming van de nationale identiteit tegen 'overstroming'. Het Engelse "first-past-the-post" kiessysteem bleek nog een obstakel. En ook de onverkwikkelijke achtergrond van sommige leiders van het NF (waaronder de voorzitter, John Tyndall) en het in toenemende mate "skinhead" imago van de partij schrikte de stemmers af.

Op het eerste zicht lijkt het er zeker op als of de BNP, vooral door zijn agressieve aanwezigheid op straat in sommige delen van Londen en elders, nu de bedreiging uitmaakt die vroeger gevormd werd door het NF. Na de algemene verkiezingen van 1979 was Tyndall gemarginaliseerd binnen het oude NF; hij verliet het in 1980 en was voor korte tijd verbonden met wat hij noemde het New National Front. De BNP werd door hem en anderen formeel opgericht in 1982. Samen

³⁶ ZECCHINI, L., a.c.

³⁷ HUSBANDS, C.T., (1988) a.c.

met enkele bondgenoten ploeterde hij lange tijd in de politieke wildernis, maar sinds 1989 heeft de partij ongetwijfeld enige soepelheid en hernieuwde kracht getoond.

Er zijn verschillende redenen voor dit gematigde herstel. Ten dele gaat het om een besmetting van xenofobe gebeurtenissen in continentaal Europa, een effect dat moeilijk te meten is maar ontegensprekelijk lijkt. Het opkomen van de BNP gebeurde ook tegen de achtergrond van ongewone verarming, samen met de economische recessie, vooral in de wijken van de binnenstad. Ten laatste en niet te onderschatten is er de manier waarop politieke asielzoekers die aankomen in Engeland de laatste jaren door sommige secties van de rechtse tabloid pers, zijn afgeschilderd als de 'new immigration', wat een onnodige paniek teweegbrengt in verband met deze kwestie ³⁸.

Hoewel de BNP dus is opgedoken uit de bijna-vergetelheid, moeten haar activiteiten en kracht toch in verhouding bekeken worden. Haar plundertochten bij de lokale verkiezingen waren weinig talrijk en, tot de Millwall-overwinning, meestal onbelangrijk. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van de London Boroughs in mei 1990 slaagde de BNP erin om net zeven kandidaten te plaatsen in de 32 gebieden van Groot Londen (inbegrepen 757 wijken met in totaal 1.914 verkozen gemeenteraadsleden). Elk van hen was alleen kandidaat in een multi-gemeenteraadsledenwedstrijd. En toch waren vier van de zeven betrokken wijken in de London Borough of Tower Hamlets, allemaal in de Bethnal Green en Stepney parlementaire kiesdistricten ³⁹. Drie van deze vier stemtotalen waren er minder dan 100 maar in de Holy Trinity wijk, diep in het traditionele extreem-rechtse hart in het East End ⁴⁰, won één enkele BNP-kandidaat 290 stemmen, tegenover een across-three gemiddelde van 1.854 voor de Liberal Democrats en 962 voor Labour, plus 222 voor een enkele groene kandidaat; de BNP-kandidaat werd dus gesteund door zowat 10% van hen die stemmen ⁴¹. De BNP-kandidaat in een andere Tower Hamlets kiesstrijd, die zo'n 93 stemmen haalde, was ene Derek Beackon, de latere winnaar voor de partij in het Millwall district. Twee van de meer succesvolle inspanningen van de BNP tot hiertoe, vóór de overwinning van september 1993, gebeurden ook in Tower Hamlets, één bij een lokale tussentijdse verkiezing in dezelfde Millwall wijk op 1 oktober 1992, toen het 657 stemmen haalde, 21,1 procent van de uitgebrachte stemmen, nochtans niet met Beackon als kandidaat ⁴².

Bij de algemene verkiezingen in april 1992 behaalde de BNP en het NF respectievelijk 1,0 en 0,7 procent van de uitgebrachte stemmen, terwijl de eerste maar aan dertien en de tweede aan veertien verkiezingen had deelgenomen. De BNP haalde de beste score weer in het London Borough of Tower Hamlets, waar Ri-

38 HUSBANDS, C.T., (1994) 'Crises of National Identity as the "New Moral Panics": Political Agenda-setting about Definitions of Nationhood', *New Community*, 20(2): 191-206.

39 De London Borough of Tower Hamlets omvat twee parlementaire kiesdistricten, en de andere is Bow and Poplar, waaronder de Millwall wijk valt.

40 HUSBANDS, C.T., (1982) a.c.

41 Het is dikwijls moeilijk om het exacte percentage van steun te berekenen in 'multi-seat' verkiezingen: sommige stemmers verdelen hun stemmen over verschillende lijsten; andere gebruiken niet alle stemmen waar ze recht op hebben; sommige partijen hebben onvolledige lijsten en sommige onafhankelijke kandidaten komen eerder individueel op dan als lid van een partijlijst.

42 Op de dag in september 1993 dat de BNP haar overwinning behaalde in Millwall, behaalde ze welgeteld 9 stemmen in een lokale tussenverkiezing in Burnley (Lancashire).

chard Edmonds, de nationale organisator van de BNP 3,6% haalde in Bethnal Green en Stepney en John Tyndall, de voorzitter, won 3,0% in Bow en Poplar.

Het 'Isle of Dogs': een heel bijzondere plaats?

De BNP-overwinning in Millwall werd door de Britse Minister van Binnenlandse Zaken, Michael Howard, afgedaan als "an isolated event caused by a combination of particular local circumstances"⁴³. Misschien is dit te veel beweerd maar er zijn ongetwijfeld speciale factoren aan te halen, sommige van lang terug en andere die specifiek met de campagne te maken hebben, vóór men een poging mag doen om algemene conclusies te trekken uit deze overwinning.

De politieke context van het East End

Zelfs zonder een grondige aardrijkskundige kennis van London, kan het niet aan de aandacht ontsnapt zijn hoe dikwijls de London Borough of Tower Hamlets, het hartje van het binnenste van het Londense East End, in deze analyse is binnengeslopen als bijzondere lokatie van mobilisatie voor extreem-rechts. Omdat de Millwall wijk een deel is van het East End, was de BNP in staat, bij een tussentijdse verkiezing daar, gebruik te maken van langdurige tradities verspreid over de belangrijke wijken van het East End om extreem-rechtse kandidaten te steunen, buitenstaanders in het algemeen te weren en etnische minderheden in het bijzonder. Sommige van deze tradities gaan eeuwen terug. Vijandigheid tegenover de Hugenoten in de 17de en 18de eeuw; politieke mobilisatie tegen Joden in de late 19de eeuw, in de 20ste eeuw steun voor Mosley's BUF in de jaren '30, voor zijn na-oorlogse UM in de jaren '50 en '60, en voor het NF in de jaren '70; sinds jaren 60 vijandigheden, in het bijzonder tegenover Bangladeshers. Dit waren specifieke kenmerken van het Londense East End (dikwijls veel sterker dan elders in de hoofdstad of het land). Het is vanwege een geschiedenis van culturele bekrompenheid van blanke arbeiders en van vijandigheid tegenover buitenstaanders, dat het East End uniek is in vergelijking met bijna alle arbeidersklassen gemeenschappen in Engeland⁴⁴. De wortels van deze mentaliteit gaan terug tot de psychologische consequenties van de oorspronkelijke verstedelijking en in het bijzonder de ongeregeldeheid dat zo lang een kenmerk was voor de handarbeid van de arbeidsmarkt in de Londense binnenstad.

Het 'Isle of Dogs': economische context

Zelfs als je naar het East End zelf kijkt, is het 'Isle of Dogs' anders dan elders. Dit gebied heeft een lange geschiedenis van algemene verwaarlozing, nog verergerd na de sluiting van de London Docks. Het noordelijk deel van het 'Isle of Dogs' was grotendeels gevestigd in de eerste helft van de 19de eeuw. De West-India-Docks (één oorspronkelijk voor import en het andere voor export), die van oost naar west lopen over het noordelijk deel van het schiereiland, werden reeds in 1802 in gebruik genomen⁴⁵ en de East-India-Docks, iets meer naar het noordoosten, in 1806. Een bekende kaart van 1862, uit die tijd, toont vestigingen en fabrieken aan de west- en oostkant van het 'Isle', hoewel dat meer naar het zui-

⁴³ *The Guardian*, 14 oktober 1993, p. 4.

⁴⁴ HUSBANDS, C.T., (1982) a.c.

⁴⁵ BROODBANK, J.C., (1921) *History of the Port of London*, Vol. I, London: Daniel O'Connor, pp. 92-6.

den verandert in groentekwekerijen. Het centrum van het 'Isle' was in die tijd moerasgebied maar tegen 1868 was dit veranderd door het aanleggen van de Millwall Docks, die van noord naar zuid lopen, langs de ruggegraat van het schiereiland; ze werden in het noorden verbonden met de West-India-Docks in 1929⁴⁶. De dokken werden gebouwd als private speculatieve ondernemingen en werden door de bewoners van betrokken gebieden niet verwelkomd, maar, in de 19de eeuw en tot het midden van de 20ste, zorgden ze voor een groot deel van de plaatselijke economie in dit deel van het East End en domineerden de levens van de omwonenden. De 'dockland' gemeenschappen ontwikkelden hun eigen afzonderlijk karakter, zelfs afzonderlijk van andere wijken in de binnenstad van Londen.

Tegen de late jaren '50 werden de hoger aan de rivier gelegen dokken meer en meer verouderd gezien de economische lokaties veranderden; in het geval van de Theems, werden de activiteiten verplaatst naar Tilbury verder stroomafwaarts en in sommige takken verloor de haven van Londen aan grote continentale havens als Rotterdam. In 1967 werd het East-India-Dock gesloten, in 1969 gevolgd door alle andere Londense dokken ten noorden van de rivier. Ten gevolge daarvan ging het gebied sterk achteruit; economische herstructurering leidde tot jobverlies voor een groot aantal traditionele arbeiders, aan de dokken. De nieuwkomende Conservatieve regering van 1979 had beslist om de 'docklands' te gebruiken voor een experiment in 'laissez-faire' kapitalisme, dat ontwikkeling toelaat zonder de belemmering van traditionele planning en controle en dat aan het nieuwe London Docklands Development Corporation (de LDDC, opgericht in 1981) de macht geeft de ontwikkeling aan te moedigen van een gebied dat zich uitstrekt van Wapping in het westen tot Beckton, zes kilometer stroomafwaarts en daarbij ook het gebied van de vroegere Surrey-Docks op de zuidelijke oever van de Theems⁴⁷. Het 'Isle of Dogs' was enkel een deel van dit gebied, maar misschien het meest significante omdat het de plaats was, tussen de vroegere West-India-Docks, met het meest zichtbare agressieve resultaat van het docklands beleid, de oprichting van de Canary Wharf wolkenkrabber - een voorbeeld van speculatie, een kantoorgebouw dat een akte van beschuldiging werd voor het hele opzet, toen dat het slachtoffer werd van de recessie, samen de ontwikkelaar, Olympia en York. De lokale bewoners hadden zich bitter, maar zonder succes, verzet

---

46 Het is ironisch dat, in het licht van de huidige analyse, de eerste-klas-voetbalclub die de naam van de wijk draagt sinds lang weg is. Ze was gesticht in 1885. De oorspronkelijke spelers werkten in een jamfabriek op het 'Isle of Dogs' en hadden hun basis daar in een kroeg. De oorspronkelijke club had verscheidene gronden rond het 'Isle of Dogs' maar verhuisde in 1910 naar New Cross Gate aan de overkant van de Theems in het zuidoosten van de Londense binnenstad. Nu was de club dus, hoewel haar naam onveranderd bleef, door verscheidene kilometers afstand en door de rivier gescheiden van haar oorspronkelijke lokatie. De ironie van deze situatie zit in het feit dat de supporters van Millwall Football Club een welbetuigde reputatie hebben voor geweld en racisme (hoewel de laatste jaren minder) en zelf het imago gecreëerd hebben van paria's te zijn. Veel van de steun voor Millwall dezer dagen komt uit het zuidoostelijk deel van de Londense binnenstad, van buurten als Bermondsey, Rotherhithe en Deptford, ook met een recent verleden dat gekenmerkt wordt door raciale politiek. Zie LINDSAY, R. (1991) *Millwall: A Complete Record, 1885-1991*, Derby: Breedon Books, pp. 32-3 en BIRD, J. (1957) *The Geography of the Port of London*, London: Hutchinson University Library, p. 76.

47 BROWNILL, S., (1990) *Developing London's Docklands: Another Great Planning Disaster?*, London: Paul Chapman; HEBBERT, M. (1992) 'One "Planning Disaster" after Another: London Docklands, 1970-1992', *The London Journal*, 17(2): 115-34.

tegen het bouwen van de Canary Wharf. Foster ⁴⁸, die schrijft over de lokale reacties tegenover de vele veranderingen van de laatste jaren, maakt duidelijk dat deze een waaier van emoties losmaakte, maar gevoelens van machteloosheid, en van wrok waren nooit ver van de oppervlakte en waren dikwijls zelfs erg expliciet.

Velen van het 'Isle of Dogs' zijn vooral verbitterd over de renovering van de Docklands omdat die in de eerste plaats gerechtvaardigd werd in termen van 'regeneratie' van de lokale economie. Niet alleen hebben de traditionele bewoners er geen voordeel uit gehaald, omdat hetgeen overbleef van de traditionele economie nog verder afgebouwd met jobverlies als gevolg. De belangen van vele bewoners werden geschaad door de lokale trends in de jaren '80.

... the majority of local people have been patently unable to benefit from the operation to date of the LDDC, and have seen alternatives that could have benefited them overridden. This is a direct result of... deliberately attracting high-value uses, with the result that those who cannot afford to pay are spatially excluded ⁴⁹.

Een rapport door het 'Docklands Consultative Committee', dat zichzelf opwerpt als waakhond-orgaan, meldt dat dienstactiviteiten een zwaar overwicht hadden bij de nieuwkomers in de Docklands en het geeft een aantal bewijzen van de beperkte mogelijkheden voor de lokale bewoners in de nieuwe economie. Een studie over de twaalf grootste kantoorfirma's van het 'Isle of Dogs', die tesamen meer dan 2000 mensen tewerkstellen, stelde vast dat maar 3% van deze werkrachten in de Docklands woonde ⁵⁰. Church and Frost ⁵¹ bieden een analyse, met iets meer metingen, over de mogelijkheden op langere termijn, die rekenen op toekomstige voordelen voor de arbeidsmarkt van een breder Oost-Londen, maar zelfs zij stemmen ermee in dat oudere, mannelijke werklozen uit de buurt er nooit een beduidend voordeel uit zullen halen.

Het 'Isle of Dogs': huisvesting en de 'aziatische factor'

Doordat ze ruimtelijk afgesneden zijn, bestaat er een bijzonder gevoel van geïsoleerd zijn, van onafhankelijkheid en van achterdocht tegenover niet-bewoners, zelfs tegenover hen die elders in het East End wonen, en dit heeft in het verleden verschillende vormen aangenomen. De laatste jaren is de traditionele achterdocht van de eilandbewoners vooral gericht op aziatische families die naar dit gebied verhuisd zijn.

Bij de ontwikkeling van de Docklands, slaagde men er niet in, en dit naast de andere teleurstellingen, om voor huisvesting te zorgen die de meeste lokale bewoners zich konden veroorloven. Mede door de algemene bezuiniging op de budgetten voor huisvesting in de publieke sector tijdens de periode van de Conservatieve regering, hebben huisvestingverenigingen (vrijwillige non-profit verenigingen) noodgedwongen gedeeltelijk de huisvestingsvoorziening voor de minst-bedeelden op zich genomen, iets wat traditioneel de taak was van de lokale over-

48 FOSTER, J., (1992) 'Living with the Docklands' Redevelopment: Community View from the Isle of Dogs', *The London Journal*, 17(2): 170-83.

49 BROWNILL, S., o.c., p. 175.

50 DOCKLANDS CONSULTATIVE COMMITTEE, (1990) *The Docklands Experiment: A Critical Review of Eight Years of the London Docklands Development Corporation*, London: Docklands Consultative Committee, p. 27.

51 CHURCH, A., en FROST, M., (1992) 'The Employment Focus of Canary Wharf and the Isle of Dogs: A Labour Market Perspective', *The London Journal*, 17(2): 135-52.

heid; sommigen die in zulke huisvesting op het 'Isle' terecht zijn gekomen, zijn van aziatische oorsprong. De huisvesting van de openbare sector die vrijkwam werd dikwijls noodzakelijkerwijs aangeboden aan thuisloze families van elders in de stad, en deze waren soms (maar zeker niet de meerderheid) van aziatische origine. Deze families waren er in eerste instantie gewoonlijk niet op uit om naar het 'Isle of Dogs' te verhuizen vanwege de vijandigheid die ze daar terecht verwachtten en vanwege het ongemak van het gemis aan gewenste faciliteiten (b.v. Halal-slayers); nochtans hadden ze weinig keuze, gezien de politiek van de stad van één enkel aanbod te doen aan degenen die een nieuw huis nodig hadden. Hun aziatische oorsprong werd door een in het nauw gedreven en achterdochtige gemeenschap, die tot voor kort uitsluitend uit blanke arbeiders bestond, als uiterst irritant ervaren. Zonder te willen beweren dat zich inlaten met racistisch gedrag minder plezierig zou zijn door de vingers moet gezien worden of goed gepraat worden omdat het teweeggebracht werd door een gevoel van machteloosheid, staat het boven twijfel dat de bewoners de verandering van het etnisch karakter van het 'Isle' als weer een factor van hun leven zagen waarover ze geen controle hadden ⁵².

Sommige commentaar na het Millwall-resultaat liet verstaan dat aziaten de wijk nu domineerden, of dat ze toch minstens het grootste deel gekregen hadden van de huizen van de staat die vrijgekomen waren. Nochtans waren, volgens de gegevens van de volkstelling van 1991, 13,5% van de bewoners van het Millwall district van aziatische oorsprong (waaronder 2,7% Chinezen); 7,9% van Bangladesh; verder was er 6,0% zwart ⁵³. De cijfers voor aziaten en zwarten in de Borough waren respectievelijk 27 en 7%. Bovendien was, volgens de Borough Council, minder dan 30% van de families die een nieuw huis kregen op het 'Isle' g'durende de 4 jaar daarvoor van aziatische origine ⁵⁴. Nochtans blijft het waar dat Millwall de laatste vijf jaar etnisch minder homogeen geworden is, en dit in een periode dat de gemeenschap daar op verschillende fronten klappen te verwerken had, wat het nog moeilijker maakte om de verandering aan te kunnen. De verhoogde aziatische aanwezigheid werd openlijk gebruikt door de BNP, maar ook de Liberal Democrats en Labour maakten allebei gebruik van de zogeheten 'Island-speak' ⁵⁵, door uit te leggen dat bij de huisvesting voorrang moet verleend worden aan de 'zonen en dochters' van Islanders, een bedekte manier om te zeggen 'niet aan aziaten'.

Het 'Isle of Dogs': de politieke context

Het moet van bij het begin erkend worden dat het 'Isle of Dogs' een lange geschiedenis heeft met een heel verschillend beleid. Bij de eeuwwisseling bijvoorbeeld, werd het van 1886 tot 1914 in het Parlement vertegenwoordigd als deel van het Poplar kiesdistrict door een liberal MP nl. Sydney Charles Buxton (1853-1934), die lid was van een kleine groep hevige anti-'alien' - Liberal MP's, gekant tegen de vestiging van Joodse immigranten uit Rusland. Hoewel vele Conservative MP's deze houding innamen, waren er eerder weinig Liberals die dit deden.

⁵² Zie FOSTER, J., a.c.

⁵³ LONDON BOROUGH OF TOWER HAMLETS, (1993) *Census 1991, Millwall Ward, 100% Tables*, London Borough of Tower Hamlets: Research & Strategy Group, February.

⁵⁴ *East London Advertiser*, 23 september 1993, p. 8.

⁵⁵ KAUR, R., (1994) 'Island-speak in Tower Hamlets', *Briefing*, March: 7.

Meer recentelijk, in maart 1970, was er een ietwat grappige poging om de 'onafhankelijkheid' te verklaren door de toen enige weg naar het Isle te blokkeren. Er was zelfs een 'Independent Citizens Council'⁵⁶. Ondanks het luchthartige aspect, werd deze campagne gemotiveerd door ernstige grieven over de verwaarlozing van dienstvoorzieningen in het gebied. De campagne werd geleid door een alleenstaand Labour raadslid voor de Poplar Millwall wijk, Ted Johns, die één van de twee Labour raadsleden was die in de Borough Council verkiezingen van 1968 zonder tegenkandidaat verkozen werden⁵⁷. In 1971 en 1974 werden ook Labour raadsleden zonder tegenkandidaten verkozen. In 1978 werd een driepersoons Labour-lijst verkozen, met drie raadsleden van de wijk, maar met maar één enkele Conservative en geen Liberal, een driepersoons NF-lijst behaalde ongeveer 16% van de uitgebrachte stemmen, wat significant is hoewel het niveau niet bereikt werd dat het NF behaalde in andere delen van het East End. In 1982 behaalde een volledige Labour-lijst een gemiddelde van 983 stemmen voor ieder en twee zogenaamde 'Island Independents', die hun campagne specifiek rond de lokale ongenoegens voerden, wonnen elk 625 stemmen, een verhouding van 1.6:1. In 1986 behaalde een 'Island Independent'-lijst met drie personen (één van hen was daarvoor verkozen als een Labour raadslid) een gemiddelde van 687 stemmen tegenover 1.082 voor de Labour-lijst en 741 voor de Social Democrat-Liberal-lijst. Er was dus vóór de komst van de BNP in het Isle of Dogs duidelijk een potentieel aanwezig voor heel individueel politiek gedrag. In de Borough Council verkiezingen van 1990 viel de 'Island Independent'-lijst er zelfs uit (één van 1986 die nu meedeelde als Liberal Democrat) en ruimde dus veld voor Labour (een gemiddelde van 1.665 stemmen) en de Liberal Democrats (voortuitgegaan tot gemiddeld 1.475 stemmen), en met de Conservatives die een gemiddelde haalden van 276 en een enkele Groene kandidaat die 279 stemmen kreeg.

De Millwall wijk: effecten van de campagne

De tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in diezelfde Millwall wijk op 1 oktober 1992, toen de BNP-kandidaat (niet Beackon) meer dan 21% van de uitgebrachte stemmen won door gebruik te maken van dezelfde lokmiddelen als in de latere campagne van 1993, vormden ongetwijfeld een basis waarop de BNP kon verderbouwen. In oktober 1992 was de duurzame Ted Johns de Labour-overwinnaar geweest. Het percentage dat de BNP toen behaalde betekende dat het een reële kans maakte om te winnen en dat een stem voor deze partij niet gewoon een verloren stem was. De kiezers waren bovendien ontevreden omdat de tweede tussentijdse verkiezingen veroorzaakt waren door alweer een ontslag van de lijst van één van de drie kandidaten die in 1990 verkozen waren.

⁵⁶ TELLEX MONITORS LIMITED (1970) *Isle of Dogs - U.D.I.*, Transcriptions of Television Reports, Held in London Borough of Tower Hamlets' Central Library, Local Collection; *East London Advertiser*, 6 maart 1970, p. 1 en 3 en 13 maart 1970, p. 1 en 6.

⁵⁷ De Londense plaatselijke overheid werd vanaf 1965 gereorganiseerd en, in de Londense binnenstad, werden vele van de vroegere, kleinere zogeheten Metropolitan Boroughs samengevoegd in 'London Boroughs'. Poplar Millwall wijk had daarvoor deel uitgemaakt van de Metropolitan Borough of Poplar. De eerste Borough Council verkiezingen werden gehouden in 1964, de verkozenen namen hun ambt op vanaf 1965. In die tijd werd de wijk vertegenwoordigd door twee raadsleden in de Tower Hamlets Borough Council. Borough Council verkiezingen werden tot 1974 driejaarlijks en vanaf 1978 vierjaarlijks gehouden. Vanaf 1978 werden, met effect, de wijkgrenzen en het aantal raadsleden per wijk herzien. Nu vinden de London Borough Council verkiezingen plaats op de eerste donderdag van mei van het betreffende jaar.

En verder werd deze tweede verkiezingsstrijd door de twee belangrijkste 'mainstream' partijen, hier de Liberal Democrats en Labour, met heel wat bitterheid gestreden. Sommig verkiezingsmateriaal van de Liberal Democrats werd algemeen beschouwd als opruiend⁵⁸, en de moeilijkheden als gevolg daarvan verplichtten de leider, Paddy Ashdown, een onderzoek in te stellen naar de activiteiten van de partij in het district. Dit onderzoek, dat geleid werd door een hoog gerespecteerd 'Queen's Counsel', wees uit dat sommige activisten van de Liberal Democrats zich inderdaad ingelaten hadden met op een racistische manier steun te zoeken, in het bijzonder dan met verkiezingsmateriaal dat verwijst naar voorkeur voor 'lokale' mensen. Het rapport was hoogst controversieel; de uitsluiting van drie plaatselijke activisten, waaronder twee gemeenteraadsleden, werd aanbevolen omwille van het toegeven aan racistische gevoelens. Dit leidde tot enkele terugtrekkingen uit de partij en maakte dat de Tower Hamlets Liberal Democrats weerstand hadden om de resultaten van het onderzoek te accepteren. Ze deden het uiteindelijk toch, maar met tegenzin en na lichtjes bedekte bedreigingen van de nationale partij.

Nochtans was, naar algemeen erkend wordt, ook de Labour Party in het district, verre van onschuldig wat betreft het toegeven aan plaatselijke racistische gevoeligheden. Haar eigen verkiezingsmateriaal was soms verdacht, en één van haar activisten had, vlak voor de verkiezingen, een onnauwkeurig overzicht gegeven van de statistieken over de sterkte van de BNP, dit in een zet die leek voort te komen uit een belangrijke beoordelingsfout. Hoewel het zogeheten niveau van steun aan de BNP dat uitgelekt was (34%) ironisch genoeg hetzelfde was als de partij effectief behaalde, lijkt er weinig twijfel te bestaan over het feit dat deze lek de geloofwaardigheid van de BNP ondersteunde en haar als partij de moeite waard maakte om ernaar te switchen, eerder dan naar Labour, de partij die het meest kans maakte om haar verlies te verzekeren. Het onderzoek van deze zaak van het nationale Labour-hoofdkwartier was minder ruchtbaar en minder publiek dan dat van de Liberal Democrats. Het had altijd het aanzien van een schoonmaakoefening en het werd nog meer een farce nadat James Hunt, de kandidaat van de partij die verslagen was bij de tussentijdse verkiezingen, met misprijzen zijn ontslag uit de partij aankondigde door zijn lidmaatschapskaart te verscheuren en in de Theems te gooien vóór de televisiecamera's⁵⁹. Feitelijk deed hij opnieuw mee aan de Borough Council verkiezingen in het Millwall district in mei 1994 en behaalde 386 stemmen onder het label 'Island Independent (Putting the Island First)'.

Besluit

In een vorig deel van dit artikel werden veel factoren opgesomd die door historici en politieke wetenschappers aangehaald worden om te verklaren waarom er algemeen genomen geen succesvolle extreem-rechtse beweging geweest is in Engeland, noch vóór, noch na de oorlog. Beslissen welke 'rem'-factoren precies hun greep misten in dit bijzonder, lokaal geval, is een onzekere onderneming, zeker omdat het duidelijk genoeg gezegd is dat het 'Isle of Dogs' een gemeenschap is die sterk gericht is op het individuele en dat bij deze verkiezingen ver-

⁵⁸ Op één pamflet stond in grote letters te lezen: 'BANGLA DESH SHOCKER. Millwall Labour Councillors tried last month to give £ 30,000 to Bangla Desh for flood relief. Liberals wanted it spent on repairs locally' (*East London Advertiser*, 23 september 1993: 7).

⁵⁹ *New Statesman & Society*, 18 februari 1994, p. 19

scheidene ongewone kenmerken aanwezig waren. Misschien toont een bijzonder onharmonieuze relatie tussen de lokale vertegenwoordiging van twee van de grootste partijen, Labour en Liberal Democrats, die ver verwijderd zijn van het heiligdom van hun nationale equivalenten, dat de 'beschaafde maatschappij' minder ontwikkeld is in het 'Isle of Dogs' dan elders. Misschien heeft ook het diepe gevoel van ongenoegen van de plaatselijke bewoners, vooral na het vervallen van hun traditionele bronnen van levensonderhoud, een materieel verlies en een daarmee gepaard gaande vervreemding veroorzaakt die weinig parallellen kent elders in Engeland, en dit vooral terwijl de ontwikkelingen in de praktijk van het toewijzen van huizen een etnische heterogeniteit heeft doen ontstaan waarvoor de traditionele plaatselijke cultuur weinig aanpassingsmogelijkheden heeft.

In ieder geval, verloor de BNP (dat zoals elders in de Tower Hamlets onder het label van "Rights for Whites British National Party" stond) in de London Borough Council verkiezingen van 5 mei 1994, haar zetel in de Millwall wijk. Beackon won 2.041 stemmen, en zijn medekandidaten behaalden 1.775 en 1.713 op dezelfde lijst. Het gemiddelde van steun aan de BNP was een verontrustend percentage van om en bij de 29 en het aantal verkregen stemmen lag hoger dan bij de vorige tussentijdse verkiezingen, maar dit was tegenover de 3.547 stemmen voor de topkandidaat van de Labour-lijst, met een uitkomst van 67%⁶⁰. In drie wijken elders in Tower Hamlets deden de BNP-lijsten het ook redelijk goed, met voor elke lijst 20% van de uitgebrachte stemmen (met een volledige drie-kandidaten-lijst in de Holy Trinity wijk in het oude hartje van het NF). Ook in twee wijken in het zuidelijk deel van het aangrenzende gebied Newham, nl. Beckton en Custom House and Silvertown, ook een vroeger dokgebied met sommige achtergrondkenmerken zoals van het Isle of Dogs zelf, deden BNP-lijsten het goed. Het vroegere Newham gebied had vroeger al extreem-rechtse activiteiten meegemaakt van het NF in de jaren '70 en de hele plaats staat bekend voor zijn raciale spanningen. Nochtans is het interessant dat, van al de verschillende resultaten die extreem-rechts behaalde in de lokale verkiezingen van mei 1994 (of het nu voor de BNP was, of het NF of voor de Third Way, een splintergroep van het NF), alleen die in

60 De verkiezingsstrijd van mei 1994 trok natuurlijk veel mediabelangstelling en er werd intens gestreden door de grootste partijen. De campagnes van Labour en Liberal Democrats werden heel zorgvuldig onderzocht door de hoofdkwartieren van deze partijen. Er was zelfs controle van buitenaf om te waken voor intimidatie van kiezers, een beschuldiging die geuit was tegen BNP-activisten na de tussentijdse verkiezingen van september 1993. De plaatselijke pers in East End kwam op tegen de BNP. Een hoofdartikel op de voorpagina van de *East London Advertiser* (5 mei 1994, p. 1) dat verscheen op de dag zelf van de verkiezingen, droeg als kop: "IT'S TIME TO FACE THE FACTS". Het stelde dat

Those of you who voted BNP last September have made your point

But

Now is the time for East Enders to show they can act with sense, sanity and responsibility.

Heel de campagne door was er aanhoudend de vrees geweest dat de BNP alle drie de zetels van de Millwall wijk zou winnen, en ook de controle te verkrijgen over de vijf zetels van de Isle of Dogs Neighbourhood Council, één van de councils opgericht door de vorige Liberal Democrat-administratie nadat ze de controle verkregen hadden over de Borough Council in 1986. Zulk een overwinning in de Neighbourhood Council zou aan de BNP controle geven over het toewijzen van huizen en over een budget groter dan 20 miljoen pond.

Tower Hamlets en Newham voldoende hoog liggen om het gevoel te hebben dat extreem-rechts nu een echte bedreiging zou vormen ⁶¹.

Hoe het vroegere BNP-succes in het 'Isle of Dogs' ook verklaard wordt, er is ook voldoende op de dwaasheid gewezen van over-interpretatie of van het voorstellen van het voor de deur staan van een Franse situatie of zelfs van een Belgische. De BNP is een kracht in het Britse stadsleven maar dan amper als echt politiek fenomeen. Inderdaad is het aantal leden - eigenlijk confidencieel maar bij informerende journalisten uitgelekt als misschien 2.000, waarvan vele objectieve waarnemers zouden zeggen dat het waarschijnlijk te hoog is, ondanks het recente spotlicht in de partij ⁶² - amper hoog genoeg voor een verkiezingscampagne op grote schaal, zelfs als de partij dat zou wensen. In plaats daarvan is de invloed van de BNP veeleer verraderlijk. Dit kan men merken aan het klimaat van vijandigheid tussen etnische groepen en zodoende aan de levenskwaliteit van leden van etnische minderheden in vele buurten van Engelse steden, vooral in Londen. Het hoofdkwartier van de BNP is in Welling in de London Borough of Bexley en aapalend aan Greenwich in zuidoost Londen, dat voor kort relatief gezien kalm was wat betreft raciale relaties, toch op zijn minst in vergelijking met het East End ten noorden van de Theems. Hoewel gegevens over racistische aanvallen een zorgvuldige interpretatie vereisen, vooral in het licht van een aantal goed voorbereide bezwaren tegen hun waarde en nauwkeurigheid, bevestigt toch veel impressionistisch bewijsmateriaal het beeld dat getekend wordt door de officiële cijfers over racistisch geweld nl. dat dit in stijgende lijn gaat in gebieden waar de BNP actief is op straat. In 1992 werden 7.734 raciale incidenten gemeld en gerapporteerd door de politie in heel Engeland en Wales. Van deze incidenten waren er 816 (11%) in het East District van de London Metropolitan Police (dit is een deel van Oost-Londen, waar Tower Hamlets ook behoort) en 811 (10%) in het South-east Metropolitan District, dat de kiesdistricten van zuidoost Londen bestrijkt. Hoewel het aandeel van Londen in de gegevens over raciale incidenten, vooral dan van het eigenlijke en 'uitgebreide' East End, altijd al buiten verhouding geweest is, is het niet minder suggestief dat in 1992 meer dan een vijfde van alle gemelde raciale incidenten afkomstig was uit een gebied met een traditie van vijandigheid tegenover andere rassen waar de BNP campagne voerde, samen met een gebied waar de BNP haar hoofdkwartier heeft. Natuurlijk ontslaat de BNP zichzelf van directe, of zelfs indirecte verantwoordelijkheid en er is weinig systematisch bewijsmateriaal om het leeuwenaandeel van raciaal geweld recht-

---

61 Een ander resultaat nl. 19% in de Redbourn wijk in de City of St. Albans, lijkt ook kenmerkend maar de kandidaat (hoewel ontegensprekelijk van extreem-rechts) noemde zichzelf 'onafhankelijk'. In de parlementaire tussentijdse verkiezingen van 9 juni 1994, won John Tyndall 1.511 stemmen (7%) in het kiesdistrict Dagenham en een NF-kandidaat won 551 stemmen (2,9%) in het kiesdistrict van Barking, die samen de London Borough of Barking and Dagenham vormen. Nochtans heeft dit gebied, als deel van het 'uitgebreide' East End, sommige traditionele culturele kenmerken van het East End. Een lage opkomst bij beide verkiezingen gaf een zetje aan extreem-rechts, vooral in het eerste geval: de opkomst was daar respectievelijk 37,2 en 38,5%.

62 Nochtans bevestigt Hepple, een infiltrant in het BNP hoofdkwartier, dat het aantal leden meer dan 3.000 bedraagt, en dit was zelfs vóór de successen van 1993. Zie HEPPLÉ, T. (1993) *At War with Society: The Exclusive Story of a Searchlight Mole inside Britain's Far Right*. London: Searchlight Magazine Limited.

streeks toe te schrijven aan deze partij ⁶³. Nochtans lijkt het onbetwistbaar dat de aanwezigheid van de BNP en haar activiteiten plaatselijk een klimaat creëren dat raciaal geweld vergemakkelijkt, zodat sommigen, die zich anders gewoon zouden schikken om toe te geven, door de aanwezigheid van de BNP het vertrouwen krijgen om tot daden over te gaan. Er is gemeld dat er, in het East End zelf, concentraties waren van raciaal geweld eind januari - begin februari 1994 in de buurt van Bethnal Green (traditioneel het epicentrum van extreem-rechts) en in het 'Isle of Dogs' ⁶⁴. Deze schadelijke invloed op de levenskwaliteit van etnische minderheden van de binnenstad, vooral in delen van Londen, was en blijft het reële effect van de BNP.

Bibliografie

BAUERKÄMPER, A., (1991) *Die "radikale Rechte" in Großbritannien: nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jahrhundert bis 1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

BENEWICK, R., (1969) *Political Violence & Public Order: A Study of British Fascism*, London: Allen Lane [revised edition published by same publisher in 1972 under the title, *The Fascist Movement in Britain*].

BIRD, J., (1957) *The Geography of the Port of London*, London: Hutchinson University Library.

BROODBANK, J.C., (1921) *History of the Port of London*, Vol. I, London: Daniel O'Connor.

BROWNILL, S., (1990) *Developing London's Docklands: Another Great Planning Disaster?*, London: Paul Chapman.

CHURCH, A., en FROST, M., (1992) 'The Employment Focus of Canary Wharf and the Isle of Dogs: A Labour Market Perspective', *The London Journal*, 17(2): 135-52.

DOCKLANDS CONSULTATIVE COMMITTEE, (1990) *The Docklands Experiment: A Critical Review of Eight Years of the London Docklands Development Corporation*, London: Docklands Consultative Committee.

EATWELL, R., (1992) 'Why Has the Extreme Right Failed in Britain?', in P. HAINSWORTH (Ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA*, London: Pinter Publishers: 175-92.

FOSTER, J., (1992) 'Living with the Docklands' Redevelopment: Community View from the Isle of Dogs', *The London Journal*, 17(2): 170-83.

HEBBERT, M., (1992) 'One "Planning Disaster" after Another: London Docklands 1970-1992', *The London Journal*, 17(2): 115-34.

HEPPLE, T., (1993) *At War with Society: The Exclusive Story of a Searchlight Mole inside Britain's Far Right*, London: Searchlight Magazine Limited.

⁶³ Eén heel duidelijk voorbeeld is nochtans de veroordeling van Richard Edmonds voor gewelddadige ongeregelde heden aan zijn deelname, samen met andere BNP-leden, aan een raciale aanval met een ernstig gewond slachtoffer. Dit incident vond plaats buiten een pub in Bethnal Green kort na de overwinning van de BNP in Millwall.

⁶⁴ *The Observer*, 13 februari 1994, p. 3.

HILL, P.B., (1993) 'Die Entwicklung der Einstellungen zu unterschiedlichen Ausländergruppen zwischen 1980 und 1992', in H. WILLEMS, *Fremdenfeindliche Gewalt: Einstellungen, Täter, Konflikteskalation*, Opladen: Leske + Budrich: 25-67.

HUSBANDS, C.T., (1979) 'The National Front: What Happens To It Now?', *Marxism Today*, September: 268-75.

HUSBANDS, C.T., (1982) 'East End Racism, 1900-1980: Geographical Continuities in Vigilantist and Extreme Right-wing Political Behaviour', *The London Journal*, 8(1): 3-26.

HUSBANDS, C.T., (1983) *Racial Exclusionism and The City: The Urban Support of the National Front*, London: Allen & Unwin.

HUSBANDS, C.T., (1988) 'Extreme Right-wing Politics in Great Britain: The Recent Marginalisation of the National Front', *West European Politics*, 11(2): 65-79 [also published in K. VON BEYME (Ed.), (1988) *Right-wing Extremism in Western Europe*, London: Frank Cass].

HUSBANDS, C.T., (1992) 'Why Has There Been No Extreme Right in Great Britain?', *LSE Magazine*, Spring: 4-8.

HUSBANDS, C.T., (1994) 'Crises of National Identity as the "New Moral Panics": Political Agenda-setting about Definitions of Nationhood', *New Community*, 20(2): 191-206.

JOHNSON, P., (1991) 'Time To Close the Floodgates', *Daily Mail*, 2 August: 6.

KAUR, R., (1994) 'Island-speak in Tower Hamlets', *Briefing*, March: 7.

LEBZELTER, G.C., (1978) *Political Anti-Semitism in England, 1918-1939*, London: Macmillan.

LINDSAY, R., (1991) *Millwall: A Complete Record, 1885-1991*, Derby: Breedon Books.

LONDON BOROUGH OF TOWER HAMLETS, (1993) *Census 1991, Millwall Ward, 100% Tables*, London Borough of Tower Hamlets: Research & Strategy Group, February.

SOMBART, W., (1976) *Why Is There No Socialism in the United States?*, London: Macmillan [first published in German in 1906].

TAYLOR, S., (1982) *The National Front in English Politics*, London: Macmillan.

TELLEX MONITORS LIMITED, (1970) *Isle of Dogs - U.D.I.*, Transcriptions of Television Reports, Held in London Borough of Tower Hamlets' Central Library, Local Collection.

THURLOW, R., (1987) *Fascism in Britain: A History, 1918-1985*, Oxford: Basil Blackwell.

THURLOW, R., (1993) 'Blaming the Blackshirts: The Authorities and the Anti-Jewish Disturbances in the 1930s', in P. PANAYI (Ed.), *Racial Violence in Britain, 1840-1950*, Leicester and London: Leicester University Press: 112-29.

WALKER, M., (1977) *The National Front*, Glasgow: Fontana/Collins.

ZECCHINI, L., (1993) 'Calme racial en Grande-Bretagne', *Le Monde*, 5 June: 9.

Summary: Following the 'continental model'?

Both in the pre-war and the post-war period right-wing extremism was not very strong in Britain. Historians, political scientist and politicians have suggested a whole range of elements to explain this failure. In the light of this limited success the victory of the British National Party in an election of the Millwall district in the London Borough of Tower Hamlets was indeed a surprise. It raised the question whether this was the beginning of something similar to what happened earlier in France, Germany, Belgium and the Netherlands. The very specific characteristics of the London East End and of the Millwall district in particular make the BNP victory however quite exceptional, and do not enable a generalization of the phenomenon. This is supported by the electoral results for the London Borough and District Council of May 5 1994. Yet one can still argue that the specific danger of the BNP is not its electoral potential, but the impact of its local activities on the relations between the ethnic groups in the neighbourhoods where it is present.

De Sociale Ruimte Hertekenen. Een gevalstudie aan de hand van de constructie van de bedreigende immigrant in Vlaanderen 1930 / 1980.

Marc SWYNGEDOUW

Hoofddocent aan de K.U.Brussel / onderzoeksdirecteur I.S.P.O.

I. Inleiding

Geschiedenis herhaalt zich nooit. Nochtans is niet alles nieuw wat er onder de zon voorkomt. Ook niet in de politiek. Maar in zowat heel Europa en de V.S. is het 'migrantenvraagstuk' terug van weggeweest. In Oostenrijk haalt de FPÖ op 9 oktober '94 een monsterscore van bijna 23%, met als belangrijk agendapunt de terugkeer van immigranten tot de werkloosheid is verdwenen. Dit gekoppeld aan een uitgesproken neo-liberaal economisch perspectief. In Californië keurt haast 2/3 van de schaars opgekomen kiezers voorstel 187 goed, dat zo'n 1,5 miljoen illegale (vnl. Mexicaanse) immigranten wil uitsluiten van o.a. openbaar onderwijs en gezondheidszorg, en dat ambtenaren wil verplichten de (vermoedelijke) illegalen in hun instelling (school, hospitaal,...) aan te geven. Verdedigers van het voorstel, waaronder de herverkozen republikeinse gouverneur Wilson, argumenteren dat het de illegalen ertoe zal aanzetten het land te verlaten en zodoende de werkloosheid onder de Amerikanen zal verminderen. In Duitsland staat het begin van de jaren '90 in het teken van (moorddadige) aanslagen tegen (Turkse) immigranten en politieke vluchtelingen. In Frankrijk dankt het extreem-rechtse Front National (FN) van J.M. Le Pen zijn aanhang vooral aan zijn standpunt over de verplichte terugkeer van immigranten ¹. In Noord-Italië bestempelt 53% van alle kiezers en 61% van de Lega Nord kiezers het immigratethema als de belangrijkste kwestie (Lombardije en Veneto winter 1992-1993) ². In het Verenigd Koninkrijk is het belang van de immigratiekwestie en de intolerantie ten aanzien van vreemdelingen vergelijkbaar met de rest van Europa, maar door de specifieke politieke omstandigheden en de aantrekkingskracht van de Conservatives op de extreem-rechtse kiezer, krijgt een extreem-rechtse partij als het National Front, geen vaste voet aan de grond ³. In Nederland ziet 51% van de kiezers in 1994 de minderheden als het belangrijkste probleem van het land, tegen slechts 6,8% in 1989, en vindt 45% dat minderheden zich (quasi) volledig dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur ⁴. Samengevat kan gesteld worden dat in de V.S. en in West-Europa de aanwezigheid van immigranten een prominent politiek 'issue' is geworden.

1 MAYER, N., PERINEAU, P., Why do they vote for Le Pen?, *European Journal of Political Research*, 22, 1992, pp. 123 - 141.

2 BETZ, G.H., *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, St. Martin's Press, New York, 1994, p. 66

3 HEATH, A., (1993) What has happened to the Extreme Right in Britain?, in *Res Publica*, no 1, 1995; HUSBANDS, C., Het "Continentaal model" volgen?: Implicaties voor het electoraal gedrag van de British National Party, in *Res Publica*, no 1, 1995.

4 CBS, *Nationaal Kiezersonderzoek 1994, Kerncijfers*, 1994, Voorburg, Heerlen, 1994 p. 120

Historisch gezien hebben de jaren tachtig echter niet het monopolie op het 'migrantenvraagstuk' of de 'vreemdelingenkwestie' als verkiezingsinzet. Ook in de jaren dertig had dit thema electoraal belang. In Vlaanderen (België) haalde het extreem-rechtse en autoritaire Vlaams Nationalistisch Verbond (VNV) in de jaren '30 hiermee verkiezingssucces. In Vlaanderen anno de jaren '80 start het extreem-rechtse Vlaams Blok (VB), geïnspireerd door het succes van het Franse Front National in het begin van de jaren '80, zijn electorale opgang op basis van het migrantenthema. In 1991, bij de nationale verkiezingen, haalt het VB 10,3% in het Vlaamse landsgedeelte van België en in 1994 bij de gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen een record van 28%. Dat is de hoogste extreem rechtse score in West-Europa sinds WOII. Voor een aantal (oudere) militanten van het Vlaams Blok is de exploitatie van het migrantenthema niet nieuw. Sommigen zijn immers voor WOII politiek actief geweest bij het extreem-rechtse partijen zoals VNV of het Verdinaso. Deze vooroorlogse partijen sloegen politieke munt uit een visceraal anti-semitisme. Het VNV haalt op zijn hoogtepunt in 1939, 8,3% in België.

De zogenaamde migranten van de jaren '20 en '30 zijn in vele opzichten verschillend van die van de jaren '60 en '70. De joden van toen en de Marokkanen en Turken van nu zijn an sich niet te vergelijken. Niet alleen hun godsdienst, maar ook hun land van herkomst en hun sociaal-demografische achtergrond zijn verschillend.

Afkomstig uit Oost- en Centraal Europa bestaat de joodse gemeenschap eind jaren '30 voor 85% uit recente migranten. Van de naar schatting 70.000 joden zijn er slechts een 5 à 10.000 afkomstig uit Nazi-Duitsland. Ze zijn voornamelijk afkomstig uit economisch achtergebleven regio's (Polen, Roemenië, Tsjechoslovakije,...), waar ze in het stedelijk en kleinstedelijk gebied woonachtig waren. Ze spreken Jiddisch. De religieuze orthodoxie is manifest aanwezig, maar leeft slechts bij een minderheid van de migranten. Hun redenen tot migratie zijn niet één-duidig. Ze liggen zowel op het economisch als het politiek vlak. De oprukkende mechanisatie maakt dat in vele gevallen de ambachtelijke beroepen die de joden veelal uitoefenden verdwenen. Een verpaupering van de joodse stedelijke bevolking grijpt dan ook plaats. Hand in hand met deze industrialisatie steekt in deze streken een sterk nationalisme de kop op. Een nationalisme dat geregeld een antisemitisme in zich draagt. De joodse migratie die dat op gang brengt is er dan ook één die in de ogen van de migranten niet van tijdelijke aard is. Socio-professioneel komen de joodse migranten in de jaren '30 in Vlaanderen en Brussel voornamelijk terecht in de tertiaire sector en in de kleinschalige, artisanale luxegoederenindustrie. Geografisch concentreren ze zich in bepaalde wijken rond de grote stations en hebben ze een hoge graad van culturele herkenbaarheid⁵. In de jaren voor WOII sluit zich een nieuwe golf van Duitse en Oostenrijkse joden bij hen aan omwille van politieke en raciale vervolgingen in hun land van herkomst⁶.

Volgens het NIS (1991) zijn er op 1 januari 1990 een goede 81.000 Turken en Marokkanen gevestigd in Vlaanderen (exclusief Brussel). De eerste generatie is voornamelijk afkomstig van het platteland, heeft geen of nauwelijks enige opleiding genoten en werkt merendeels als ongeschoolde arbeiders in de industrie of

5 Cfr. VAN DOORSLAER, R., *Tussen de kaftan en de ster van Zion. De joodse immigratie in België voor de Tweede Wereldoorlog*, OSGV-lerarenopleiding, Universiteit Gent, 1991.

6 SAERENS, L., De houding van het Vlaams-nationalisme tegenover de joden tijdens de jaren dertig, in DE SCHAMPHELEIRE H. en THANASSEKOS Y., *Extreem Rechts in West-Europa*, VUB-Press, 1991, p. 255-280.

de industriële dienstverlening. Ze wonen geografisch per nationaliteit geconcentreerd in verschillende achtergestelde wijken in de grote of middelgrote steden van Vlaanderen, zonder gettovorming. Ze hebben de islamitische godsdienst. Hun migratiemotieven zijn zuiver economisch. In eerste instantie beschouwden ze hun migratie dan ook als tijdelijk. Ze werden expliciet door de overheid aangetrokken tijdens de economische hoogconjunctuur om de gaten in de arbeidsmarkt op te vullen. Ze zijn niet alleen cultureel maar in vele gevallen ook fysiek duidelijk herkenbaar.

Vanuit het huidige electorale succes van het VB, met zijn heel uitgesproken anti-migrantenstandpunt, dringt een vergelijking tussen de jaren '80 en '30 zich op. In wat volgt analyseren we de samenlevingsmechanismen, gegeven de verschillende historische contexten, die geleid hebben tot de sociale constructie van de 'bedreigende' immigrant/vreemdeling. In de jaren dertig waren dit de joden. In de jaren tachtig zijn dit de islamitische migranten (de Turken en Marokkanen). Hiertoe schetsen we eerst de theorie van Bourdieu met betrekking tot het hertekenen van de sociale ruimte en de creatie van nieuwe groepen daarin. Vervolgens gaan we over in het kader van deze theorie tot een gevalstudie m.b.t. de sociale constructie van de bedreigende immigrant in Vlaanderen in de jaren '30 en '80.

Deze constructie (van een bedreigende immigrant in de jaren '30 en '80 in Vlaanderen) is exemplarisch voor de mechanismen om de sociale ruimte effectief te hertekenen, zoals die zich voordoen - mutatis mutandis - in de gehele Westerse ontwikkelde post-industriële samenleving.

II. De theorie van de sociale ruimte en haar hertekening

Bourdieu's theorie van de sociale ruimte is ontwikkeld als reactie op de dominante plaats van marxistische geïnspireerde theorieën m.b.t. de structurering van de samenleving⁷. Bourdieu verdeelt de sociale ruimte in zogenaamde velden zoals de ondernemingen, de kunst, de politiek...⁸, waartussen en waarbinnen hiërarchieën bestaan. De constructie van de sociale ruimte betreft de wijze van representatie van hiërarchische structuren, tussen en binnen de verschillende velden. De sociale ruimte is multidimensionaal. Zij is opgebouwd op basis van een set van objectieve machtsrelaties die zichzelf opleggen aan alle actoren binnen een veld, onafhankelijk van diens individuele percepties en intenties. De structurerende machtsrelaties zijn functie van verschillende soorten en hoeveelheden van macht of 'kapitaal'. Bourdieu onderscheidt economische kapitaal (in zijn verschillende vormen), cultureel kapitaal (zoals opleiding, algemene vorming, smaak enz.) en symbolisch kapitaal (zoals prestige, reputatie, faam enz.). De positie van een sociale actor (persoon, groep, etniciteit...) in de sociale ruimte wordt dus bepaald door het volume en de aard van zijn kapitaal. De verdeling van verschillende kapitalen tussen sociale actoren bepaalt hun onderlinge machtsrelaties, die geïnstitutionaliseerd worden in langdurige sociale statussen. Het kapitaal determineert bijgevolg de actuele of potentiële macht van de actoren en hun kans op toegang tot de specifieke economische, culturele of symbolische winsten die de verschillende velden bieden.

7 BOURDIEU, P., The social space and the genesis of groups, in *Social Science Information*, Sage, London, 24, 2, 1985, pp. 195 - 220

8 BOURDIEU, P., *La Distinction, Critique Sociale du Jugement*, Les éditions de minuit, Paris, 1979, 670 p.

Volgens Bourdieu neemt *de kans* op gemeenschappelijke mobilisatie toe naar mate de actoren dichter bij elkaar gepositioneerd zijn in de sociale ruimte, of nog, homogeen zijn m.b.t. het bezit (volume en samenstelling) van economisch, cultureel en symbolisch kapitaal. Deze gemeenschappelijke mobilisatie van homogene, zich dicht bij elkaar bevinden de groepen in de sociale ruimte is echter *niet noodzakelijk*. Het is evenmin onmogelijk dat er een mobilisatie tot stand komt tussen actoren die in de sociale ruimte ver van elkaar verwijderd zijn op basis van een ander principe van opsplitsing bv. etnische of nationalistische principes.

Belangrijk is dat de sociale ruimte niet statisch is en nooit definitief, maar altijd opnieuw gereproduceerd dient te worden. Bijgevolg is de representatie ervan de inzet van voortdurende politieke strijd. De wijze waarop de sociale wereld gezien wordt is het produkt van enerzijds tijdelijke objectieve structuren en anderzijds van subjectieve percepties. Subjectieve percepties die het resultaat zijn van symbolische strijd. De objectieve machtsrelaties tenderen om gereproduceerd te worden in sociale wereldbeelden en sociale categoriseringsprocessen, die deze relaties moeten bestendigen. Tegelijk zijn sociale categoriseringsprocessen bij uitstek voorwerp van de theoretische en praktische strijd om de machtsrelaties in de sociale wereld te behouden of juist te wijzigen. Dit door het behouden of omvormen van de categorieën door dewelke de sociale wereld wordt gezien. Politieke strijd neemt daarom de vorm aan van de strijd om de legitieme perceptie van de sociale wereld. *Het gaat om de macht om groepen/categorieën te maken door 'common sense' te maken*. De 'common sense' definieert groepen/categorieën met hun goede en slechte karakteristieken en eigenschappen. Deze eigenschappen en hun verdeling geven aan de sociale wereld, de status van een 'symbolisch systeem', dat georganiseerd is volgens de logica van het verschil. (Arbitraire) onderscheidingen worden daardoor gekend en herkend als legitieme verschillen, en voorgesteld en gezien als 'natuurlijke onderscheiden'. Politiek is nu de scene bij uitstek voor de effectieve productie van sociale groepen.

Voor Bourdieu is het verband dat kan vastgesteld worden tussen de positie in de sociale ruimte - bepaald door economisch, cultureel en symbolisch kapitaal - en de politieke standpunten met betrekking tot bepaalde kwesties (issues) niet toevallig. Dit is het resultaat van de classificatieprocessen die de kiezers maken als resultaat van de gevoerde politieke strijd. Het feit dat er permanente coalities ontstaan tussen actoren ver van elkaar verwijderd in de sociale ruimte wordt verklaard door de homologie van positie in verschillende velden. Onder homologie wordt verstaan een exact gelijke positie in een verschillend veld. Een veel voorkomend voorbeeld hiervan is de productie en verspreiding van sociale wereldbeelden die breken met de dominante visie en aansluiten bij de onderdrukte sociale lagen van de bevolking, door (linkse en rechtse) intellectuelen. Intellectuelen (producenten van culturele goederen) nemen in het machtsveld een ondergeschikte positie in. De sociale agenten die totaal niet of slechts in beperkte mate beschikken over de middelen voor economische en culturele productie nemen een ondergeschikte positie in in de sociale ruimte.

Bourdieu's theorie van de sociale ruimte is verwant aan Beger en Luckmanns 'The social construction of reality' (1967) en Mannheims 'Ideologie and Utopie' (1936). De sociale wereld is niet gegeven, maar wordt door mensen geconstrueerd, onderhandeld, hervormd, gevormd, georganiseerd, geïnstitutionaliseerd en gelegitimeerd. Dit in een poging om de gebeurtenissen in de wereld zinvol te

maken⁹. Sociale instituties, inclusief sociale rollen, gewoonten en soortgelijke dingen, zijn geen natuurelementen maar menselijke produkten¹⁰. Wel verwerpt Bourdieu expliciet de relativistische opvattingen van wat hij noemt een intellectualistische kennistheorie, die alle kennis over de sociale wereld reduceert tot subjectivistische constructies zonder werkelijkheidswaarde.

De theorie van de sociale ruimte sluit ook aan bij recente vormen van 'discourse analysis' in de cognitieve psychologie, die sociale categorisering ziet als 'interpretatieve repertoires' die gebruikt worden in een discursieve praktijk. Repertoires zijn duidelijk onderscheiden clusters van termen en figuren in spraak en gemeenplaatsen, die de bouwstenen vormen van de sociale constructie¹¹. Bourdieu plaatst het discours terug in de context van geobjectiveerde sociale machtsrelaties. Sociale actoren worden bepaald door hun economisch, cultureel en symbolisch kapitaal, maar beschikken tegelijk over voldoende vrijheidsgraden om er niet volledig door gedetermineerd te worden.

De succesvolle (her)categorisering van gastarbeiders als bedreigende migranten in de jaren tachtig, en de even succesvolle categorisering van joden als bedreigende migranten in de jaren dertig moeten begrepen worden als een gevolg van een succesvolle politieke strijd, waarbij de sociale ruimte hertekend werd. Gastarbeiders en joden kregen als het ware 'natuurlijke' karakteristieken en eigenschappen toebedeeld in de 'common sense' voor een niet onbelangrijk deel van de bevolking. Deze geobjectiveerde hercategorisering in de symbolische sociale ruimte is gericht op een herverdeling van economische, culturele en symbolische voordelen ten nadele van de geviseerde groepen. In wat volgt ondernemen we een poging om de mechanismen die deze herpositionering mogelijk maakten in de jaren dertig te beschrijven en te vergelijken met deze aangewend in de jaren tachtig.

III. De constructie van de jood tot migrant

De houding van de Belgen (Vlamingen) tegenover vreemdelingen/gastarbeiders was in de loop van de jaren dertig als eerder negatief te beschouwen. Kongolezen werden als lui en achterlijk beschouwd, Polen als stakingsbrekers, Italianen als agitatoren, jaloers, gewelddadig, vuil, zedeloos en bijgelovig. Bovendien werden ze beschuldigd het werk van de Belgen af te nemen¹². Nochtans was het in die periode duidelijk dat met het woord vreemdeling in de Nederlandstalige katholieke en de Vlaams-nationalistische pers niet bovengenoemde volksgroepen werden bedoeld, maar wel de joden¹³.

In de jaren twintig en dertig kende België twee Joodse immigratiegolven. Een eerste greep plaats in de tweede helft van de jaren twintig en het betrof hier voor-

9 SARBIN, T., KITSUS, J., A Prologue to Constructing the Social, in SARBIN, T., KITSUS, J., (Eds), *Constructing the Social*, Sage, London, 1994, p. 3

10 SISMONDO, S., Some Social Constructions, in *Social Studies of Science*, Sage, London, 1993, Vol. 23, pp. 515 - 553.

11 WETHERELL, M., POTTER, J., Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation, 1992, Harvester Wheatsheaf, New York, aangehaald in VERKUYTEN, M., DE JONG, W., MASSON, C., *The Construction of Ethnic Categories: Discourses of ethnicity in the Netherlands*, Workingpaper, Department of General Social Sciences, University of Utrecht, 1994.

12 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 256.

13 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 255.

namelijk op weg naar Amerika in België gestrande Oost- en Centraal Europese joden die omwille van de werkloosheid en de pogroms hun land hadden verlaten. In de jaren dertig komt een tweede immigratiegolf op gang omwille van de vervolgingen door nazi-Duitsland van Duitse en Oostenrijkse joden. Het hoogtepunt van deze tweede golf ligt juist voor en rond de gemeenteraadsverkiezingen van 1938. Van de naar schatting 70.000 joden die in België verblijven aan de drempel van de Tweede Wereldoorlog zou de goede helft in Antwerpen wonen ¹⁴.

Verskillende actoren spelen mee in wat we de sociale constructie van de vreemdeling tot jood zullen noemen. Niet alleen extreem-rechts, maar ook bv. de katholieke partij, de Antwerpse diamantarbeiders en bepaalde socialistische (syndicale) middens speelden hierin een rol ¹⁵. De rol van extreemrechts en in het bijzonder van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) hierin zal echter van cruciaal belang zijn. Hoewel de houding van de Katholieke Partij grosso modo dezelfde is en zij aan het VNV toelaat haar standpunt te radicaliseren ¹⁶.

"Het Vlaams-nationalistisch verzet tegen de Franstalige Brusselse en Waalse aanwezigheid in Vlaanderen fungeerde als een geleider voor een ideologische opstelling tegen vreemdelingen in het algemeen. 'In Vlaanderen Vlaams' luidde het motto; Franstaligen moesten zich aanpassen" ¹⁷. Het is duidelijk dat het VNV, de partij bij uitstek was van de Vlaams nationalisten. Deze in 1933 opgerichte partij vormde een 'nieuwe start' voor het Vlaams nationalisme, dat hiermee opteerde voor het autoritair samenlevingsmodel. Eveneens vormde het een eindpunt: het definitieve einde van de Frontpartij ontstaan na de Eerste Wereldoorlog. Een partij die tenonder ging aan de ideologische discussie over het al dan niet aanvaarden van een democratisch samenlevingsmodel ¹⁸. De Wever verklaart de overwinning van de autoritaire stroming als enerzijds een reactie tegen de ideeën van de Franse Revolutie en anderzijds door de wil de nationale en sociaal-economische ordening omver te werpen. Een doelstelling waaraan de toentertijd heersende economische crisis niet vreemd was.

Ondanks het feit dat het VNV in haar beginselverklaring van '33 het antisemitisme van het in '31 opgerichte Verdinaso niet overnam, waren in haar bladen (economische) aantijgingen tegen de joden te vinden ¹⁹. Heette het bij de stichting van het Antwerpse VNV dat de partij opkwam tegen 'frankiljonse en joodse parasieten' ²⁰. Van meet af aan nam het VNV een xenofobe en/of antisemitische houding aan, zonder evenwel (op uitzonderingen na) expliciet racistische theorieën te verkondigen. De niet door de VNV-leiding gecontroleerde extreem-recht-

14 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 256.

15 DE WEVER, B., *Vlag, groet en Leider. Geschiedenis van het Vlaams Nationalistisch Verbond 1933-1945*, doctoraat, 1992, R.U.G., p. 760; VAN DOORSLAER, a.c., p. 12; VAN DOORSLAER, Les enfants du ghetto. L'immigration juive communiste en Belgique et la quête de la modernité (1925 - 1940), in VAN DOORSLAER (red.), *Les Juifs de Belgique, De l'immigration au génocide, 1925/1945*, Centre de Recherche et d'Etude Historique de la Seconde Guerre Mondiale, Bruxelles, 1994, 243 p.

16 DE WEVER, B., *Ibidem*, p. 760.

17 DE WEVER, B., *Ibidem*, p. 418.

18 DE WEVER, B., Rechts extremisme als ideologische achtergrond van de collaboratie van het Vlaams Nationaal Verbond tijdens de Tweede Wereldoorlog, in DE SCHAMPHELEIRE H. EN THANASSEKOS Y., o.c., 1991

19 SAERENS, L., a.c., p. 264; DE WEVER, B., o.c., pp. 418-423 en 748-760.

20 DE WEVER, B., o.c., p. 419.

se Vlaams-nationale pers ging duidelijk verder. Hun antisemitisme was zondermeer van racistische inslag ²¹.

Met het negatief beeld tegenover de joden sloot het Vlaams-nationalisme in de jaren dertig aan bij de negatieve bedenkingen die reeds in de jaren twintig in katholieke religieuze tijdschriften en dagbladen ten aanzien van de joden werden gemaakt. Het samengaan van traditionalistische katholieke opvattingen met een antidemocratische maatschappijvisie gaf de latent aanwezige xenofobie een bijzondere impuls ²². De constructie van de jood tot vreemdeling of immigrant in de jaren dertig grijpt plaats in de context van het oude religieuze anti-judaïsme, de sociaal-economische situatie, racisme en volksnationalisme en de internationale invloed van voornamelijk Duitsland.

De traditionele christelijke bezwaren tegen het jodaïsme (de weigering om Christus als de ware verlosser te erkennen; de Godsmoord; de misleiding door de Talmut; de ontrouw aan de Bijbel) werden aangewend om het latent aanwezige oude religieuze anti-judaïsme te activeren. Eveneens werden ze gebruikt om de anti-joodse visie op maatschappelijk gebied te rechtvaardigen en ingang te doen vinden ²³. Hoewel racisme en geweld vanuit katholiek oogpunt werden afgekeurd, wilde dit niet zeggen dat zogenaamde legale discriminatie steeds werd verworpen. De Belgische kerkelijke hiërarchie, die over een zeer grote autoriteit beschikte, heeft zich nooit publiekelijk uitgesproken tegen de vervolging van de joden ²⁴. Een positieve houding ten aanzien van bepaalde anti-joodse wetten werd soms gemotiveerd door zich te beroepen op vroegere (vnl. middeleeuwse) uitspraken van de kerkelijke hiërarchie ²⁵. Het religieus anti-judaïsme vormde de eerste afbakening in de hertekening van de sociale ruimte met de constructie van de jood als bedreigende migrant en vreemdeling. De mobilisatie van religieuze waarden gebeurt om het in Bourdieus termen te stellen, in een poging om de *symbolische waarde* van de joodse godsdienst te verlagen en als verrechtvaardiging voor discriminatie op sociaal-economisch gebied. Of anders gezegd, om toegang van de joden tot het economisch kapitaal te verkleinen.

Onder invloed van de snelle economische en industriële herstructureringen volgend op de Eerste Wereldoorlog, en met de economische crisis en recessie ontstaat een economisch gefundeerd antisemitisme. Een antisemitisme dat een functie vervult in het formuleren van sociaal-economisch protest ²⁶. De joden worden verweten oververtegenwoordigd te zijn in bepaalde beroepen o.m. in de middenstand, verbonden te zijn met het grootkapitaal en de grootwarenhuizen, oneerlijke concurrentie te voeren, werk af te nemen van Belgische (Vlaamse) werkløzen... In tijden van een slechte economische situatie werd er dan ook veelvuldig voor gepleit om een vluchtelingenstop af te kondigen. Hierbij werd dan uitsluitend over joodse vluchtelingen gesproken ²⁷. "... de intensiteit van het economisch argument was afhankelijk van de economische conjunctuur. Recessie of crisis traden m.a.w. als mobilisator van xenofobe bedenkingen op. In perioden

21 cfr. DE WEVER, B., *Ibidem*.

22 SAERENS, L., *a.c.*, p. 255.

23 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 258.

24 SAERENS, L., L'attitude du clergé catholique Belge à l'égard du judaïsme (1918 - 1940), in VAN DOORSLAER, *o.c.*, 1994, p. 55

25 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 260-261.

26 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 262.

27 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 262.

van crisis stelden zowel de publieke opinie als de regering, partijen en beroepsverenigingen het welzijn van de eigen bevolking voorop en dit ten koste van de vreemde arbeidskrachten en de vreemdelingen in het algemeen" ²⁸.

Illustratief voor het economisch antisemitisme is de koppeling joodse migratie - middenstandsproblematiek, die zich voornamelijk in Brussel, Antwerpen en Limburg manifesteerde. Eveneens geeft het aan dat het economisch antisemitisme niet beperkt was tot het VNV. Meer zelfs, dat niet het VNV maar de christelijke middenstanders er de leiding van hadden. De sociaal-economische positie van de joden ²⁹, de harde concurrentiestrijd veroorzaakt door de economische crisis en het feit dat België in die jaren relatief het hoogste aantal kleinhandelaars van West-Europa telde, zullen niet vreemd zijn aan deze vorm van antisemitisme in het middenstandsmilieu ³⁰. De 'vreemdelingenkwesitie' was slechts één aspect van de concurrentieproblematiek die ook betrekking had op grootwarenhuizen, enz... Onder druk van de zogenaamde onpartijdige middenstandsorganisaties, die tijdens de jaren dertig vaak evolueerden in de richting van rechtse, autoritaire en corporatieve formaties, radicaliseerden de katholieke middenstandsorganisaties. Vreemde handelaren, marktkramers en leurders - aan wie voornamelijk de joodse origine werd toegeschreven - werden beschuldigd van oneerlijke concurrentie (heling, onrechtmatige kredietverlening, verkoop van minderwaardige goederen enz.) ³¹. De overheid komt in '35 gedeeltelijk tegemoet aan deze eisen door vreemdelingen uit te sluiten van het leurdersberoep. In Limburg neemt de Christen Middenstandsbond de leiding van de verhevigde agitatie na '36 en organiseert protestbijeenkomsten en -marchen. Zij eisen een stopzetting van de migratie en een stringente reglementering van de handel door vreemdelingen. Ze worden hierin bijgetreden door de Limburgse VNV-leiding die de weinig aanwezige joden als hoofdverantwoordelijken voor de problemen van de autochtone middenstand aanwees ³². De behandeling van de joden als een aparte categorie van vluchtelingen en de door de overheid opgelegde beperkingen, evenals de door verschillende instanties aan de joden toegedeelde (nefaste) rol in het economisch gebeuren, vormde de tweede afbakening in de hertekening van de sociale ruimte ter constructie van de jood als bedreigende migrant en vreemdeling. Door de joden als een afzonderlijke (aparte) categorie te definiëren en los te zien van andere categorieën van vreemdelingen, worden zij enerzijds geïsoleerd en vormen zij anderzijds een duidelijk afgebakende categorie, die eenvoudig de toegang tot bepaalde sociaal-economische velden kan ontzegd worden. De toegang en het verwerven van economisch kapitaal wordt beperkt.

De wrevel die leefde tegen 'vreemdelingen' en 'vreemde concurrenten', i.c. joden, gebaseerd op voorgaand beschreven elementen, poogde men 'rationeel' te verantwoorden binnen een volksnationalistische, racistisch geïnspireerde, ideologie ³³. Een onderscheid werd gemaakt tussen 'volkseigen' en 'volksvreemd', waarbij de joden het laatste waren. De joden waren niet 'assimileerbaar', vorm-

28 SAERENS, L., *Ibidem*, p. 262.

29 Cfr. VAN DOORSLAER, R., o.c., 1991; a.c. 1994

30 HEYRMAN, P., De georganiseerde middenstand en de vreemdelingen tijdens het interbellum, in *Mededelingenblad Belgische vereniging voor nieuwste geschiedenis*, maart 1991, p. 3-7.

31 HEYRMAN, P., a.c.; CAESTECKER, F., *Ongewenste Gasten? Joodse migranten en vluchtelingen in de dertiger jaren*, 1993, VUB-Press.

32 DE WEVER, B., o.c., p. 751-757; CAESTECKER, F., *Ibidem*.

33 SAERENS, L., a.c., p. 267.

den in alle omstandigheden een aparte volksgroep, te midden van andere volksgroepen zijn ze steeds het ontbindende element... Hierbij werd door bepaalde gedachtenstromingen appel gedaan op de vermeende superioriteit van het 'Nordische ras'. Waarbij het begrip ras een puur biologisch concept was gebaseerd op de bloedafkomst. Andere gedachtenstromingen verwierpen dit 'rasmaterialisme' en beriepen zich op psychische aspecten of op de taal, de cultuur en de godsdienst als basis van het nationaal gevoel. Of zoals de historicus Theo Luykx, algemeen VNV-studentenleider het in 1938 uitdrukte: "De gemeenschap van bloed bestaat ongetwijfeld tot op zekere hoogte, maar zij dient steeds ondergeschikt te blijven aan hogere gemeenschappen als de cultuurgemeenschap en de Gods-gemeenschap"³⁴. Het rationaliseren van de volksvreemdheid en de niet-assimileerbaarheid van de joden op basis van ras- of cultuurtheorieën vormde de derde afbakening in de hertekening van de sociale ruimte m.b.t. de joden. Ras- en cultuurtheorieën worden aangevoerd om de symbolische sociale ruimte te verrechtvaardigen en als "natuurlijk gegeven" voor te stellen. Of nog, getracht wordt om het culturele kapitaal dat de joden bezitten te devalueren.

Eén en ander greep plaats in een periode waarin het nationaal-socialisme in Duitsland succes boekte. Vanaf 1933 werden tevens gedurende jaren maatregelen uitgevaardigd die de joden stapsgewijze uit het maatschappelijke leven bandeden. Instemmend verwees (een gedeelte van) de Vlaams-nationalistische pers naar Adolf Hitler wanneer die de oorlog verklaarde aan het internationale jodendom³⁵. Volgens Saerens³⁶ hadden de groeiende ideologische impact van het nationaal-socialisme op het Vlaams-nationalisme en het antisemitisch optreden in Duitsland een radicalisering van het standpunt t.a.v. de joden in Vlaanderen voor gevolg. Hierin speelden de naar Nederland en Duitsland uitgeweken activisten, de Vlaams-nationalisten die in Duitsland hadden gestudeerd en de Duitse subsidies aan Vlaams-nationalistische bladen een belangrijke rol³⁷.

Bovengeschetste elementen van een sociale constructie van de jood als bedreigende vreemdeling leidde ertoe dat in de tweede helft van de jaren dertig "de volksvreemde jood een synoniem werd voor een oneerlijk iemand, een linkse woel-maker, die op een moment van economische crisis de plaatselijke bevolking het werk wou afnemen"³⁸. De creatie van een 'jodenvraagstuk' was hiermee voltooid, de sociale ruimte was hertekend en gedefinieerd. Opgemerkt moet hierbij dat het VNV bestond uit verschillende vleugels van gematigden tot radicalen. Het VNV wilde de omwenteling bereiken langs verkiezingen. Naast zijn autoritaire opvattingen en antisemitisme bleef het VNV de nadruk leggen op zijn Vlaams-Nationaal programma³⁹. De door het VNV gepropageerde 'Dietse Volksstaat' bood voor arbeiders, lagere ambtenaren en bedienden, kleine middenstand en boeren een utopia dat een nieuwe, cultureel homogene maatschappij beloofde, met welstand zonder sociale spanningen en concurrentie⁴⁰. Of m.a.w.

34 Cfr. SAERENS, L., *a.c.*, p. 264-275.

35 DE WEVER, B., *o.c.*, p. 750.

36 SAERENS, L., *a.c.*, p. 268.

37 SAERENS, L., *a.c.*, p. 269.

38 SAERENS, L., *a.c.*, p. 278.

39 DE WEVER, B., *a.c.* (1991), p. 166; LUYKX, TH., PLATEL, M., *Politiek geschiedenis van België*, deel 1 en 2, Kluwer, Antwerpen, 1985, pp. 342 en 360.

40 DE WEVER, B., Het Vlaams-nationalisme tussen democratie en fascisme, in VAN DOORSLAER e.a., *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*, Kritik, 1992a, p. 62.

aan het Dietse Volk werd meer toegang tot economisch, cultureel en symbolisch kapitaal voorgespiegeld, dat eens gerealiseerd, zou kunnen worden gereproduceerd zonder politiek strijd. Of om het op z'n Hegeliaans te zeggen, de geschiedenis zou tot zijn einde komen. Maar het mag duidelijk zijn dat het antisemitisme een essentieel onderdeel was van het Vlaams-nationalisme van de toenmalige sterkste Vlaams-nationale partij het VNV, en dat dit noodzakelijk was om tot een globale hertekening te komen van de voordien bestaande sociale ruimte.

Daar waar de Frontpartij bij de gemeenteraadsverkiezingen en de nationale verkiezingen van 1932 niet doorbreekt, dan wel een nederlaag lijdt, zal het VNV bij de nationale verkiezingen van 1936 en de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 wel doorbreken. Ze zal haar hoogtepunt kennen bij de nationale verkiezingen van 1939 (8,3% in België). Bij de nationale verkiezingen zal zij onder de naam Vlaams Nationaal Blok opkomen. Tijdens de verkiezingsstrijd n.a.v. de gemeenteraadsverkiezingen van 1936 kreeg vooral het antisemitisme een sterke impuls. In de door de links-rechts tegenstelling gedomineerde verkiezingsstrijd stelde het VNV het communisme gelijk met het internationale jodendom⁴¹. De verkiezingsoverwinning van het VNV in '36 maakt dat het ideologisch verzet van de gematigden binnen deze partij verder afbrokkelt⁴². Dit alles dient gekaderd te worden in een periode van hevige economische crisis, onstabiele regeringen o.i.v. de heersende particratie, het in de verf zetten van politiek-financiële schandalen en de strijd voor Vlaams-nationale eisen⁴³.

Het antisemitisch standpunt was geen monopolie van het VNV. De joodse aanwezigheid was het centraal thema bij de gemeenteraadsverkiezingen van '38 in Antwerpen. De katholieke partij leende zich daar eveneens tot antisemitisch en xenofobisch opbod⁴⁴. Evenmin was het een Antwerps en Limburgs monopolie. Eén en ander illustreert dat in economische crisis een verheviging van de politieke strijd optreedt met als doel de hiërarchie in en tussen velden te behouden / wijzigen, om de toegang tot bepaalde velden te blokkeren voor bepaalde groepen, i.c. de joden, en/of om de winsten die bepaalde velden zouden kunnen opleveren voor bepaalde groepen te beperken.

IV. De constructie van de migrant tot islamiet

De hertekening van de sociale ruimte en de sociale constructie van de migrant in de jaren tachtig verloopt langs parallele mechanismen. Om één en ander te kaderen is het nuttig om de verschillende immigratiegolven sinds de Tweede Wereldoorlog en het wettelijk kader waarin dit gebeurt in het oog te houden. Dadelijk na de oorlog (1946) werden een goede 50.000 Italiaanse arbeiders aange trokken voor de steenkoolmijnen. Vanaf 1956 komen ook arbeiders uit Spanje en Griekenland (1957) naar België die niet meer uitsluitend in de mijnbouw tewerkgesteld worden. Vanaf ongeveer 1961 tot 1966 komt naast de officiële immigratie (zo'n 130.000) ook een soort van spontane migratie op gang, die op om en bij de 50.000 arbeiders mag geschat worden, gegeven de latere legaliseringen. Zij worden voornamelijk in de bouw-, metaal- en landbouwsector tewerkgesteld. Voor de eerste maal vestigen zij zich niet alleen in de Limburgse en Waal-

41 DE WEVER, B., o.c., p. 749.

42 DE WEVER, B., a.c. (1992a), p. 55.

43 LUYCKX, TH. en PLATEL, M., o.c., pp. 357-382.

44 DE WEVER, B., o.c., p. 760.

se mijnstreek, maar in alle grote steden en belangrijke industriële centra. In 1964 sluit België akkoorden met Marokko en Turkije voor de levering van gastarbeiders en voert men actieve wervingscampagnes. De tewerkstelling wordt nu uitgebreid tot alle industrieën en diensten. Vanaf 1970 zullen enkel nog Marokkanen en Turken immigreren en in 1974 wordt de immigratiestop afgekondigd. Hierna groeit het aantal legale niet EEG-vreemdelingen nog uitsluitend op natuurlijke wijze en door gezinshereniging⁴⁵. Belangrijk hierbij is te noteren dat de Turken zich voornamelijk, maar niet exclusief, in Limburg en Gent hebben gevestigd en de Marokkanen in Antwerpen en de arrondissementen Dendermonde, Sint-Niklaas en Mechelen. Eveneens opmerkenswaardig is het feit dat Limburg de enige Vlaamse provincie is die alle migrantengolven sinds W.O.-II heeft gekend.

Om de verstandhouding met de olieproducerende Arabische en dus Islamitische landen te verbeteren of goed te houden schenkt België in 1969 het Islamitisch Cultureel Centrum (Jubelpark) aan de Saoedische koning en erkent ze in '74 de islam. Uitgangspunt van de immigratie van gastarbeiders (en dan voornamelijk deze uit Marokko en Turkije) vanaf de jaren zestig, was dat zij hier slechts tijdelijk zouden verblijven en na hun actieve loopbaan naar hun land van herkomst zouden terugkeren. Wettelijk was de immigratie nog steeds geregeld door de wet van '36 waarbij zowel de immigrant als de werkgever over een arbeidsvergunning, respectievelijk een tewerkstellingsvergunning moeten beschikken. De immigrant dient het eerste jaar van tewerkstelling bij zijn eerste werkgever te blijven en moet minstens drie jaar in dezelfde bedrijfstak werkzaam blijven. Het gevolg hiervan is dat er een sterk verband is tussen de migratiegolven en de vestigingsplaats van de respectievelijke migrantengroepen. Het zal onderhand voor de lezer duidelijk zijn dat door de wetgeving op immigratie van voor de Tweede Wereldoorlog te behouden, de overheid op een structurele wijze de toegang voor migranten tot bepaalde velden van het economisch gebeuren drastisch beperkt.

In de loop van de jaren '70 ontwikkelt de (plaatselijke) overheid, al dan niet in de vorm van gesubsidieerd privéinitiatief, onthaal- en integratiestructuren voor de vnl. Islamitische migranten van de laatste golf. Dit gebeurt o.a. onder druk van gezamenlijke (Belgen en migranten) (vakbonds)acties en solidariteitsacties en de nasleep van de contestatiegolf van '68, maar ook in het kader van de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat.

Wanneer tegen het begin van de jaren tachtig de tweede en derde generatie islamitische migranten(kinderen) aan belang winnen wordt het duidelijk dat van tijdelijkheid niet veel sprake meer zal zijn. Bij de islamitische migranten groeit het bewustzijn dat hun verblijf hier niet meer tijdelijk is. Hierdoor en als reactie op de discriminatie op de huurwoningmarkt, gaan zij over tot het verwerven van huizen in eigendom. Dit gebeurt grosso modo in dezelfde stadswijken waar zij huurden. D.w.z. in de negentiende eeuwse gordels van de steden en (oude) geïndustrialiseerde gebieden die vrijkwamen o.i.v. het suburbanisatieproces, waarbij de meer gegoede Belgische bewoners van deze wijken betrokken waren. Aangezien de meeste islamitische migranten over permanente verblijfs- en arbeidsvergunningen beschikken is hun mobiliteitsmogelijkheid op de arbeidsmarkt vanaf medio de jaren zeventig, dezelfde als die van de Belgen. De groeiende kennis van wettelijke voorschriften, zowel wat betreft arbeidswetgeving als handels-, huurwetgeving enz., maakt dat naast het verdwijnen van de mythe van de tijdelijkheid, de islamitische migranten in de jaren tachtig voor de (Vlaamse) laagste

45 MARTENS, R., *Van Adamo tot Zamouri. Belgische migranten over Belgische migranten*, Kritak, Leuven, 1991, pp. 15-20.

sociale klassen werkelijke concurrenten worden op de arbeids-, woon-, handels- en ontspanningsmarkt. Naast een aantal feitelijke discriminaties (werkgelegenheid, woningen, scholen, ontspanning enz.) blijft voor de zich in België bevindende (niet EEG) (islamitische) migranten enkel een formele politieke discriminatie bestaan. Met name, het ontbreken van (plaatselijke) politieke rechten voor de niet-genaturaliseerde migranten (incl. EEG-migranten). De wettelijke beperking m.b.t. het wonen in bepaalde gemeenten (beperkt gemeentelijk inschrijvingsrecht) vormt de (wettelijke) uitzondering op de regel. Terecht kan R. Martens dan ook de jaren tachtig als het decennium van de zich inburgerende islamitische migranten noemen ⁴⁶.

Eind jaren tachtig kan men terug spreken van een soort van (tijdelijke) migratiegolf. Het betreft hier kandidaat politieke vluchtelingen (veelal met economische motieven), waarvan in 1990 37% afkomstig is uit Afrika en 30% uit Oost-Europa. Eveneens worden legaal, lassers en monteurs van Joegoslavische, Poolse en Hongaarse nationaliteit in de metaal-, chemie- en bouwsector tewerkgesteld. Hierbovenop komen sinds '91 de duizenden illegaal werkende Oost-Europese arbeid(sters)(ers). Ook de vele legaal tewerkgestelde Portugezen en Ieren kunnen tot deze migratiegolf gerekend worden. Zij werken meestal aan sociale dumping prijzen als gevolg van de gaten in de Europese sociale wetgevingen en zijn tewerkgesteld in de grote (bouw-)projecten in Brussel en Antwerpen (haven) ⁴⁷.

Eind jaren tachtig zullen weinig mensen nog aan andere categorieën migranten dan Turken en Marokkanen denken, wanneer er gesproken wordt over 'de migranten'. Om en bij de 80% doen dit effectief ⁴⁸. De vernauwing of de sociale constructie van de migrant tot islamitische migrant is dan gebeurd. Op welke basis en door welk mechanisme heeft dit plaatsgevonden?

De mobilisatie van zgn. traditioneel verworven (religieuze) Westerse waarden zal weerom aangewend worden om een symbolische waardevermindering van islamitische migranten na te streven. Het op katholiek traditionalisme gebaseerde antisemitisme van de jaren dertig kent in de jaren tachtig zijn tegenhanger in de vorm van de vermeende bedreiging van de "Westerse waarden" die uitgaat van de islam. Het islamitisch fundamentalisme wordt snel de belangrijkste bedreiging van de wereldvrede en -veiligheid ⁴⁹. Sinds de machtsovername van Khomeini in Iran en zijn doodvonnis tegen Rushdie bestaat de indruk van een wereldwijd oprukkende, zeer agressieve militante en fundamentalistische islam. Het ongebreidelde geweld, gaande van de westerse gijzelaars in Libanon, de aanslagen in Egypte en Algerije op westerlingen (toeristen) en Algerijnse intellectuelen vormen hiertoe het bewijs. Maar ook de 'hoofddoek-rel' in Frankrijk, de beschuldigingen van oververtegenwoordiging in criminele activiteiten, de zogenaamde massale bouw van islamitische gebedshuizen in het westen,..., verwekken de indruk van een islam die op het punt staat de gehele wereld te beheersen. Als bij toeval staan de door de westerse wereld 'benoemde' centrale waarden van de islam diametraal tegenover de heersende westerse (ideologische) waarden. De ideologische basiswaarden van de westerse cultuur (individuele vrijheid, scheiding van kerk en staat, emancipatie van de vrouw,...) zouden niet voorkomen in

⁴⁶ MARTENS, R., *Ibidem*, p. 18.

⁴⁷ MARTENS, R., *Ibidem*, p. 19-20.

⁴⁸ BILLIET, J., CARTON, A., HUYS, R., *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*, SOI, Leuven, 1990, p. 52.

⁴⁹ Cfr. GRESH, A., *Quand l'islamisme menace le monde...*, in *Le Monde Diplomatique*, December 1993, p. 9.

de islamcultuur volgens deze westerse lezing. Dit zou dan wijzen op een hoger ontwikkelingsstadium van de Westerse cultuur t.o.v. de islamcultuur. Hieruit zou volgen dat minimaal beide culturen niet mogen gemengd worden⁵⁰. Er wordt in dit denken geen aandacht besteed aan de verschillende stromingen die bestaan binnen de islamwereld. Daarenboven wordt verzuimd één en ander te kaderen in de problematiek van de internationale (ruil)verhoudingen en de Derde Wereld toestand waarin de meeste van deze islamvolkeren verkeren. En er wordt voorbij gegaan aan het feit dat geweld en terrorisme niet te verklaren zijn door godsdienst. Het geweld bestaat in alle regio's van de wereld: van Noord-Ierland, over Baskenland naar Peru en Mexico om maar even binnen de gekatoliseerde wereld te blijven. De verklaring ervoor dient gezocht te worden in sociaal-economische en politieke gegevens, zowel in de islam- als in de katholieke wereld. Naar voor geschoven wordt echter dat de islam als godsdienst en cultuur onverenigbaar is met 'onze' Westerse cultuur en dat maximaal een vorm van 'aparteit' aanvaardbaar is. Een *conditio sine qua non*, willen we niet overheerst worden (in de nabije toekomst) door de islamieten. Het feit dat de laatste legale migrantengolf bestaat uit islamitische migranten, geeft de mogelijkheid hen voor te stellen als een soort van vijfde colonne. De onbeholpen poging in 1992 tot de oprichting, door Vlaams Blok sympathisanten (leden?) van een Belgische (Vlaamse?) islamitische partij moest het idee van deze dreiging blijkbaar versterken. De eerste afbakening in het hertekenen van de sociale ruimte en de sociale constructie van de bedreigende migrant als zijnde islamiet is hiermee voldaan. De symbolische waarde van de Islam en zijn gelovigen wordt hiermee aangetast en verlaagd. Wel dient opgemerkt te worden dat de katholieke kerk als institutie in tegenstelling tot de jaren '30, op enkele geïsoleerde priesters uit de lagere clerus na, niet meewerkt aan de creatie van dit vijandig islambeeld.

Analoog met de jaren voorafgaand aan WO-II worden de jaren zeventig en tachtig gekenmerkt door snelle economische ontwikkelingen en een herstructurering van kapitaal en industrie. Vanaf '74 gaat dit samen met een economische crisis, blijkbaar slechts tijdelijk onderbroken in de periode '85-'90. Ook in deze periode ontstaat een economisch gefundeerde anti-(islamitische) migrantenhouding die eveneens fungeert als een vorm van sociaal economisch protest⁵¹.

Opvallend is dat er voorheen weinig protest of verzet was tegen deze 'nieuwkomers'. De voorwaarde hiervoor, zo merkt Deslé op⁵² was wel een zekere mate van discriminatie: het afsluiten van de 'betere' segmenten van de arbeidsmarkt; een voorkeursbehandeling van de nationale arbeiders op de arbeidsmarkt enz... "Op die manier was de aanwezigheid maar ook de discriminatie van vreemde arbeidskrachten een aanvankelijk zo goed als ongecontesteerd onderdeel van het sociaal compromis", dat aan de in het sociaal pakt vervatte nieuwe contradicties een oplossing bood door de institutionalisering van een categorie 'vreemde arbeidskrachten'⁵³. Van de 'vreemde arbeidskracht' werd (wordt) verwacht dat hij hier slechts tijdelijk is, dat hij niet vrij over zijn arbeidskracht kan beschikken (in

50 DESLÉ, E., De betekenis van (internationale) arbeidsmigraties en het racisme voor de ontwikkeling van de nationale welvaartsstaat, in DESLÉ, E. en MARTENS, A., *Gezichten van bedendaags racisme*, VUBpress,

51 SWYNGEDOUW, M., *Waar voor je Waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*, ISPO-schrift 1992/1, SOI, Leuven; SWYNGEDOUW, M., *L'essor d'Agalev et du Vlaams Blok*, Courrier

52 DESLÉ, E., *a.c.*, p. 248.

53 DESLÉ, E., *a.c.*, pp. 248 en 243.

eerste instantie gebonden aan bedrijf en bedrijfstak) en dat hij zijn arbeidsmarkt-mobiliteit richt in functie van de aanbiedingen van het gastland. Hij (mannelijk) is liefst alleenstaand en bezit geen politieke rechten. Door de boven beschreven mechanismen van inburgering en emancipatie in de jaren '80, samen met de opkomende economische crisis, wordt naast het reeds geciteerde verdwijnen van de mythe van de tijdelijkheid, de (islamitische) migrant een concurrent van de Vlaamse lagere sociale klasse. Eveneens wordt hij dit in sommige stadswijken op de handelsmarkt van de kleine Vlaamse middenstand. Terecht merkt Deslé op dat het extreem rechtse discours van het VB in verband met de migranten nauw aansluit bij de objectieve maatschappelijke positie die deze migranten tot voor kort werden geacht in te nemen. En dat de manifeste al dan niet legale vormen van discriminatie op basis van nationaliteit, die duidelijk een situatie van achterstelling creëerde, samen met opvallende culturele verschillen (kleding, uithuizige leefwijze,...), er toe hebben geleid dat er zich een zichtbare groep van 'niet-Europese islamitische migranten' vormde. Legale of niet-legale maatregelen van overheidswege (migrantenstop '74; Nols in Schaarbeek; de wet Gol van '84) en uitlatingen van politici van gevestigde partijen m.b.t. migranten versterkten het beeld van de islamitische migrant als een bedreiging voor het werk en de welvaart van vele (lage - en lage middenklasse) Vlamingen. In 1989 vinden 67% van de Waalse volwassenen en 57% van de Vlaamse volwassenen dat de migranten komen profiteren van de sociale zekerheid en meer dan 40% van de Vlamingen en 60% van de Walen vinden dat ze een gevaar zijn voor de tewerkstelling van de Belgen⁵⁴. Deze economische motivering van de bedreiging voor werk en welvaart zorgt ervoor dat de islamitische migrant als een aparte categorie van migranten kan worden gedefinieerd tegenover de rest van vreemdelingen. De doelstelling is erin gelegen voor hen de toegang tot bepaalde velden zeer moeilijk of onmogelijk te maken (bv. huisvesting).

Het uitblijven van gepaste sociale maatregelen om de gevolgen van de crisis vnl. voor de lagere sociale klasse effectief te bestrijden (m.n. de werkloosheid) evenals het ontbreken bij de traditionele partijen van een toekomstperspectief (utopie) voor deze groep, zorgt ervoor dat op individueel niveau bij de (potentiële) slachtoffers van de maatschappelijke uitsluiting de door het VB aangeboden vernauwing van het sociaal-economisch probleem tot de dreiging van de islamitische migrant gemakkelijk ingang vindt. Hierbij wordt de dreigende uitsluiting opgehangen aan zichtbare verschillen en dus afgebakend⁵⁵. Dat het overnemen van deze sociale constructie van de migrant tot islamiet zich vanaf de nationale verkiezingen van '87 vertaalt in stemgedrag voor het VB met doorbraken bij de gemeenteraadsverkiezingen van '88 en de daaropvolgende verkiezingen lijkt, naast de door Bourdieu aangegeven verklaring, verder gedeeltelijk verklaard te kunnen worden vanuit de economische conjunctuur. De heropleving van de economie die quasi niet ten goede komt van de slachtoffers van de voorgaande crisis, maakt aan deze groep duidelijk dat hun positie van verliezer geïnstitutionaliseerd dreigt te worden. Dat de doorbraak van het VNV in '36 plaatsvond midden in de economische heropleving na de devaluatie van '35 lijkt in hetzelfde kader geplaatst te moeten worden. De tweede afbakening in de herteekening van de sociale ruimte en dus de sociale constructie van de bedreigende migrant als zijnde islamiet is hiermee voldaan. De definiëring van de Islamitische migrant als een sociaal-economische concurrent die een nefaste invloed heeft op

⁵⁴ BILLIET, J., CARTON, A., HUYS, J., o.c., 1990, p. 100 - 101.

⁵⁵ SWYNGEDOUW, M., o.c. (1992), pp. 30-32; SWYNGEDOUW, M., a.c. (1992a), pp. 13-15.

de positie van de (lagere en lagere middenklasse) Belgen, wordt aangewend in een poging om de emancipatie van de zogenaamde migranten op het sociaal-economisch veld te beperken. Doelstelling is om terug te keren tot de situatie van de jaren '60 en '70 toen het statuut van de 'gastarbeider' van die aard was dat de toegang tot het sociaal-economisch veld wettelijk en de facto beperkt was. Het parallelisme tussen de jaren dertig en tachtig wordt nog eens extra benadrukt door de gelijkaardige partijpropaganda die VNV en VB in dit verband gebruiken. De bokshandschoen van de VNV-campagne '36 en van de VB-campagne 91; de 'zelfverdediging' van beide campagnes; de slogan 'Antwerpen aan de Sinjoren' uit '38 en de slogan 'Eigen volk eerst' uit '85-91.

Evenals de anti-joodse beweging van de jaren dertig is de anti-migranten beweging in de jaren tachtig en negentig ook een volksnationalistische beweging. Een overal in Europa opkomend volksnationalisme, dat het (liberaal-burgerlijke) nationalisme op basis van de aan politieke en economische invloed verliezende natiestaat verdringt. Cultuurtheorieën en in minder mate rastheorieën zullen hier aangewend worden om de hertekening van de sociale ruimte te verrechtvaardigen. Tegenover het abstracte verlichtingsidee van de gelijkheid van alle burgers, stelt het VB het concrete al dan niet behoren tot de eigen (superieure) volksgroep (de bloedafstamming). Het etnische lidmaatschap dient aanleiding te geven tot bevoorrechte behandeling op alle domeinen van het maatschappelijk leven. In dit opzicht sluit het VB aan bij de traditie binnen het VNV die niet zo zeer betoep deed op rastheorieën om discriminaties te rechtvaardigen, maar wel op de culturele verschillen tussen de verschillende volkeren. Culturele verschillen die als onoverbrugbaar worden beschouwd en die als consequentie hebben dat de geviseerde etnische groep als onmogelijk assimileerbaar wordt beschouwd. Gezien er impliciet vanuit gegaan wordt dat de cultuur van het eigen volk superieur is aan deze van de migranten kan men in zekere zin spreken van een cultuurracisme. Het combineren van de 'traditionalistische' westerse waarden met een volksnationalistische ideologie vormt het derde luik in de hertekening van de sociale ruimte en de sociale constructie van de migrant als islamiet. Evenals in de jaren '30 streeft men een devaluatie van het cultureel kapitaal van de geviseerde groep na.

Gelijktijdig hiermee speelt het VB in op en stimuleert ze bepaalde waardenontwikkelingen bij vnl. de lagere sociale klassen. De culturele conservatieve en materialistische opvattingen die extreem-rechts aanhangt komen voor de oppervlakkige waarnemer - wat de meeste kiezers zijn - gedeeltelijk overeen met de waarden binnen de lagere sociale bevolkingsgroepen. Via deze schijnbaar overeenstemmende waarden poogt zij zich een electoraat te verwerven. Gekoppeld aan het migrantenvraagstuk en het politiek vluchtelingenprobleem wordt hierbij appel gedaan op openbare orde en veiligheid (bestrijding van criminaliteit, drugs,...), voorrang aan werkgelegenheid voor Belgen, terugkeer naar de oude vertrouwde waarden van toen het 'nog goed ging' (familie, gezin, anti-abortus...), kritiek op het 'verloederde' Belgisch politiek systeem dat de belastingen van de kleine man en kleine middenstand (verkiezingspropaganda van Hilven, W. in 1991) verspilt ten voordele van de grote bedrijven, Walen en andere vreemdelingen die Vlaams geld kosten (verkiezingspropaganda van Annemans, G. in 1991). Hierbij streeft het VB ernaar om steeds in een 'underdog-positie' te verkeren: de bende van de traditionele politieke partijen, die niet wil luisteren naar de 'werkelijke' politieke uitdrukking van het 'Vlaamse Volk'. De corporatistische staatsopvatting wordt echter uitdrukkelijk terzijde gelaten, omdat dit enerzijds teveel naar het verleden verwijst en anderzijds duidelijk haaks staat op de belangen en opvattingen van een deel van haar electoraat. Om zo breed mogelijk te recrutereren zorgt het

VB er voor, door middel van een strategische onderdefiniëring van een deel van haar politieke standpunten, dat de kiezer zijn eigen opvattingen kan projecteren als zijnde de standpunten van de partij. Dit komt zeer goed tot uiting in de waardenoriëntaties die de Vlaamse kiezers aanduiden voor het VB. Geplaatst voor de keuzes tussen openbare orde versus vrije meningsuiting, tussen recht op veiligheid versus recht op vrije meningsuiting, duidt een significante minderheid steeds één van beide extreme posities aan als zijnde de VB-oriëntatie⁵⁶. Door op deze wijze te handelen poogt het VB de indruk te verwekken van een homologie van positie tussen de partij in het politieke veld en haar kiezers in het sociaal-economische veld. De partij die verdrukt wordt door de traditionele partijen, de "zwijgende meerderheid" van kiezers die verdrukt wordt in het sociale veld door machtige lobbies, linksen en kapitalisten.

Het hertekenen van de sociale ruimte door middel van de sociale constructie van de migrant als zijnde islamiet gebeurt niet alleen in Vlaanderen. Het grijpt plaats binnen een Europees kader, waarbij Frankrijk en meer bepaald het Front National van Le Pen voor het VB het grote voorbeeld is. Het succes dat Le Pen vanaf het eind van de jaren zeventig, begin jaren tachtig in Frankrijk boekt met de koppeling van een anti-migranten standpunt (vnl. islamitische Algerijnen) aan een volks-nationalisme heeft een voorbeeldfunctie naar Vlaanderen toe. De quasi copy die het VB-70-punten programma ter oplossing van het 'vreemdelingen-vraagstuk' (1992) vormt van Le Pens analoge plan voor Frankrijk (1991) spreekt in dit verband boekdelen. Het Belgisch Franstalig Front National wendt sinds 1991 de beproefde strategie aan om zich electoraal te vestigen. Gezien de uitslagen van de verkiezingen in '91 en '94 blijktbaar met succes. Dat een hertekening van de sociale ruimte d.m.v. de creatie van een bedreigende migrantenpopulatie niet noodzakelijk vertaald wordt in electoraal succes duiden landen als G.B en in mindere mate Nederland en Duitsland aan. Specifieke (politieke) omstandigheden zorgen ervoor dat dit (nog) niet gebeurt.

Besluit

De vraag naar continuïteit, herhaling of wijziging van maatschappelijke processen in historische perspectief is steeds controversieel geweest. Om de particulariteit van specifieke historische situaties en voorvallen te overstijgen is het noodzakelijk om over een theoretisch kader te beschikken. De theorie van Bourdieu met betrekking tot het hertekenen van de sociale ruimte en het ontstaan van groepen lijkt ons hiertoe geschikt. We hopen aangetoond te hebben dat de problematisering van de islamitische migranten niet uit de lucht is komen vallen. Het VB bouwt hier voort op een constante die sinds WO-II in onze samenleving aanwezig is. Vanuit de theorie van Bourdieu hebben we de sociale constructiemechanismen geanalyseerd die zowel in de jaren '30 als '80 een categorie van 'bedreigende migranten' geproduceerd hebben, respectievelijk de migrant-jood en de migrant-islamiet. In beide gevallen doet sociale categorisering beroep op strategieën om het symbolisch, cultureel en economisch kapitaal van de geviseerde groep te reduceren of hun toegang ertoe te beperken. Wederkerende argumenten in het categoriseringsproces zijn de minderwaardige of de onaanvaardbare (religieuze) waarden, de nefaste sociaal-economische rol en de culturele of bio-

⁵⁶ SWYNGEDOUW, M., Nieuwe Breuklijnen in de Vlaamse Politiek?, in SWYNGEDOUW, M. e.a., *Kiezen is Verliezen, Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, Acco, Leuven, 1993, pp 99 - 100.

logisch minderwaardigheid van de te categoriseren groep, gekaderd in een (extreme) volksnationalistische ideologie. Dat deze genoemde strategieën en argumenten niet beperkt zijn tot Vlaanderen is voor elke attente waarnemer duidelijk. Een gelijkaardig discours over de migranten en gelijkaardige definities van de situatie treffen we ook aan in de andere Europese landen ⁵⁷.

Historici manen aan tot voorzichtheid wanneer de huidige tijd wordt vergeleken met de jaren dertig. Ze hebben daarin overschot van gelijk. Nochtans kan alleen uit de studie van de verschillpunten en de overeenkomsten (soms) een beter begrip ontstaan van wat er nu gebeurt.

Bibliografie

BETZ, G.H., *Radical right-wing populism in Western Europe*, Macmillan, London, 1994, 226 p.

BIJTTEBIER, J., Butenaerts, P., Deschouwer, K., Elchardus, M., Gaus, H., Houttekier, D., Huyse, L., Neels, A., Swyngedouw, M., Vanderkindere, T., *24 november 1991. De betekenis van een verkiezingsuitslag*, Kritak, Leuven, 1992.

BILLIET, J., CARTON, A., HUYS, R., *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*, SOI, Leuven, 1990.

BILLIET, J., Subjectieve deprivatie, gevoeligheid voor het migrantenprobleem en potentieel stemgedrag van de Vlamingen voor 24 november 1991, *Bulletin 1992/42*, Centrum voor Dataverzameling en analyse, Leuven.

BILLIET, J., SWYNGEDOUW, M., CARTON, A., *Stemmen voor het Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*, ISPO, Leuven, 1992.

BOURDIEU, P., *La Distinction, Critique Sociale du Jugement*, Les éditions de minuit, Paris, 1979, 670 p.

BOURDIEU, P., The social space and the genesis of groups, in *Social Science Information*, Sage, London, 24, 2, 1985, pp. 195 - 220

CAESTECKER, F., *Ongewenste gasten? Joodse migranten en vluchtelingen in de dertiger jaren*, VUBpress, 1993.

DESLE, E., De betekenis van (internationale) arbeidsmigraties en het racisme voor de ontwikkeling van de nationale welvaartsstaat, in DESLE, E. en MARTENS A., *Gezichten van hedendaags racisme*, VUBpress, 1992, pp. 219-262.

DE WEVER, B., Rechts extremisme als ideologische achtergrond van de collaboratie van het Vlaamsch Nationaal Verbond tijdens de Tweede Wereldoorlog, DE SCHAMPHELEIRE H. en THANASSEKOS Y., *Extreem Rechts in West-Europa*, VUB-Press, 1991, pp. 161-166.

DE WEVER, B., *Vlag, groet en Leider. Geschiedenis van het Vlaams Nationaalistisch Verbond 1933-1945*, doctoraat, 1992, R.U.G.

⁵⁷ Vgl voor wat Europa betreft BETZ, G.H., o.c., 1994; meer specifiek voor Oost vgl. WODAK, R., MATOUSCHEK, B., 'We are dealing with people whose origins of clerly tell just by looking': critical discourse analysis and the study of neo-racism in temporary Austria, in *Discourse & Society*, Sage, London, 1993, vol. 4 (2), pp. 225

DE WEVER, B., Het Vlaams-nationalisme tussen democratie en fascisme, in VAN DOORSLAER e.a., *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*, Kritak, 1992a, pp. 47-63.

DE WITTE, H., Waarom stemmen kiezers voor het Vlaams Blok? Enkele onderzoekresultaten en bedenkingen, in *De Nieuwe Maand*, 1992/1, pp. 19-23.

GIJSELS, H., VANDER VELPEN, J., *Het Vlaams Blok 1938-1988. Het verdriet van Vlaanderen*, EPO/halt, 1989.

HEYRMAN, P., De georganiseerde middenstand en de vreemdelingen tijdens het interbellum, in *Mededelingenblad Belgische vereniging voor nieuwste geschiedenis*, maart 1991, pp. 3-7.

KESTELOOT, C., DE DECKER, P., Territoria en migraties als geografische factoren van racisme, in DESLE, E. en MARTENS, A., *Gezichten van hedendaags racisme*, VUBpress, 1992, pp. 69-108.

LUYKX, Th., PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, deel 1 en 2, Kluwer, Antwerpen, 1985.

MARTENS, R., *Van Adamo tot Zamouri. Belgische migranten over Belgische migranten*, Kritak, Leuven, 1991.

SAERENS, L., De houding van het Vlaams-nationalisme tegenover de joden tijdens de jaren dertig, in DE SCHAMPHELEIRE H. en TANASSEKOS Y., *Extreem rechts in West-Europa*, VUB-Press, 1991, pp. 255-280.

SAERENS, L., L'attitude du clergé catholique Belge à l'égard du judaïsme (1918-1940) in VAN DOORSLAER, R., (ed), *Les Juifs de Belgique, De l'immigration au génocide, 1925 - 1945*, Centre de Recherches et d'études Historiques de la Seconde Guerre Mondiale, 1994, pp. 11 - 56

SARBIN, T., KITSUS, J., A Prologue to Constructing the Social, in SARBIN, T., KITSUS, J., (Eds), *Constructing the Social*, Sage, London, 1994

MONDO, S., Some Social Constructions, in *Social Studies of Science*, Sage, 1993, Vol. 23, pp. 515 - 553.

DE GEDOUW, M., 54.163 burgers. Een analyse van de verkiezingsuitslag in 1988, in *Knack*, 26 oktober 1988.

DE GEDOUW, M., *De Keuze van de Kiezer*. Naar een verbetering van de schatterschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en verkiezingen, SOI-Leuven/BMG-Rotterdam, doctoraat, 1989.

DE GEDOUW, M., Het Vlaams Blok in Antwerpen. Een analyse van de verkiezingen sinds 1985, in DE SCHAMPHELEIRE H. en THANASSEKOS Y., *Extreem rechts in West-Europa*, VUB-Press, 1991, pp. 93-114.

DE GEDOUW, M., *Waar voor je Waarden*. De opkomst van Vlaams Blok en de Vlaamse Waarden, ISPO-schrift 1992/1, SOI, Leuven.

DE GEDOUW, M., L'essor d'Agalev et du Vlaams Blok, *Courrier Hebdomadaire*, N° 1362.

DE GEDOUW, M., Nieuwe waardenoriëntaties in de Vlaamse politiek, in DESLE, A., *Gezichten van hedendaags racisme*, VUBpress, 1992b,

DE GEDOUW, M., Het Vlaams Blok 1980-1991: opkomst, groei en doorbraak, in VAN DOORSLAER, R., (ed), *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*, Kritak, 1992c, pp. 83-104.

VAN DOORSLAER, R., *Tussen de kaftan en de ster van Zion*. De joodse immigratie in België voor de Tweede Wereldoorlog, OSGV-lerarenopleiding, Universiteit Gent, 1991.

VAN DOORSLAER, R., (ed), *Les Juifs de Belgique*, De l'immigration au génocide, 1925 - 1945, Centre de Recherches et d'études Historiques de la Seconde Guerre Mondiale, 1994, 246 p.

VERKUYTEN, M., DE JONG, W., MASSON, C., *The Construction of Ethnic Categories: Discourses of ethnicity in the Netherlands*, Workingpaper, Department of General Social Sciences, University of Utrecht, 1994.

VERLINDEN, P., Morfologie van extreem rechts binnen het Vlaams Nationalisme, in DE SCHAMPHELEIRE H. en THANASSEKOS Y., *Extreem Rechts in West-Europa*, VUB-Press, 1991, pp. 235-245.

WETHERELL, M., POTTER, J., *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*, 1992, Harvester Wheatsheaf, New York.

WODAK, R., MATOUSCHEK, B., 'We are dealing with people whose origins one can clearly tell just by looking': critical discourse analysis and the study of neo-racism in contemporary Austria, in *Discourse & Society*, Sage, London, 1993, vol. 4(2), pp. 225 - 248

Summary: Redrawing the Social Space.

A Casestudy of the Construction of the Threatening Immigrant in Flanders (Belgium) 1930 / 1980.

This article exposes comparable social mechanisms that have generated the social construction of threatening immigrants in Europe in the thirties and in the eighties. The analysis is building on Bourdieu's theory of the construction of social space and the genesis of social groups. This semiotic-praxiological approach is used to explain why the specific historical and socio-economical conditions in the thirties and eighties have lead to the construction of Jews and Muslims as threatening immigrants. Our discussion focuses on the exemplary case of the 'migrant problem' in historical and actual political discourse in Flanders (Belgium). Where at the end of the thirties the notion 'immigrant' referred exclusively to Jews, in the eighties it is used for Turkish and Moroccan 'guest-workers'. In spite of the specific historical and social situation of Jewish and Muslim immigrants parallel social mechanisms and discourses emerge in the redrawing of the social space by creating 'threatening' immigrants/strangers. These mechanisms are a religious anti-Judaism/anti-Islamism, rapid social economic change fueling an economical argumented anti-Jew / anti-muslim and (cultural) racism legitimized by an internationally disseminated ethno-nationalism.

De keuze tussen groen en extreem rechts in Vlaanderen.

Sporen van een nieuwe breuklijn.

Jaak BILLIET

Gewoon hoogleraar K.U.Leuven, promotor van het ISPO

Marc SWYNGEDOUW

Hoofddocent K.U.Brussel, onderzoeksdirecteur van het ISPO

I. Inleiding

Het onderzoek van Bart Maddens ¹ heeft duidelijk aangetoond dat het Vlaams Blok en Agalev als 'one' (of beperkte) 'issue' partijen mogen bestempeld worden. Reeds in de motieven van de kiezers werden daar aanwijzingen voor gevonden ². Meer dan de helft van de electoraten van deze partijen duidt eenzelfde thema aan als reden van het stemgedrag: de migranten bij de Vlaams Blok-kiezers en het milieu bij de aanhangers van Agalev. Maar het migrantenthema blijkt ook - zij het in veel mindere mate - het Agalev-electoraat te beïnvloeden. De kans op een Agalev-stem neemt toe bij kiezers met een pro-integratie standpunt, daar waar de kans op een Vlaams Blok-stem drastisch toeneemt met een contra-integratie standpunt ³. De analyse van Maddens vertrekt van het standpunt dat in tegenstelling tot de politici en een toplaag van gepolitiseerde burgers, de opinies van de meeste burgers m. b. t. beleidskwesties niet ingebed zijn in één of meerdere omvattende waardenoriëntaties. Het standpunt en het belang dat de kiezer hecht aan een beleidspunt zal zijn stemgedrag bepalen.

Billiet en De Witte bouwen in hun analyse met betrekking tot het al dan niet Vlaams Blok stemmen verder op de attitudinale onderzoekstraditie. Sociaal-psychologische en/of sociologische houdingen worden als stemgedrag structurend beschouwd ⁴. Complementair hieraan zijn de eerder socio-demografische analyses van Swyngedouw e. a. ter verklaring van het stemgedrag ⁵. In deze analyses wordt er vanuit gegaan dat de sociologische kenmerken, zoals leeftijd, kerkelijkheid, beroep enz. een stemgedrag bepalende invloed hebben. De kiezer stemt zoals hij sociaal is ingebed.

---

1 B. MADDENS, *Kiesgedrag en partijstrategie*, Leuven, 1994.

2 J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november, *Res Publica*, 1993, Vol. 35, nr. 2, pp. 221-235.

3 B. MADDENS, o.c., p. 308.

4 J. BILLIET en H. DE WITTE, Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party. *European Journal of Political Research*, 1995, nr. 2, pp. 181-202.

5 M. SWYNGEDOUW, Verschuivingen en partijvoorkeur tijdens de parlementsverkiezingen van 13 oktober 1985; *Res Publica*, 1986 nr. 2, pp 261-282; M. Swyngedouw en J. Billiet, Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987. Een statistische analyse, *Res Publica*, 1988, nr. 1, pp. 25-50; M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, *Kiezen is verliezen*, 1993, pp. 15-26.

In zijn breuklijnen/waardenoriëntatie analyse van de opkomst van Vlaams Blok en Agalev bouwt Swyngedouw ⁶ dan weer voort op de theorieën van Campbell e. a. en Butler en Stokes ⁷ die aannemen dat de waardenoriëntatie van de kiezer als een evaluerend, structurerend, vereenvoudigend en veralgemenend mechanisme werkt dat standpuntbepaling van de kiezer leidt m. b. t. complexe beleidsalternatieven en strijdpunten ⁸. Fundamenteel zou dus aan de basis van het stemgedrag een waardenoriëntatie liggen. Deze relatie waardenoriëntatie - stemgedrag of keuze voor een partij staat echter ter discussie zoals uit de opvatting van Maddens mag blijken. Maar vanuit hun optiek beschrijven elk van deze auteurs een aantal structurerende elementen van het stemgedrag.

In deze studie pogen we een model te ontwikkelen dat de relevante socio-demografische kenmerken, attitudes en beleidskwesties uit de voorgaande studies tegen elkaar afweegt. We doen dit vanuit een bijzonder perspectief. Zowel Swyngedouw ⁹ als Billiet en De Witte ¹⁰ komen, gebruik makend van verschillende soorten gegevens uit het verkiezingsonderzoek, tot de vaststelling dat het Vlaams Blok en Agalev antipoden vormen. Zo stelt Swyngedouw vast dat in de *perceptie van de kiezer* de traditionele partijen (CVP, VU, SP, PVV) afgezet worden tegen Agalev op de materialisme/post-materialisme breuklijn, waarbij de traditionele partijen zich bijna onderling niet te onderscheiden in het centrum zouden bevinden van deze dimensie. Hoewel het Vlaams Blok als eerder materialistisch werd gekarakteriseerd droeg zij slechts in geringe mate bij aan het tot stand komen van deze dimensie. Verder plaatst de breuklijn universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid, Agalev tegenover het Vlaams Blok. Ditmaal bevonden de traditionele partijen zich weerom in het centrum en droegen weinig bij tot deze dimensie. Inhoudelijk wordt deze dimensie vooral bepaald door opvattingen in verband met de rechten van migranten (Vlaams Blok: minder rechten voor migranten dan voor de Belgen; Agalev: dezelfde rechten voor migranten als voor de Belgen) en het communautaire (Vlaams Blok: Vlaanderen versus Agalev: België).

Billiet en De Witte komen tot de vaststelling dat het profiel van de Agalev-kiezers het meest uitgesproken afwijkt van het profiel van de Vlaams Blok-kiezers m.b.t. een aantal *attitudes* die bij de kiezers via schalen gemeten werden. De groene kiezers hebben bijna geen negatieve gevoelens tegenover migranten, zij vinden het blanke ras niet superieur, ze zijn weinig autoritair, zijn weinig of niet materialist, zijn weinig politiek machteloos, ze verwerpen relatief meer de traditionele sekserollen en hebben in een geringere mate een gevoel van onveiligheid. Zij besluiten dat het kiezerskorps van Agalev zich het duidelijkst afzet tegen het rechts gedachtengoed dat met de schalen gemeten wordt. Toch kan volgens deze studie het kiezerskorps van het Vlaams Blok niet over de ganse lijn als uitgespro-

6 M. SWYNGEDOUW, De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig, *Acta Politica*, 1994, nr. 4, pp. 453-477.

7 D. BUTLER en D. STOKES, *Political Change in Britain. The Evolution of Electoral Choices*. New York, St. Martin's, 1974 (2nd edition.); A. CAMPBELL, P.E. CONVERSE, W.E. MILLER en D. STOKES, *The American Voter*. Chicago. University of Chicago Press, 1960.

8 M. SWYNGEDOUW, Nieuwe breuklijnen in de Vlaamse politiek? De politieke ruimte van de 18- tot 65 jarige Vlaamse kiezer na de verkiezingen van 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, Kiezen is verliezen. *Onderzoek naar de politieke opvattingen van de Vlamingen*, Leuven, 1993, pp. 85-112.

9 M. SWYNGEDOUW, a.c., in Marc SWYNGEDOUW, e.a., o.c., 1993.

10 J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995.

ken rechts getypeerd worden. Inzake een aantal cultureel-conservatieve houdingen onderscheidt het kiezerskorps van het Vlaams Blok immers weinig van sommige traditionele partijen. De Vlaams Blok-kiezers situeren zich zelfs gemiddeld iets minder aan de rechtse kant dan de gemiddelde CVP-kiezer m.b.t. sommige cultureel conservatieve oriëntaties. Hoewel het Vlaams Blok als eerder materialistisch werd gekarakteriseerd draagt deze partij in de studie van Billiet en De Witte slechts in geringe mate bij aan het tot stand komen van deze dimensie. Wat de kiezers van het Vlaams Blok veruit het meest van Agalev-kiezers onderscheidt zijn de standpunten inzake de migranten en de keuze voor Vlaanderen boven België (universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid in de termen van Swyngedouw). Beide studies schetsen het beeld van een enigszins gepolariseerd kiezerskorps met Agalev en het Vlaams Blok als extremen en de andere partijen in het centrum, alhoewel Vuylstekes ruimtelijke voorstelling van de analyse van Billiet en De Witte ook tot een driepolige oplossing kan doen besluiten ¹¹.

In de studie van Billiet en De Witte werden gelijktijdig uitsluitend dertien attitudes van de kiezers onderzocht. Het zou dus kunnen dat de vastgestelde verschillen tussen de electoraten eigenlijk terug te voeren zijn tot een verschillende sociale samenstelling van deze kiezerskorpsen. Om te kunnen besluiten dat deze tegenstellingen op zichzelf een structurerende rol spelen in het stemgedrag, onafhankelijk van de verschillende sociale samenstelling van de kiezerskorpsen en van andere attitudes, is het noodzakelijk ze gezamenlijk te onderzoeken. Dit is meteen een van de drie nieuwe aspecten van deze studie. Nieuw is eveneens dat we hier geen gebruik zullen maken van de 11-puntenschalen waarop de kiezers zichzelf en de partijen plaatsten, maar van sommatieve houdingschalen. Lisrel-meetmodellen maakten duidelijk dat de in deze schalen betrokken items effectief de onderliggende dimensie meten. In deze zin zijn ze dan ook betrouwbaarder ¹². Door het gebruik van deze schalen is het mogelijk om naast de 18-65 jarigen ook de 66-74 jarigen in het onderzoek op te nemen ¹³. Tenslotte worden nog enkele nieuwe factoren bijkomend onderzocht die in de voorgaande studies niet aan bod kwamen. Een blik op de electorale kaart maakt duidelijk dat het Vlaams Blok en Agalev eerder goede resultaten halen in de grote stedelijke agglomeraties. De vraag stelt zich dan ook of na controle voor de socio-demografische- en de attitudevariabelen dit effect stand houdt. Gaat het hier m.a.w. om een effect van de mate van verstedelijking of om een effect van het behoren tot bepaalde sociale categorieën. Het centraal stellen in de analyse van Vlaams Blok én Agalev m. b. t. tot de vroeger gevonden breuklijnen maakt het noodzakelijk om een schaal op te nemen die het (Vlaams) nationalisme meet ¹⁴ en een schaal die de bereidheid meet tot het brengen van offers ter verbetering van de leefomgeving. Deze laatste twee schalen zijn bijkomende aspecten van de vermelde breuklijnen.

11 Zie hiervoor: M. VUYLSTEKE, *Projectie en rotatie: paradigma's in statistische technieken*, Leuven, 1994 (voorstelling op de voorpagina en mondelinge toelichting bij de doctoraatsverdediging). De ruimtelijke voorstelling is een bi-plot op basis van de canonische correlaties.

12 J. BILLIET, *Research note: Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the General Elections (22 Nov. 1991) in Flanders (Belgium)*, Bulletin nr. 1993/6 van het ISPO.

13 De schaalitems werden immers aan alle respondenten voorgelegd, dus ook aan de oudste leeftijdsklasse van 65-74 jaar in de steekproef.

14 B. MADDENS, R. BEERTEN en J. BILLIET, *O Dierbaar België? Het natiebewustzijn van Vlamingen en Walen*, Leuven, 1994.

Eerst worden nog eens kort de voornaamste bevindingen van de studies over sociale kenmerken en attitudes afzonderlijk voorgesteld. Nadien volgt de totale analyse aan de hand van logistische regressie.

II. De sociale samenstelling van de kiezerskorpsen.

In vroegere studies werd gevonden dat de genoten opleiding, de beroepssituatie, de aard van de kerkelijke betrokkenheid, de mate van welstand en de sekse, elk afzonderlijk en voor elkaar gecontroleerd een significant effect hebben op het stemgedrag. Voor de electoraten van Agalev en Vlaams Blok is het relevant vast te stellen dat er geen invloed uitgaat vanwege geslacht en slechts een zeer minieme invloed vanwege inkomen. Wel is de kans op een stem voor Agalev bij de kiezers met een hoog beroepsprestige (vnl. hoofdarbeiders) beduidend hoger dan bij dezen met een laag beroepsprestige (vnl. handarbeiders); voor het Vlaams Blok geldt net het omgekeerde. De kans dat mensen voor de groenen stemmen neemt eveneens toe naarmate zij meer opleiding volgden. Bij het Vlaams Blok is dat niet zo eenduidig. Die partij heeft het meest succes bij mensen die enkel lager onderwijs genoten hebben of die hoger secundair technisch- of beroepsonderwijs volgden. Er zijn echter ook gelijkenissen: deze twee partijen halen hun hoogste kans op een stem bij kiezers die zichzelf als 'niet-katholiek' (vrijzinnigen en niet gelovenden) beschouwen. Ook spreken ze beide de eerder jonge kiezers aan. Bij de verkiezingen van 24 november 1991 had Agalev het meeste kans op een stem in de leeftijdscategorie van 26 tot 35 jaar. De hoogste kans op een Vlaams Blok-stem situeerde zich in de leeftijdsklasse van 18 tot 25 jaar¹⁵.

Men kan deze gegevens ook nog vanuit een ander invalshoek bekijken en nagaan hoe elk kiezerskorps m. b. t. een aantal sociale kenmerken is samengesteld. Tabel 1 geeft de bivariate proportionele samenstelling. Als we Agalev met het Vlaams Blok vergelijken, stellen we vast dat zij duidelijk meer hoog opgeleiden onder haar kiezers telt, maar minder kiezers met slechts een diploma lager onderwijs. Hoewel beide partijen duidelijk meer niet-katholieken in hun gelederen tellen dan de andere partijen kent het Vlaams Blok duidelijk een nog sterkere ondervertegenwoordiging dan Agalev wat betreft de kerkelijke kiezers. Agalev kent een oververtegenwoordiging van leidinggevende hoofdarbeiders, daar waar Vlaams Blok een oververtegenwoordiging kent van handarbeiders. Qua leeftijd is het Agalev-electoraat samengesteld uit kiezers jonger dan 45 jaar, met bijna de helft van haar kiezers in de leeftijdsklasse van 25 tot 34 jaar. Het Vlaams Blok tendeert sterk naar de globale leeftijdsverdeling van het gehele kiezerskorps, maar haar kiezers bestaan voor iets meer dan een vijfde uit 18 tot 24 jarigen. Tenslotte blijken beide electoraten qua samenstelling ondervertegenwoordigd in de kleine plattelandsgemeenten en oververtegenwoordigd in de grote stedelijke agglomeraties. Voor het Vlaams Blok geldt dit laatste nog meer dan voor Agalev. De contrasten tussen beide partijen zijn zo mogelijk nog groter als met de houdingen van de kiezers rekening wordt gehouden.

¹⁵ M. SWYNGEDOUW, R. BEERTEN, J. BILLIET en A. CARTON, Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991, in M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, A. CARTON en R. BEERTEN, o.c., 1993, pp. 15-26.

TABEL I.

Sociale samenstelling van de verschillende electoraten in Vlaanderen op 24 november 1991 (kolompercentages).

<i>Kenmerken</i>	<i>Partij</i>								
	Agalev	CVP	PVV	SP	VI. Blok	VU	Ross.	Null	Totaal
<i>Opleiding</i>									
Lager onderwijs	7	25	17	31	26	14	12	32	21
Lager secundair	19	29	25	25	25	24	35	30	26
Hoger secundair	36	26	30	37	37	32	39	23	30
Hoger onderwijs	38	19	27	11	11	29	13	15	23
<i>Kerkelijke betrokkenheid</i>									
Kerkelijk	31	71	33	21	21	51	12	36	41
Randkerkelijk	27	23	43	39	35	33	42	37	33
Niet katholiek	42	5	24	40	44	16	46	26	26
<i>Huidig beroep</i>									
Geen beroep	20	23	24	15	18	22	21	28	22
Gepensionoord	6	25	13	23	15	15	8	18	15
Zonder werk	6	4	4	7	7	4	4	5	5
Handarbeiders	18	19	21	28	36	19	42	30	24
Zelfstandigen	2	3	8	1	3	2	4	3	4
Bedienden	17	11	10	13	12	14	10	8	13
Leidinggevend beroep	32	14	19	12	10	24	10	8	17
<i>Leeftijd</i>									
18-24	21	6	15	9	21	12	26	8	12
25-34	41	16	22	21	25	18	36	22	22
35-44	24	21	24	18	20	22	19	16	20
45-54	6	18	17	20	13	18	10	19	16
55-64	5	18	13	19	10	22	5	24	16
65-74	6	22	10	13	12	10	4	12	14
<i>Verstedelijking</i>									
Klein plattelands	23	33	31	26	19	25	29	29	29
Verstedelijke gemeenten.	52	55	52	56	49	60	41	45	53
Grote stedelijke agglom.	25	12	17	18	32	15	24	26	19
N	255	696	491	401	227	207	78	124	2691

III. De attitudes van de kiezers

In het verkiezingsonderzoek van 1991 werd een groot aantal houdingen gemeten. Vooreerst zijn er een aantal attitudes die betrekking hebben op verklaringen die zowel door maatschappelijke als wetenschappelijke waarnemers werden aangevoerd om het stemmen op protestpartijen of het zich onthouden te

verklaren, met name: *politieke machteloosheid* in de betekenis van twijfel aan de zinvolheid van het stemmen en de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op het politiek gebeuren in het algemeen, en *sociaal isolement* in de zin van ontevredenheid over de contacten met mensen. Andere houdingen zijn geïnspireerd door sociologische theorieën over veranderingen in waarden: het zgn. utilitaire aspect van het *individualisme*¹⁶, het onbeperkt nastreven van het (materieel) eigenbelang, en het zgn. *materialisme* als het vooral waarde hechten aan economische groei en veiligheid boven de immateriële waarden van het postmaterialisme¹⁷ zoals vrije meningsuiting, inspraak, creativiteit en de zorg voor het leefmilieu. Daarnaast werden negen houdingen gemeten die elk op een of andere wijze te maken hebben met programma's van extreem-rechtse partijen of met kenmerken die gewoonlijk aan extreem rechtse ideologieën worden toegeschreven: een negatieve *houding tegenover migranten*; een neiging tot *racisme* in de betekenis van gevoel van superioriteit van het blanke ras; extreem *nationalisme* of streven naar separatisme; *autoritaire* denkbeelden (het straffen van afwijkers en onderwerping aan autoriteiten); het beklemtonen van natuurlijke *verschillen tussen mannen en vrouwen* in de uitoefening van maatschappelijke taken; beperkingen opleggen aan de *vrije meningsuiting* (niet alles kan openbaar gezegd worden); *economisch conservatisme* of het willen in stand houden van ongelijkheden tussen sociale klassen; het ontzeggen van het *recht op abortus* en het gevoel onvoldoende bescherming te genieten tegen de *kleine criminaliteit*¹⁸. Verscheidene van deze houdingen sluiten mooi aan, of staan haaks op de ideeën die op het einde van de jaren zestig opgang maakten onder de voornamelijk hoog geschoolde jongere generaties van toen, een intellectuele generatie die met haar ideeën de embryonale basis vormde voor een groene partij in Vlaanderen¹⁹.

Een van de meest opvallende vaststellingen hierbij is dat het Vlaams Blok-kiezerskorps niet op al de schalen die de extreem-rechtse oriëntatie meten een extreme positie inneemt. Alleen inzake de houding tegenover de migranten, de superioriteit van het blanke ras en het strenger aanpakken van kleine criminaliteit behaalt het Vlaams Blok-kiezerskorps gemiddeld significant hogere scores op deze schalen dan alle andere kiezerskorpsen. Wat het Vlaams-nationalisme aangaat onderscheidt deze partij zich ook wel van de meeste andere partijen. De Volksunie scoort hier echter nog significant hoger. Inzake politieke machteloosheid, utilitair individualisme en sociaal isolement scoren de Vlaams Blok-kiezers weliswaar gemiddeld aan de hoge kant, maar zij worden nog sterk overtroffen door degenen die blanco- of ongeldig hebben gestemd.

Wat Agalev aangaat is het beeld over het algemeen veel scherper. Dit kiezerskorps situeert zich meestal helemaal aan de kant waar men dit inzake ideologie en attitudes kan verwachten op basis van de verklaringen en geschriften van de leiders. Het is het kiezerskorps met gemiddeld de minst negatieve houding tegenover de migranten, het minst aanhangers van racistische ideeën, het minst

16 R.N. BELLAH et al., *Habits of the heart. Individualism and commitment in American life*, New York, 1986.

17 R. INGLEHART, Value change in industrial societies, in *American Political Science Review*, Vol. 81, 1987, pp. 1189-1203.

18 Zie hiervoor o.m. J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995; J. BILLIET, *Measurement models for some scales in the survey on political attitudes and behaviour connected with the general elections (24 Nov. 1991) in Flanders (Belgium)*, I.S.P.O. Bulletin no. 1993/6.

19 M. SWYNGEDOUW, L'essor d'Agalev en du Vlaams Blok, *Courier Hebdomadaire du CRISP*, no. 1362, Bruxelles, 1992, pp. 4-8.

autoritair, met zeer weinig materialisten, politiek machtelozen en utilitair individualisten. Agalev is m. a. w. nog scherper dan het Vlaams Blok van de meeste partijen te onderscheiden, maar dan in de tegenovergestelde richting uiteraard.

Veel van de vermelde houdingen vertonen een sterke onderlinge samenhang zodat het aangewezen is om de vraag te stellen welke van deze houdingen op zich medebepalend zijn voor het stemmen voor Vlaams Blok of Agalev, en niet voor de andere partijen. De netto-effecten van deze houdingen op de keuze voor het Vlaams Blok versus alle andere partijen, dus ook t. o. v. Agalev, zijn reeds beschreven in een vorige studie²⁰. De keuze voor Vlaams Blok boven Agalev, en vice versa, wordt in volgorde van grootte sterk bepaald door de houding tegenover de migranten, het materialisme, het economisch conservatisme en het Vlaams nationalisme. Alle andere attitudes hebben geen significant netto-effect op deze keuze. De houding tegenover de migranten is eveneens doorslaggevend voor de keuze voor het Vlaams Blok versus elke andere partij. Met uitzondering voor de Volksunie geldt hetzelfde voor het Vlaams nationalisme. Wat inzake attitudes doorslaggevend is voor de keuze voor de groenen i.p.v. de andere partijen werd nog niet onderzocht. Zoals gezegd werden de houdingen niet samen met de achtergrondkenmerken geanalyseerd. Dat is nochtans nodig omdat dan kan nagegaan worden in hoever sommige attitudes los van de sociale kenmerken waarmee ze samenhangen toch een rol spelen bij het stemgedrag.

IV. Determinanten van de keuze voor Vlaams Blok of Agalev versus de andere partijen.

Zoals gezegd zal hier voor het eerst een analyse gebeuren van alle relevante sociale kenmerken en alle houdingen die een rol spelen bij de toe- of afname van de kans op een stem voor het Vlaams Blok of voor Agalev. We kunnen vertrekken van een model waarin alle sociale variabelen en attitudes zijn opgenomen die in de afzonderlijke analyses overeind bleven. We mogen verwachten dat enkele sociale kenmerken niet langer relevant zijn indien op hetzelfde niveau ook de attitudes in het verklaringsmodel worden opgenomen, namelijk in de mate dat die sociale kenmerken heel sterk zouden samenhangen met de betreffende attitudes. De analyse wordt uitgevoerd m. b. v. de procedure CATMOD van SAS waarin logistische regressiemodellen getest worden met meerdere verklarende polytome of dichotome categorische variabelen en met een te verklaren variabele die eveneens categorisch en polytoom is. We beperken ons tot alle kiezers die een substantiële keuze gemaakt hebben, dus met uitzondering van blanco en ongeldige stemmen en van degenen die niet gestemd hebben. De te verklaren variabele is als volgt gecodeerd: (1) Vlaams Blok; (2) Agalev; (3) alle andere partijen samen als referentiecategorie. Een en ander houdt in dat we proberen om (de logaritme) van de kansverhouding (log-odd) Vlaams Blok/andere partijen en Agalev/andere partijen te verklaren. Uiteraard levert dit ook de afgeleide kansverhouding Vlaams Blok/Agalev op.²¹

Omwille van het groot aantal variabelen dat opgenomen wordt in de analyse en niettegenstaande het feit dat logische regressie werkt via gedesaggregeerde gegevens - in vergelijking met loglineaire modellen - is het toch noodzakelijk voor de stabiliteit en asymptotische geldigheid van de analyse om het aantal categorie-

20 J. BILLIET en H. DE WITTE, o.c., 1995.

21 A. AGRESTI, *Categorical Data Analysis*. New York, John Wiley; 1990; A. DEMARIS, A., *Logit Modeling*. Sage, London, 1992.

ën per variabele te beperken. Vandaar ook de ruwere categorisering van de variabelen in de analyse in vergelijking met de (bivariate) beschrijvingen in tabel I.

Tabel II geeft de geschatte multiplicatieve parameters weer voor het model dat uitsluitend bestaat uit de significant gevonden variabelen ²². De gerapporteerde parameters zijn telkens berekend ten opzicht van een opgegeven referentiecategorie die meestal zo dicht mogelijk bij het gemiddelde werd gekozen. De benaderende overschrijdingskans van de significante parameters is eveneens weergegeven (minstens $p < 0.05$). De betekenis van deze multiplicatieve parameters is de volgende. Parameters die significant verschillen van 1 en kleiner zijn dan 1 doen de kansverhouding om voor het Vlaams Blok (of Agalev) te stemmen en niet voor de referentiepartijen (geometrisch) gemiddeld afnemen (de kansverhouding of 'odds' wordt immers met de parameterwaarde vermenigvuldigd). Parameters die significant groter zijn dan 1 doen de kansverhouding Vlaams Blok (of Agalev) versus de referentiepartijen toenemen. Parameters die niet significant van 1 verschillen wijzen op het ontbreken van een effect. De toe- of afname wordt telkens uitgedrukt t.o.v. de 'odds' in de referentiecategorie van de betreffende variabele ²³.

Opvallende ontbrekende variabelen in deze tabel zijn wat de socio-demografische variabelen betreft sekse, het inkomen en het onderwijsniveau. Het verdwijnen van het onderwijsniveau is te verklaren door de constructie van de variabele 'beroep' waarin het onderscheid tussen hoofd- en handarbeiders vrijwel samenvalt met de mate waarin men onderwijs heeft genoten. Het ruw gemeten inkomen uit vroegere analyses (laag en hoog) valt evenzeer in belangrijke mate samen met het beroep. Wat de sekse aangaat moet erop gewezen worden dat dit vooral speelde m.b.t. de keuze voor de CVP, een partij die hier samen met de andere traditionele partijen als referentiecategorie gebruikt wordt. Het kan ook zijn dat deze laatste twee variabelen wegvallen omdat hier ook met andere socio-demografische variabelen, zoals de verstedelijkingsgraad, en met attitudevariabelen is rekening gehouden. Opvallende afwezige attitudevariabelen zijn de politieke machteloosheid, het sociaal isolement, het utilitair individualisme, het racisme, het autoritarisme, het beklemtonen van verschillen tussen man en vrouw, beperkingen op de vrije meningsuiting, het economisch conservatisme, het recht op abortus en de onvoldoende bescherming tegen kleine criminaliteit.

Uitgezuiverd voor het effect van de wel opgenomen variabelen blijken deze attitudes veel meer de traditionele partijen onderling en de blanco/ongeldig kiezers te onderscheiden dan het Vlaams Blok en Agalev. Men moet inderdaad voor ogen houden dat het niet vinden van een significant effect van de vermelde variabelen op de stemgedragvariabele 'Vlaams Blok/Agalev/andere partijen', geenszins betekent dat zij geen invloed hebben in het onderscheiden van de 'andere partijen' onderling.

Het wegvallen van de variabele 'economisch conservatisme' is volkomen in overeenstemming met de conclusie uit de zgn. subjectief electorale ruimte van de kiezer, waarin naar voren komt dat het vraagstuk van de staatscontrole op de economische activiteit in 1991 de partijen weinig van elkaar heeft onderscheiden in de ogen van de kiezer. Dit wijst op de tanende invloed van de traditionele sociaal-economische links-rechts tegenstelling als determinant van het kiesgedrag in Vlaanderen ²⁴.

22 Df = 3.622; $L^2 = 1.938,39$; $p = 1.0$.

23 Let op: kansverhoudingen zijn geen kansen.

TABEL II.

Multipliatieve effectparameters van de determinanten van de keuze voor Vlaams Blok of voor Agalev t. o. v. de andere partijen.

Determinanten	Vlaams Blok	Agalev	Likelihood ratio X^2
Intercept	0,063***	0,062***	590.73*** df = 2
Handarbeiders	1,439**	0,735**	16.88***
Hoofdarbeiders en zelfstandigen	0,831	1,148	
referentie: niet actieven			df = 4
18-29 jaar	1,848***	2,399***	56.44***
30-44 jaar	1,142	1,487**	
45-59 jaar	0,780*	0,382***	
referentie: 60-74 jaar			df = 6
Niet gelovigen of geen levensbeschouwing	1,902***	1,269	42.38***
Vrijzinnigen	1,795***	1,164	
Onregelmatig praktizerend katholieken	0,669*	1,098	
Kerksen	0,466***	0,602**	
referentie: randkerkelijken			df = 8
Kleine landelijke gemeenten	0,618**	0,821	39.82***
Middelgrote verstedelijkte gemeenten	1,042	0,868	
Grote stedelijke agglomeraties	2,147***	1,157	
referentie: grote landelijke gemeenten			df = 6
Positieve houding tegenover migranten	0,259***	1,751***	120.66***
Negatieve houding tegenover migranten	3,971***	0,529***	
referentie: gematigde houding			df = 4
Uitgesproken Belgen	0,800*	1,267*	18.97**
Vlaams nationalisten	1,432*	0,658*	
referentie: gematigde houding			df = 4
Postmaterialisten	0,846	2,143***	39.28***
Materialisten	0,916	0,576***	
referentie: gematigde houding			df = 4
Geen bereidheid tot inzet voor het milieu	0,931	0,347***	45.82
Grote bereidheid tot inzet voor het milieu	0,999	1,689***	
referentie: gematigde houding			df = 4

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$; *** = $p < 0.001$

Op basis van X^2/df kan de globale sterkte van het effect van de verschillende significante verklarende variabelen op het stemgedrag op vergelijkende wijze wor-

den beoordeeld ²⁵. Hieruit komt de houding tegenover migranten als veruit de sterkste verklarende variabele naar voren. Op het tweede niveau volgt een groep van variabelen met een ongeveer vergelijkbaar globaal effect: offerbereidheid voor het milieu, (post-)materialisme en leeftijd. Significant maar met minder sterk globaal effect zijn de variabelen: verstedelijkingsgraad, levensbeschouwing, nationalisme en beroepsgroep.

Ten opzichte van degenen die geen beroep uitoefenen neemt de kansverhouding om voor het Vlaams Blok te stemmen bij de handarbeiders toe (x 1,439) en vrijwel in even sterke mate af om een stem voor Agalev uit te brengen (x 0,735), steeds vergeleken met alle andere partijen. Bij de jongste kiezers neemt de kansverhouding om voor het Vlaams Blok (x 1,848) of voor Agalev (x 2,399) te stemmen i.p.v. de andere partijen sterk toe bij de jongste kiezers beneden dertig jaar. Tot de leeftijdsklasse van de dertigers behoren speelt eveneens in het voordeel van Agalev (x 1,487), maar eens van oudere leeftijd neemt vooral voor Agalev de kans op een stem fors af.

Tot geen levensbeschouwelijke strekking behoren of zichzelf als vrijzinnig beschouwen gaat samen met hogere kansen op een stem voor het Vlaams Blok (x 1,902 en x 1,795) in vergelijking met de randkerkelijken. Bij onregelmatig praktizerend katholieken (x 0,669) en vooral bij de kerksen (x 0,466) neemt het succes van het Vlaams Blok af, maar de groenen doen het ook veel minder goed bij de kerksen (of regelmatig praktizerend katholieken). Extreem rechts is ook niet al te succesvol in de kleine landelijke gemeenten (x 0,618) maar het vindt des te meer gading in de grote stedelijke agglomeraties (x 2,147).

Het effect van de vermelde zgn. objectieve kenmerken is matig tot betrekkelijk sterk te noemen. Met de houding tegenover migranten komen we aan de scherpste en meest uitgesproken tegenstellingen tussen de rechtse en de groene kiezers. Een positieve houding tegenover migranten is een van de beste voorspelers voor een niet Vlaams Blok-stem (x 0,259), en een uitgesproken negatieve houding voorspelt het best van al de kans op een Vlaams Blok-kiezer (x 3,971). Voor Agalev geldt precies het omgekeerde maar de effecten zijn half zo sterk.

Een Vlaams-nationale overtuiging speelt matig in de kaart van het Vlaams Blok (x 1,432) en werkt eerder remmend voor de groenen (x 0,658). Uitgesproken Belg zijn werkt precies in de omgekeerde richting in vergelijking met de neutrale tussencategorie.

Zoals te verwachten is een postmaterialistische overtuiging uitermate gunstig voor Agalev (x 2,943) en zijn de materialisten even afkerig voor de groenen (x 0,576). Dit kenmerk is echter minder geschikt om de kiezers van het Vlaams Blok van andere kiezers te onderscheiden.

De verklaringskracht van het postmaterialisme wordt overtroffen door de bereidheid tot inzet voor het milieu, overigens een specifiek aspect van de postmaterialistische waardenoriëntatie. Deze attitude is zeer gunstig voor Agalev (x 1,689) terwijl een ontbreken van die bereidheid de kansverhouding op een stem voor Agalev t. o. v. de andere partijen scherp doet afnemen (x 0,347). De Vlaams Blok-kiezers onderscheiden zich bijzonder weinig van de anderen wat materialisme en inzet voor het milieu aangaat.

²⁵ Bij het vergelijken van parameters tussen verschillende groepen variabelen is voorzichtigheid geboden. Vanzelfsprekend speelt telkens de gekozen referentiecategorie een rol bij de grootte van de parameters.

Een eenvoudige bewerking laat toe om uit de boven gegeven parameters de kansverhouding op een keuze voor het Vlaams Blok t. o. v. een keuze voor Agalev af te leiden. Dit gebeurt door de parameters van het Vlaams Blok te delen door de overeenkomstige parameters van Agalev. Een effect is sterker in het nadeel van het Vlaams Blok t.o.v. Agalev naarmate het kleiner is dan één (en nul benadert), en sterker in het voordeel van het Vlaams Blok naarmate het groter is dan één. In Tabel III zijn deze *multiplicatieve* modelparameters in de vorm van odds-ratios (kansverhoudingen) weergegeven.

De belangrijkste determinant in de keuze voor het Vlaams Blok boven Agalev (en omgekeerd) is de houding tegenover migranten. Bij een negatieve houding neemt de kansverhouding op een preferentie voor Vlaams Blok boven Agalev, in vergelijking met de respondenten met een gematigde houding, met maar liefst een factor van 7,5 toe. Bij een positieve houding tegenover migranten zakt deze kansverhouding tot slechts 0,15 van de kansverhouding op een Vlaams Blok-keuze boven een Agalev-keuze bij de gematigden. Of anders gezegd de kansverhouding om Agalev te verkiezen boven Vlaams Blok neemt in deze categorie toe met een factor 6,76 (= $1/0.148$).

De tweede belangrijkste determinant is de offerbereidheid voor het milieu. Bij een grote offerbereidheid zakt de kansverhouding op een Vlaams Blok-keuze tot 0,44 van de kansverhouding van dezen met een gematigde houding. Bij geen offerbereidheid neemt ze toe met een factor van 2,68.

Hoewel op het eerste zicht niet zo duidelijk, is de attitudevariabele (post-)materialisme de derde belangrijkste determinant in de preferentie van Vlaams Blok of Agalev. Ondanks het feit dat materialist zijn de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem boven een Agalev-stem slechts met een factor 1,59 verhoogt, neemt de kansverhouding op een Agalev-stem boven een Vlaams Blok-stem toe met een factor 2,53 (= $1/0.395$) wanneer men postmaterialist is.

TABEL III

Multiplicatieve effectparameters van de determinanten van de keuze voor Vlaams Blok versus Agalev

Determinanten	Vlaams Blok / Agalev
Handarbeiders	1,958
Hoofdarbeider en zelfstandigen	0,724
Referentie: niet actieven	-
18-19 jaar	0,770
30-44 jaar	0,768
45-59 jaar	1,968
Referentie: 60-74 jaar	-
Niet gelovig of geen levensbeschouwing	1,499
Vrijzinnig	1,542
Onregelmatig praktizerende katholieken	0,963
Kerksen	0,775
Referentie: randkerkelijken	-
Kleine landelijke gemeenten	0,753
Middelgrote verstedelijkte gemeenten	1,208
Grote stedelijke agglomeraties	1,855
Referentie: grote landelijke gemeenten	-
Positieve houding tegenover migranten	0,148
Negatieve houding tegenover migranten	7,508
Referentie: gematigde houding	-
Uitgesproken Belgen	0,631
Vlaams Nationalisten	2,170
Referentie: gematigde houding	-
Postmaterialisten	0,395
Materialisten	1,590
Referentie: gematigde houding	-
Geen bereidheid tot inzet voor het milieu	2,678
Grote bereidheid tot inzet voor het milieu	0,438
Referentie: gematigde houding	-

De vierde in de rij belangrijkste determinant in de keuze tussen Vlaams Blok en Agalev blijkt nationalisme te zijn. Vlaams Nationalist zijn verhoogt de kansverhouding op een keuze voor Vlaams Blok boven Agalev met een factor van 2,17 en uitgesproken Belg zijn verlaagt deze kansverhouding met een factor van 0,63 ten opzicht van hen met een gematigde houding.

Gecontroleerd voor de attitudevariabelen in het model blijken beroepssituatie en leeftijd de belangrijkste socio-demografische determinanten bij de keuze tussen Vlaams Blok en Agalev. In vergelijking met de respectievelijke referentiecategoriën neemt de kansverhouding op een Vlaams Blok preferentie boven Aga-

lev toe bij de handarbeiders met 1,96 en bij de 45-59 jarigen met 1,97. In vergelijking met de inwoners van grote landelijke gemeenten stijgt de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem het meest in de grote stedelijke agglomeraties ($\times 1,86$) en zakt ze in de kleine landelijke gemeenten ($\times 0,75$). Tenslotte blijkt de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem t. o. v. een Agalev-stem in vergelijking met de randkerkelijken toe te nemen bij de vrijzinnigen en niet gelovigen met respectievelijk een factor van 1,54 en 1,50.

V. Sporen van een nieuwe breuklijn.

Exact definiëren wat breuklijnen en waarden(oriëntaties) zijn blijkt problematisch als men de relevante literatuur doorneemt. Eén van de meest bevredigende definitie van breuklijnen lijkt deze van Bartolini en Mair²⁶. Ze refereert naar drie niveaus die gelijktijdig moeten aanwezig zijn: een empirisch element dat kan gedefinieerd worden in sociaal-structurele termen; een normatief element, d. i. een geheel van waarden en geloofspunten die een gevoel van identiteit verschaffen; en een organisatoneel/gedragmatig element, meer bepaald een geheel van individuele interacties, instituties en organisaties, zoals politieke partijen, die zich ontwikkelen op basis van de breuklijn. Volgens de opvattingen van Lipset en Rokkan²⁷, Almond,²⁸ e.a. zouden alle westerse democratieën gekenmerkt worden door een aantal breuklijnen. Deze zouden hun oorsprong vinden in het proces van natievorming (de levensbeschouwelijke en etnisch-culturele breuklijn) en in de industriële revolutie (de sociaal-economische breuklijn). Wanneer uit deze tegenstellingen politieke organisaties ontstaan die in staat zijn om de rivaliserende belangen op een voor hun aanhang bevredigende wijze te verwoorden en te verdedigen en er legitieme rollen en politieke structuren op te ontwikkelen zal men spreken van een geïnstitutionaliseerde breuklijn²⁹. Dit zou het geval zijn voor de levensbeschouwelijke breuklijn. De sociaal-economische breuklijn daarentegen zou slechts semi-geïnstitutionaliseerd zijn aangezien verschillende partijen of onderdelen ervan zich hierop geënt hebben: langs werknemerszijde (B)SP en CVP-ACW, langs werkgeverszijde PVV en CVP-NCMV. De communautaire breuklijn zou dan slechts marginaal geïnstitutionaliseerd zijn omdat de vertaling van deze tegenstelling in een specifieke partijvorm (VNV, VU) steeds een twistpunt is geweest binnen de Vlaamse Beweging die altijd breder was dan ze strikt electoraal vertegenwoordigde³⁰.

Breuklijnen kunnen beschouwd worden als krachten die zowel het electorale gedrag maken (richting geven) als conditioneren (i.c. de mobiliteit beperken). Zij zijn meer dan een uitvloeisel van sociale stratificatie. Maar ze zijn ook meer dan alleen cultureel-ideologische opdelingen op basis van waarden en geloofs-

26 BARTOLINI en P. MAIR, *Identity, Competition and electoral availability: the change of European Electorates 1885 - 1985*. Cambridge, University Press, 1990, pp. 212-216.

27 S. LIPSET en S. ROKKAN, *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments*. In: S. LIPSET en S. ROKKAN (ed.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York, 1967, pp. 1-64.

28 G.A. ALMOND, *Comparative Political Systems*. *Journal of Politics*, 1956, nr. 3, pp. 393-405.

29 J. BILLIET, *Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945*. *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982, nr. 1, pp. 83-118. Het concept "geïnstitutionaliseerd" komt in die betekenis van S.P. HUNTINGTON, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968, pp. 616-617.

30 J. BILLIET, o.c., 1982, p. 91.

punten. Breuklijnen bestendigen de bestaande partijorganisaties en de verhoudingen tussen hen. Zij worden aangewend bij de mobilisatie van kiezers. Hoewel mag aangenomen worden dat breuklijnen relatief stabiel zijn over langere periodes, bestaat er volgens Lipset en Rokkan een hiërarchie van breuklijnen in elk systeem die niet alleen de politieke voorrang bepaalt (en verschillen tussen de verschillende staten), maar die ook de tendens heeft veranderingen te ondergaan over de tijd heen. Oudere breuklijnen vervagen of verliezen aan belang, andere reeds bestaande of nieuwe breuklijnen winnen aan belang of ontstaan onder invloed van gewijzigde maatschappelijke omstandigheden.

Het is duidelijk dat breuklijnen verwijzen naar waarden en waardenoriëntaties. De begrippen waarden en waardenoriëntaties hebben binnen de sociaal wetenschappelijke wereld ook al geen eenduidige bepaling. Na een rigoureuze analyse van de verschillende definiëringen besluit van Deth ³¹ een politieke waarde te bepalen als de voorstelling van een wenselijke maatschappij en de belangrijkste middelen om die te bereiken. Op individueel niveau benoemt hij waardenoriëntaties de vector van intra-individuele preferenties voor diverse waarden. Bij sociale of politieke categorieën wordt dit dan inter-groeperingsverschillen in waardenoriëntaties. Het mag duidelijk zijn dat de door ons gemeten attitudes slechts *indicatoren* kunnen zijn van waardenoriëntaties, het normatief (cultureel-ideologisch) element in de definitie van Bartolini en Mair. Ze zijn noodzakelijk maar niet voldoende om een breuklijn te vormen. Deze waardenoriëntaties zijn dan ook noodzakelijk, maar niet voldoende om het stemgedrag mee te bepalen. In wezen gaat het over attitudes en dit zijn "dispositions to respond". Verschillende studies hebben aangetoond dat er een sterke discrepantie kan bestaan tussen woorden en daden. Verbale uitdrukkingen van attitudes laten veelal niet toe om betrouwbare voorspellingen te maken over feitelijk gedrag. Aangezien de onafhankelijke variabele in onze studie gerapporteerd (kies)gedrag is en de onafhankelijke variabelen voor de helft socio-demografische variabelen zijn, beperkt deze opmerking zich tot de vier attitudevariabelen. Zij worden geacht indicatoren te zijn van de twee nieuwe breuklijnen die in de studie van Swyngedouw te voorschijn kwamen.

Alhoewel in deze analyse een totaal andere analysetechniek en een zeer verschillende operationalisering van de te meten attitudes werd gebruikt, sluiten de resultaten zeer goed aan bij de bevindingen i.v.m. de subjectieve perceptie door de kiezers van het politieke landschap anno 1991 ³². Hierin werden, zoals reeds in de inleiding gesteld, twee breuklijnen/waardenoriëntaties gevonden. De post-materialisme-materialisme tegenstelling die bepaald werd door de schalen 'milieu versus werkgelegenheid' en 'kwaliteit van het leven versus behoud van hoge economische groei' als eerste dimensie. De tweede breuklijn/waardenoriëntatie werd geïnterpreteerd als '*Gemeinschaft en Gesellschaft*' met Tönnies (1887) als inspiratie, m.a.w. de Verlichtingidealisme en de historisch Germaanse opvatting van natie, staat en volk als universalistische culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid. Deze dimensie werd bepaald door de schalen 'dezelfde rechten of minder rechten voor migranten' en de communautaire/nationalistische schaal 'Vlaanderen of België moet alles beslissen'. Zowel met betrekking tot het afzetten van Vlaams Blok en Agalev onderling als het afzetten van

31 J.W. VAN DETH, *Politieke waarden, Een onderzoek naar politieke waardenoriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam, CT-press, 1983, pp. 52-83.

32 M. SWYNGEDOUW, o.c. 1993, pp. 85-112.

deze partijen t. a. v. de traditionele politieke partijen levert de hier uitgevoerde analyse, zowel qua richting als qua sterkte, de verwachte resultaten. Post-materialisme en offerbereidheid verhogen de kansverhouding op een Agalev-stem t.o.v. de andere partijen. Een negatieve houding tegenover de migranten en een positieve tegenover het Vlaams-nationalisme verhogen de kansverhouding op een Vlaams Blok-stem t.o.v. de andere partijen en verlagen de kansverhouding Agalev/andere. Soortgelijke clusters van variabelen vormden de meest determinerende variabelen in de constructie van de zgn. subjectieve electorale ruimte. In de studie over de subjectieve perceptie werd opgemerkt dat het Vlaams Blok slechts weinig bijdroeg tot de materialisme-postmaterialisme dimensie en dat het communautaire veel minder sterk bijdroeg tot het tot-stand-komen van de tegenstelling universele culturele openheid versus particularistische culturele geslotenheid dan de houding tegenover migranten. Dit is ook in voorliggende analyse het geval zoals blijkt uit de verschillende parameters. Het gaat hier weliswaar over dezelfde steekproef maar met andere gegevens eruit en andere methodes. Het mee opnemen van de socio-demografische variabelen in het model laat de onderlinge verhouding van de sterkte van de attitudevariabelen vrijwel intact ³³.

Naast attitudes/waardenoriëntaties blijken socio-demografische variabelen de keuze van partijen te bepalen. De resultaten liggen ook hier in de lijn van de verwachtingen, maar stellen nogmaals in het licht dat de jongere leeftijdscategoriën in vergelijking met de ouderen sneller geneigd zijn de traditionele partijen links te laten liggen, en dat dit ook geldt voor de vrijzinnigen en de niet gelovigen in vergelijking met de randkerkelijken.

De urbanisatiegraad-variabele bevestigt dan weer de vaststelling dat het het grootstedelijk milieu is waarin blijkbaar het klimaat is gegroeid om de traditionele partijen de rug toe te keren. Deze variabele lijkt ons te moeten opgevat worden als een soort van catch-all variabele voor gevoelens van onveiligheid, verkeersproblemen, sociaal isolement, politieke vervreemding, een (relatief) "verloederde" woonomgeving, of anders gezegd het geheel van de aan de grootstad gekoppelde hedendaagse problemen. Uit de analyse wordt duidelijk dat de houding ten aanzien van de migranten de grootstedelijke problematiek overstijgt en niet de enige verklaringsgrond vormt voor de hogere Vlaams Blok-score in de steden. De te verwachten opmerking dat er wel een verband zal bestaan tussen negatieve houding tegenover migranten en verstedelijkt milieu (omwille van de grotere aanwezigheid van migranten in de steden) gaat niet op, aangezien hiervoor gecontroleerd werd in de analyse. Binnenstedelijke analyses maakten reeds voor de verkiezingen van 1987 duidelijk dat de aan- of afwezigheid van migranten niet uitsluitend de variatie in binnenstedelijke verschillen in aanhang voor extreem rechts konden verklaren ³⁴.

Besluit

Als bovenstaande analyse al iets duidelijk maakt dan is het wel dat het mogelijk en zinvol is, om het stemgedrag vanuit een soort van gepolariseerd partijstelsel te analyseren. Met de traditionele partijen als centrum vinden we dan langs elk van hun zijden enerzijds extreem rechts in de vorm van het Vlaams Blok en anderzijds de groenen in de vorm van Agalev. Deze twee electoraten polariseren duidelijk op twee groepen van variabelen, m.n. (post-)materialisme gekoppeld

³³ Zie J. BILLIET en H. DE WITTE, *o.c.*, 1995.

³⁴ M. SWYNGEDOUW, *o.c.* 1989.

aan offerbereidheid voor het milieu en houding tegenover migranten gekoppeld aan nationalisme.

De operationalisering van deze variabelen aan de hand van via meetmodellen geteste schaalconstructies maakt het moeilijk om deze concepten tot eenvoudige beleidskwesties of strijdpunten te herleiden. Hierbij dient in één adem toegevoegd dat het operationeel meettechnisch onderscheid tussen een waarde en een strijdpunt steeds problematisch blijft.

Het samen in één model onderbrengen van socio-demografische en (sociaal-psychologische) houdingsvariabelen maakt duidelijk dat de kloof die bestaat tussen de voorstanders van de zgn. harde variabelen en deze van de (zachte) attitude-variabelen om stemgedrag te verklaren misplaatst is. Onze analyse maakt duidelijk dat beide soorten variabelen gecontroleerd voor elkaar een significante bijdragen leveren in het verklaren ervan.

Tenslotte zou het aangewezen zijn om de sociale kenmerken en de attitudes in een causaal model te plaatsen. Omwille van de categorische aard van een aantal variabelen werd hiervoor nog geen volledig bevredigende oplossing gevonden.

Summary: Choosing Between a Green or a Radical Right-Wing Party in Flanders. Traces of a New Cleavage.

Studies about the Flemish voter's perceptions and attitudes revealed that the ecologist (green) party "Agalev" and the radical right-wing party "Vlaams Blok" were each other's antipodes. These two parties were perceived by the voters as extreme poles on dimensions that were mainly formed by the parties' (perceived) viewpoint about the rights of immigrants, about Flemish political autonomy, and about materialistic versus postmaterialistic policy alternatives. According to the voters' attitudes, the two electorates were polarized by their attitudes towards immigrants, (post)materialism, economic conservatism, and Flemish nationalism. The electorates of these two 'extreme' parties were very similar in age composition (more in youngest generations), urban/rural environment (more living in large urban agglomerations), and church involvement (more non-Catholics). The voters of the ecologist party were more likely to have finished higher education and to have a high occupational status. Blue collar workers with little educational formation were over-represented among the electorate of the right-wing party.

Using the data collected among 2,691 Flemish voters after the 1991 General Elections, this study analyses relevant attitudes and socio-demographic characteristics within one global logistic-regression model. The focus is on the Vlaams Blok versus Agalev with the other electorates as reference category. Controlled for social characteristics, four attitudinal variables still show significant (and opposite) net effects on the likelihood of voting for Agalev or for the Vlaams Blok and not for the other parties: the attitude towards immigrants, Belgian/Flemish nationalism, (post)materialism, and readiness to make efforts for the preservation of the physical environment. This findings support Swyngedouw's thesis about the emergence of two new cleavages: the so called universalistic/particularistic and postmaterialistic/materialistic cleavages that are capable to catch about 20% of the Belgian-Flemish voters in the early 90s.

Besprekingsartikel

Culturele racisten, neo-nazi's of papieren tijgers?

Bespreking van recente nederlandstalige literatuur over extreem-rechtse partijen in Europa¹

Georgi VERBEECK

Postdoctoraal onderzoeker NFWO, Departement Geschiedenis, K.U.Leuven

Hans DE WITTE

Sectorverantwoordelijke, HIVA, K.U.Leuven

In dit korte overzichtsartikel worden een aantal nederlandstalige boeken voorgesteld die de laatste drie jaren verschenen over extreem-rechtse partijen in Europa.² Na een beknopte inleiding volgt een bespreking van de wijze waarop de diverse partijen in Europa in deze boeken worden behandeld. Daarna wordt de beschrijving van het Vlaams Blok doorgelicht. Ten slotte wordt stil gestaan bij de vraag naar de politieke omgang met extreem-rechts, zoals die in nagenoeg elke publikatie impliciet of expliciet wordt gesteld.

Inleiding

Ook in het Nederlandse taalgebied is er momenteel geen gebrek meer aan overzichtswerken waarin de geschiedenis, ontwikkeling en toekomstperspectieven van extreem-rechts in Europa worden behandeld.³ De kwaliteit ervan is noodzakelijk zeer verschillend. Het betreft meestal overzichten met een beperkte inbreng van origineel empirisch onderzoek en een brede ruggesteun van bestaande literatuur. Andere boeken hebben een meer journalistieke inslag. Beide categorieën zijn vaak uitdrukkelijk op een breder lezerspubliek gericht. Van grondige wetenschappelijke syntheses op basis van systematische vergelijkingen kan voorsnog niet gesproken worden. In de meeste gevallen gaat het om een volledig gescheiden behandeling van de ontwikkelingen per land of regio. De sterk toegenomen publieke belangstelling voor het thema heeft ook geleid tot samenvattingen die

---

1 De redactie van dit artikel werd afgesloten op 31 juli 1994. Hier volgt een bespreking van boeken die vóór die datum verschenen.

2 Voor een aparte bespreking van deze (en andere) werken, zie ook: Georgi VERBEECK en Hans DE WITTE, Recente nederlandstalige literatuur over extreem-rechts. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 85^e jrg., nr. 3, maart 1994, p. 269-282.

3 Voorbeelden uit de anderstalige literatuur: Klaus VON BEYME e.a., *Right-Wing Extremism in Western Europe*, Frank Cass & Co., London, 1988; Luciano CHELES, Ronnie FERGUSON en Michalina VAUGHAN, *Neo-fascism in Europe*, Longmann, London - New York, 1991; Paul HAINSWORTH (Ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA*, Pinter, London, 1992; Christopher T. HUSBANDS, *Racist Political Movements in Western Europe*, Routledge, London, 1993; Martina KIRFEL en Walter OSWALT (Hrsg.), *Die Rückkehr der Führer. Modernisierter Rechtsradikalismus in Westeuropa*, Europa Verlag, Wien - Zürich, 1991; Anne-Marie DURANTON-CRABOL, *L'Europe de l'extrême droite. De 1945 à nos jours*, Complexe, Bruxelles, 1991 e.a.

niet meer blijken te zijn dan losse compilaties van bijdragen over zeer verschillende deelasspecen.⁴

De mate waarin auteurs of samenstellers vertrouwd zijn met de historische, politieke en maatschappelijke achtergronden in de verschillende landen, bepaalt sterk de kwaliteit van de geboden informatie. Vaak verliezen sommige inzichten grotendeels hun bruikbaarheid omdat ze geen rekening konden houden met de nieuwste ontwikkelingen, zoals de politieke aardverschuiving in Italië, de doorbraak in Franstalig België, het relatieve succes in Nederland of de gestuitede opmars in Duitsland. Uiteraard is kritiek ongepast als blijkt dat boeken de snelle evolutie terzake niet kunnen bijhouden. Soms steunen fundamentele inzichten of interpretaties echter op een tijdelijke constellatie, waardoor ze vlug hun waarde verliezen. In de hierna besproken werken gaat de meeste aandacht doorgaans naar de min of meer 'gevestigde' politieke formaties in West-Europa en blijven marginale 'coterieën' buiten beschouwing. De ontwikkelingen in Oost- en Centraal-Europa komen niet of nauwelijks aan bod, waardoor een interessant vergelijkingsperspectief onbenut blijft. De meeste overzichtswerken waarin verschillende landen behandeld worden, kunnen het fundamentele dilemma in hun opzet niet vermijden. De zoektocht naar verbindingslijnen, naar een 'zwarte internationale van de haat', stuit onvermijdelijk op het probleem van nationale verschillen en rivaliteiten die juist onlosmakelijk verbonden zijn met het wezen van extreem-rechts.

Van Europa...

Betrouwbare informatie en een interessante invalshoek biedt het boek van de Amsterdamse politologen Frank Elbers en Meindert Fennema.⁵ In het boek komen achtereenvolgens Groot-Brittannië, Italië, Frankrijk, Oostenrijk, België, Nederland, Duitsland en Zweden aan bod. De auteurs beperken zich tot die partijen die reeds met succes aan verkiezingen hebben deelgenomen en laten splintergroeperingen buiten beschouwing. Op een bevattelijke manier worden de historische ontwikkeling, de organisatievorm, het ideologisch profiel, de gevoerde strategieën en het kiespotentieel van 'racistische partijen' in Europa behandeld. Het boek heeft ook aandacht voor de internationale samenwerkingsverbanden. Vooral dit niveau zou een meer systematische vergelijking van het rechtse radicalisme in de verschillende Europese landen moeten mogelijk maken. In een afsluitend hoofdstuk wijzen de auteurs ondermeer op een centrale paradox in de verdere ontwikkeling van rechtse partijen in Europees verband. Samenwerking in internationale instellingen zoals het Europees parlement zou er volgens hen toe kunnen leiden dat rechtse en extreem-rechtse partijen, ondanks hun nationalistische en regionalistische inslag, in de toekomst meer als een gesloten cohort zouden gaan optreden. De auteurs konden hier duidelijk geen rekening houden met de ontwikkelingen sinds de laatste Europese verkiezingen in juni 1994. De successen in sommige landen gingen immers gepaard met een toenemende verbrokkeling in Europees verband die samenwerking eerder lijkt te bemoeilijken dan te bevorderen.

⁴ Zo b.v.: Hugo DE SCHAMPELEIRE en Yannis THANASSEKOS (Eds.), *Extreem-rechts in West-Europa. L'extrême droite en Europe de l'ouest*, VUB Press, Brussel, 1991.

⁵ Frank ELBERS en Meindert FENNEMA, *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*, Stichting Burgerschapkunde (Nederlands Centrum voor Politieke Vorming), Leiden, 1993.

In hun inleiding maken de auteurs duidelijk waarom zij de voorkeur geven aan de term 'racistisch' boven het etiket 'extreem-rechts', dat ze als arbitrair en methodologisch onhanteerbaar afwijzen. Aan de besproken partijen ligt namelijk een 'modern racisme' ten grondslag: culturele verschillen worden als een onveranderlijk en quasi-biologisch gegeven voorgesteld; tegen niet-autochtonen worden discriminerende maatregelen bepleit; het zogenaamde 'migrantenprobleem' wordt als het belangrijkste politieke (verkiezings-)thema opgevoerd. Elbers en Fennema plaatsen terecht vraagtekens bij de veel gebruikte term 'extreem-rechts'. Willekeurig woordgebruik heeft de zeggingskracht van het begrip inderdaad al sterk uitgehold. Het is vooral ook een populair wapen in de strijd om de politieke tegenstander te 'besmetten'. Het etiket 'extreem-rechts' is volgens de auteurs onbruikbaar om er een ideologisch profiel en een maatschappelijke basis nauwkeurig mee af te bakenen. Het beantwoordt trouwens in zeer beperkte mate aan het zelfprofiel van de betrokken partijen en hun achterban. Elbers en Fennema kiezen voor het concept van 'modern racisme' als verbindende schakel tussen de door hen bestudeerde partijen. Bepalend voor hun definitie is met andere woorden de houding tegenover de aanwezigheid van niet-autochtone bevolkingsgroepen, en in mindere mate de positie op de klassieke 'links-rechts'-schaal. Dit uitgangspunt leidt er echter toe dat de door hen als 'racistisch' omschreven politieke formaties te gemakkelijk als 'single issue'-partijen worden afgedaan. Dit schema lijkt een te strak keurslijf dat onvoldoende rekening houdt met het specifieke profiel van partijen als bij voorbeeld de Lega Nord of sommige strekkingen binnen het 'neo-fascisme' in Italië. Het is tevens de vraag of het concept van 'modern racisme' het veel bredere spectrum van nationalisme en populisme volledig dekt.

Globaal genomen hebben Elbers en Fennema zich in hun boek laten leiden door een helder en genuanceerd betoog over het onderwerp. Ook hun politieke aanbevelingen voor de bestrijding van het moderne racisme zijn evenwichtig (*zie verder*). De globale beoordeling van sommige politieke partijen, zoals het Vlaams Blok in België, laat soms aan nauwkeurigheid te wensen over. Het boek kwam te vroeg om belangrijke recente ontwikkelingen in Europa nog in kaart te brengen. Sommige inzichten zijn daarom wellicht aan een herziening toe. In hun boek hebben zij wel oog gehad voor de vele varianten van het moderne racisme, die terug te voeren zijn tot vaak fundamenteel verschillende nationale tradities. Van een beknopte samenvatting als deze kan echter niet verwacht worden dat die uitgebreid en in al hun complexiteit aan bod zouden komen.

Een vergelijkbaar overzicht van het uiterst-rechtse partijenlandschap in West-Europa sinds 1945 is van de hand van Patrick Stouthuysen, politoloog aan de Vrije Universiteit van Brussel.⁶ Om overlapping met de reeds bestaande literatuur te vermijden, bleef België zelf buiten beschouwing. Relatief uitgebreid komen Frankrijk, Duitsland, Nederland en Italië aan bod. In een korter overzicht wordt vervolgens de situatie in een aantal andere landen belicht (Groot-Brittannië, Scandinavië, Spanje, Portugal, Griekenland en Oostenrijk). Zoals Elbers en Fennema richt ook Stouthuysen de aandacht op openlijke politieke manifestaties en laat een extreem-rechtse subcultuur zo goed als volledig buiten het gezichtsveld. Het boek is evenwichtig opgebouwd rond verschillende aspecten van de partijen en groepen in de diverse landen. Naast een historische ontwikkeling komen organisatorische structuren, ideologische profilering en kiespubliek aan bod. Het boek

⁶ Patrick STOUTHUYSEN. *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*, VUB Press, Brussel, 1993.

steunt niet op empirische onderzoeksresultaten, maar maakt noodzakelijk gebruik van de bestaande literatuur.

Ook Stouthuysen verzet zich tegen wat hij als een begripsontwaardiging van 'extreem-rechts' beschouwt. Tevens wijst hij op het gevaar om het huidige verschijnsel uitsluitend vanuit het perspectief van de jaren dertig en veertig te benaderen. Deze invalshoek laat immers niet toe om de eigen dynamiek te herkennen van wat zich vandaag aandient. Het rechtse radicalisme wordt door Stouthuysen vooral als de vertolking van maatschappelijk protest en ongenoegen opgevat. Historische continuïteit en de latente aantrekkingskracht van hun ideologische boodschap spelen in zijn verklaringsmodel daarom een ondergeschikte rol. De auteur verbindt aan dit uitgangspunt zijn belangrijkste conclusie. Als 'protestpartijen' zijn zij noodzakelijk van de algemene politieke en economische situatie afhankelijk. Hun aanhang berust op een onbetrouwbaar kiespotentieel. Dit maakt het volgens hem erg onwaarschijnlijk dat dergelijke partijen, waarvan het ideologisch profiel en de organisatorische basis zwak zijn, een stabiele plaats in het politieke landschap zullen verwerven. De invalshoek van Stouthuysen is in die zin complementair aan die van Elbers en Fennema. In hun respectieve uitgangsposities - protestpartij versus racistische 'single issue'-partij - ligt het gevaar van een eenzijdige interpretatie verscholen. Dit levert niet alleen problemen op voor de typering van de besproken partijen, die daardoor te sterk worden gereduceerd tot slechts één aspect van hun ideologie of programma. Bovendien wordt het op deze manier ook moeilijk om onderlinge verschillen duidelijk aan te geven. Net zoals Elbers en Fennema steunt ook deze auteur zwaar op buitenlandse literatuur. Voor wie zich bij voorbeeld over de situatie in Duitsland wil informeren, zoekt best een rechtstreekse toegang tot het zeer omvangrijke literatuur aanbod in dat land.⁷ Overigens dringt dit nog te weinig door in de internationale vakliteratuur, wat niet in verhouding staat met de argusblik waarmee door de buitenwereld uitbarstingen van racisme en extreem-rechts geweld in Duitsland doorgaans worden gevolgd.

Uiterst-rechts in Europa heeft natuurlijk ook sterk de aandacht van de 'kritische journalistiek' getrokken. Hier tekenen zich twee trends af. Er is de marxistische geïnspireerde aanpak die het succes van rechts-radicalen partijen verbindt met globale maatschappelijke ontwikkelingen binnen de burgerlijk-kapitalistische samenleving. Het gewijzigde internationale politieke klimaat en de mondiale welvaarts kloof worden als belangrijkste factoren aangewezen. Tot dit genre behoort ondermeer het boek van Jos Vander Velpen, waarin de opmars van extreem-rechts in verband wordt gebracht met de opbouw van een 'nieuwe muur rond de vesting Europa'.⁸ Dit werk valt overigens op door een ongegeneerd eenzijdige

⁷ Zo b.v.: Thomas ASSHEUER en Hans SARKOWICZ, *Rechtsradikale in Deutschland. Die alte und die neue Rechte*, C.H. Beck Verlag, München, 1992; Wolfgang BENZ (Hrsg.), *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen*, Fischer Verlag, Frankfurt a.M., 1989; Christoph BÜTTERWEGGE en Horst ISOLA (Hrsg.), *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland. Randerscheinung oder Gefahr für die Demokratie?* Steintor, Bremen, 1990; Paul GERHARD (Hrsg.), *Hitlers Schatten verblaßt. Die Normalisierung des Rechtsextremismus*, Dietz Verlag, Bonn, 1989; Uwe BACKES en Eckhard JESSE, *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1990 e.a. Verder de periodieke publikaties zoals: Uwe BACKES en Eckhard JESSE (Hrsg.), *Jahrbuch Extremismus & Demokratie*, Bouvier, Bonn, 1989-.

⁸ Jos VANDER VELPEN, *Daar komen ze aangemarcheerd. Extreem-rechts in Europa*, EPO, Berchem - Breda, 1992.

ondertoon, die er in bestaat het rechtse extremisme voor te stellen als een determinerende factor in de historische ontwikkeling van de besproken landen. Dit laatste geldt in het bijzonder voor de bijdragen waarin de auteur over de grenzen van België/Vlaanderen kijkt (d.w.z. Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Kroatië en de Baltische staten). De uitgebreide bijdrage over het Vlaams Blok is daarentegen duidelijk beter onderbouwd en zorgvuldiger samengesteld (*zie verder*). Ondanks de onmiskenbare verdiensten draagt een dergelijke 'onderzoeksjournalistiek' - grotendeels gebaseerd op internationale pers en de Handelingen van het Europees parlement - te veel de sporen van een wel erg globale analyse en blijven de resultaten voorspelbaar.

Tot op zekere hoogte kan ook het werk van Rinke van den Brink tot de geëngageerde linkse journalistiek gerekend worden.⁹ Uitgangspunt en aanpak verschillen evenwel grondig van het voorgaande boek. 'De internationale van de haat' is in hoofdzaak een compilatie van reeds eerder verschenen interviews en reportages uit 'Vrij Nederland', aangevuld met nieuwe gegevens. Ook deze auteur beperkt zich tot de rechtse politieke formaties met een min of meer stabiele electorale aanhang (Front National, Vlaams Blok, Centrumdemocraten, Republikaaner en de Freiheitliche Partei Österreichs). Deze partijen hebben met elkaar gemeen dat ze allemaal duidelijk de beginfase van de politieke marginaliteit ontgroeid zijn, maar dat ze zich tegelijkertijd - in mindere mate het Front National in Frankrijk - ook geplaats zien voor een (voorlopig) relatief goed stand houdend afwijzigingsfront. De gewijzigde politieke machtsverhoudingen en het gestegen zelfvertrouwen van deze partijen hebben duidelijk hun weerslag gehad op de werkwijze van de auteur. Sterker dan in gelijkaardige literatuur het geval is, brengt de auteur op de eerste plaats een 'zelfbeeld van extreem-rechts'. De politieke familie stelt met andere woorden zichzelf voor: militanten, kaderleden en leiders komen aan het woord op meetings en congressen, in officiële contacten en in kleine kring, in de media en eigen publikaties. Van den Brink legt in zijn boek dus de nadruk op het 'publieke gezicht' van Europees rechts, eerder dan op wat zich op de achtergrond afspeelt. Van een agressieve 'onthullingsjournalistiek' is bij deze auteur dan ook geen sprake.

Deze aanpak heeft hem bij sommigen wel het publieke verwijt opgeleverd het 'ware gelaat van extreem-rechts' niet zichtbaar te (willen) maken. Maar wellicht beter dan een 'ontmaskeringsstrategie' werpt een zelfportret van Europees rechts een licht op de groeiende aantrekkingskracht ervan op de publieke opinie. In tegenstelling tot Elbers/Fennema en Stouthuysen blijft voor R. van den Brink het etiket 'extreem-rechts' dan weer wel hanteerbaar. Hij gaat er immers van uit dat de diverse besproken partijen een groot aantal opvattingen met elkaar gemeen hebben, die onder deze noemer kunnen geplaatst worden. Naast de afkeer van 'vreemdelingen' en een uitgesproken vijandige houding tegenover het 'politieke systeem', wijst hij daarbij o.m. op "(...) (agressief) nationalisme, de voorkeur voor autoriteit en een sterke staat, leidersverering, populisme, demagogie en cultureel conservatisme(...)." Anders dan Elbers/Fennema en Stouthuysen heeft deze auteur dus oog voor het volledige spectrum van het rechts-radicalere wereldbeeld.

⁹ Rinke VAN DEN BRINK, *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa*, Uitgeverij Sua, Amsterdam, 1994.

... tot het Vlaams Blok in België

De meeste hoger besproken auteurs besteden tevens aandacht aan de situatie in België, waarbij vooral wordt ingegaan op het Vlaams Blok. Dit levert een interessante mogelijkheid tot vergelijken op. Zoals hoger reeds werd aangegeven, behandelt Stouthuysen het Vlaams Blok niet (expliciet) in zijn boek. Impliciet veronderstelt hij echter wel dat zijn analyse eveneens voor deze partij geldt.¹⁰ De typologie van extreem-rechtse partijen als 'protestpartijen' sticht wel vaker verwarring, omwille van de meerduideligheid van het begrip 'protest'. Stouthuysen ziet er vooral de ongearticuleerde vertaling van een diffuse maatschappelijke malaise in. Onderzoek naar de stemmotivatie van kiezers voor het Vlaams Blok ondersteunt deze stelling niet.¹¹ Daaruit blijkt immers dat de keuze voor deze partij in eerste instantie is ingegeven door de instemming met het migrantenvijandige standpunt van deze partij. Een afkeer van het politieke fenomeen blijkt slechts bij een minderheid een expliciete rol te spelen. De keuze voor het Vlaams Blok drukt voor de meeste Vlaams Blok-kiezers dus een inhoudelijke, programmatische voorkeur uit, in plaats van een a-politiek protest. Daarbij komt nog dat het wellicht conceptueel onzuiver is om elke vorm van 'onvrede' in de kiesmotivatie te vertalen als 'protest'. Een belangrijk deel van het electoraat van de oppositiepartijen stemt immers uit onvrede met (aspecten van) het regeringsbeleid, terwijl zelfs een deel van het kiezerskorps van de regeringspartijen het stemgedrag vanuit onvrede kan motiveren (b.v. een SP-stem vanuit onvrede met sociale ongelijkheid). Door binnen het 'protest'-motief geen onderscheid te maken tussen programmatisch en niet-programmatisch gemotiveerde keuzes dreigt het concept 'proteststem' met andere woorden te ruim en dus inhoudloos te worden. Ook de loutere typering van het Vlaams Blok als protestpartij schiet tekort. Zoals blijkt uit de overige in deze bijdrage besproken publikaties draagt ook het Vlaams Blok immers een rechts-radicaal wereldbeeld uit, waarin de verschillende onderdelen een duidelijke samenhang vertonen, die niet enkel tot een anti-systeeminstelling gereduceerd kan worden.¹²

Dat 'wereldbeeld' wordt in het werk van Elbers en Fennema echter nogal dunnetjes in kaart gebracht. Dit komt wellicht doordat deze auteurs een groot aantal landen - en dus ook partijen - in kaart wensten te brengen, waardoor de ruimte voor elke partij aanzienlijk verkleint. Vooral opvallend in hun bijdrage is de - wellicht te grote - nadruk op het Vlaams nationalisme als verklarende en typerende factor. Het Vlaams nationalisme heeft natuurlijk een cruciale rol gespeeld bij het ontstaan en ontwikkelen van het Vlaams Blok als partij. Elbers en Fennema trekken deze vaststelling - soms impliciet - echter te sterk door naar het electoraat

10 Zie hiervoor o.m.: Patrick STOUTHUYSEN, Extreem-rechts is een papieren tijger. *De Nieuwe Maand*, 1993, jrg. 36, nr. 7, p. 31-33.

11 Zie o.m.: Hans DE WITTE, Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag. In: Els DESLÉ en Albert MARTENS, (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*. VUB Press, Brussel, 1992, p. 189-218. Jaak BILLIET, Marc SWYNGEDOUW en Ann CARTON, Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november... en nadien. *Res Publica*, 1993, Vol. 25, nr. 2, p. 221-235. Jaak BILLIET en Hans DE WITTE, Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: the case of 'Vlaams Blok'. *European Journal of Political Research*, Vol. 27, nr. 2, 1995.

12 De meest indringende analyse van dit extreem-rechtse wereldbeeld wordt geleverd door Marc SPRUYT in zijn boek *Grove borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* (Van Halewyck, Leuven, 1995, 291 p.), dat na het afsluiten van de kopij verscheen.

van deze partij, dat daardoor een nogal Vlaams-nationalistisch tintje mee krijgt. Zo verklaren ze het geringe succes van extreem-rechts in Wallonië in 1991 door te verwijzen naar het zwakker ontwikkelde 'nationalisme' in dit landsdeel. Het opvallende verkiezingssucces van het Front National bij de Europese Verkiezingen in 1994 legt echter de zwakheid van deze redenering bloot. Daarenboven toont verkiezingsonderzoek aan dat communautaire of Vlaams-nationalistische motieven een nagenoeg verwaarloosbare en niet steeds eenduidige rol spelen bij het motiveren van het stemgedrag voor het Vlaams Blok.

In tegenstelling tot Elbers en Fennema gaat R. van den Brink uitvoerig in op het Vlaams Blok. Hij laat de diverse Vlaams Blok-verkozenen uitgebreid aan het woord over hun visie en streven en overloopt op vlot leesbare wijze de standpunten, het programma, de acties en gebeurtenissen, de leiding en de structuren van deze partij. Dat is ten dele ook het zwakkere punt van zijn werk. Zijn journalistieke bijdrage blijft wat aan de oppervlakte en bevat voor hen die de actualiteit volgen weinig nieuws. Daarom lijkt zijn beschrijving vooral geschikt als eerste kennismaking met het Vlaams Blok, vooraleer men een meer grondige studie aanvat. Pas wanneer de auteur de VB-leiding laat reflecteren over haar strategie en woordgebruik, komen er enkele nieuwe accenten naar voren. Zo is het interessant om lezen hoe de verkozenen worstelen met de verwijzingen naar het verleden van de partij en de beweging waaruit ze voortkomt. Ook het stuk over de 'polariseringsstrategie' is het lezen waard, vermits het ons attent maakt op de implicaties van het in discussie gaan met het Vlaams Blok. Als radicale partij rekent het Vlaams Blok er immers op dat haar standpunten gecontesteerd zullen worden. De media-aandacht die daar uit volgt, stelt de partij in staat om zich ideologisch nog explicieter op deze thema's te profileren en zo mede de agenda van verkiezingscampagnes te bepalen.

Het scherpste portret van het Vlaams blok wordt afgeleverd door Vander Velpen. Deze auteur toont zich een goed kenner van de ideologie en strategie van extreem-rechts. Het feit dat hij zich (samen met Hugo Gijsels) reeds eerder in het Vlaams Blok verdiepte is daar wellicht niet vreemd aan.¹³ Ook Vander Velpen belicht de leiding, de standpunten en de structuur van deze partij. Hij beperkt zich daarbij niet tot wat de kernleden en de verkozenen bereid zijn te verklaren in interviews, doch diepte uit de publikaties van het Vlaams Blok en haar leiding tal van standpunten en citaten op. Daardoor is hij in staat om achter het publiek geprofileerde gezicht van het Vlaams Blok te kijken en om de banden met zijn extreem-rechtse 'voorgeschiedenis' bloot te leggen. Zo toont hij aan dat prominenten van deze partij sterk racistische en anti-democratische standpunten durven innemen wanneer ze zich tot een publiek van overtuigde militanten richten. Ook de verheerlijking van vertegenwoordigers uit de radicale collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog - Jef François als leider van de Algemene SS-Vlaanderen en Bert Van Boghout als vooraanstaand lid van verschillende nationaal-socialistische organisaties - contrasteert fel met het ontkennen van banden met het sterk belaste oorlogsverleden, zoals dat uit de interviews van R. van den Brink naar voren komt. Vander Velpens boek vormt daardoor de noodzakelijke aanvulling op dat van R. van den Brink.

13 Zie: Hugo GIJSELS en Jos VANDER VELPEN, *Het Vlaams blok 1938-1988. Het verdriet van Vlaanderen*. EPO, Berchem, 1989.

Bestrijding

Alle besproken werken hebben zich, ongeacht hun wetenschappelijke of journalistieke aanpak, min of meer ook een kritische politieke functie toegemeten. Achter de zakelijke inventarisatie van het fenomeen houdt zich meestal ook een afwijzende en waarschuwend vinger schuil. Hier wordt met andere woorden de overstap gemaakt naar het maatschappelijke debat over mogelijke strategieën tegen de opkomst en doorbraak van het rechtse radicalisme. Onder meer Elbers en Fennema gaan nadrukkelijker in op de verschillende keuzes.¹⁴ In een beperkt aantal gevallen lijkt een *juridische* aanpak aangewezen, met name waar de grondbeginselen van de democratische rechtstaat in het geding zijn. Meestal echter gaat de aandacht naar het probleem van de geëigende *politieke* gedragscodes. Hier spits de keuze zich toe op het alternatief tussen isolement en toenadering. Met vergelijkbare keuzes worden ook sociale organisaties (belangengroepen, vakbonden) en culturele instellingen (media, onderwijs) geconfronteerd. Sommigen stellen hun vertrouwen in een *ontmaskeringsstrategie*. Hierbij gaat men uit van een groeiende tegenstelling tussen de gecamoufleerde kwaadaardige ziel van het rechtse extremisme en het streven zich als respectabele politieke formatie aan te dienen. Deze aanpak vertoont vaak gelijkenissen met de werking van complottheorieën en miskent ook de dynamiek van het populisme. Anderen opteren voor een *argumentatieve strategie* die de onverenigbaarheid poogt aan te tonen tussen het ideologische kernbestand van het rechtse radicalisme met de democratische grondbeginselen. Hier stellen zich dan weer problemen van praktische haalbaarheid. Een intellectualistische aanpak bereikt niet altijd het eigenlijke doelpubliek. Van een andere orde is dan weer een *globale aanpak* die zich richt op de reële conflicten en breuklijnen binnen de samenleving, die een voedingsbodem vormen voor het succes van het rechtse radicalisme. Hier gaat het echter om een 'strategie' die samenvalt met een alomvattende maatschappelijke keuze, die eerder de oorzaken dan wel de concrete verschijningsvorm van het rechtse radicalisme als 'crisisfenomeen' wil bestrijden. Hier staan met andere woorden een bezinning over de fundamenteën van de liberale en sociale democratie, van een tolerante en solidaire samenleving centraal.

---

¹⁴ Frank ELBERS, Meindert FENNEMA en Leo BALAI, *Politiek racisme. Oorzaken, denkbeelden en bestrijding*, Stichting Burgerschapskunde (Instituut voor Publiek en Politiek), Amsterdam, 1994.

Besprekingsartikel

Enkele kanttekeningen bij het Belgische migrantendebat

Karen PHALET

Docent Sociale Psychologie, Universiteit Utrecht

Het Belgische Migrantendebat van Blommaert en Verschueren¹ heeft minstens één verdienste gehad: het boek heeft het migrantenbeleid in België ter discussie gesteld, en dat zowel in academische kringen als in de algemene pers. Een terugblik.

Homogeneïsmen en de problematisering van migranten

Volgens de auteurs is het gebruik van sleutelwoorden als cultuur, migrant of integratie in het gangbare vertoog over migranten onderbepaald en inconsistent. Door hun semantische en pragmatische vaagheid worden deze woorden zeer doelmatige dragers van een impliciete boodschap die, aldus Blommaert en Verschueren, perfect coherent is: *fuzzy notions* zoals 'migrant' en 'integratie' ontleenen hun betekenis aan het zogenaamde homogeneïsme. Dat is een achterliggende en algemene ideologie die stelt dat de ideale maatschappij zo eenvormig mogelijk is.

Het wel zeer brede begrip homogeneïsme laat de auteurs toe om de verborgen boodschap in *mainstream* persberichten over migranten, in het migrantenonderzoek en in het migrantenbeleid, gelijk te stellen met de apert racistische boodschap van het Vlaams Blok. De problematisering van migranten in media, beleid en onderzoek is volgens hen het logische gevolg van de gemeenschappelijke maar onuitgesproken premisse van nationale homogeniteit. Kort samengevat geven de auteurs de volgende schets van het gangbare discours over migranten in België: vanuit het homogeneïsme worden migranten voorgesteld als vreemd en dus bedreigend; bijgevolg worden de 'bedreigde' Belgen verontschuldigd als zij deze vreemden afwijzen. Integratie wordt dan geïntroduceerd als dé toverformule die de bedreiging moet bezweren door migranten te veranderen in Belgen. Van de *echte* Belgen wordt in de loop van dit moeizame integratieproces het nodige geduld gevraagd.

Deze analyse van het migrantendebat en het daaropvolgende 'debat over het debat' hebben nogal wat vragen opgeroepen die onbeantwoord gebleven zijn. Zoals de vraag waarom Blommaert en Verschueren zo'n gevoelige snaar hebben geraakt. Of de vraag naar de dienstigheid van het centrale begrip homogeneïsme als analytisch instrument.

---

1 BLOMMAERT, J. & VERSCHUEREN, J. (1992). *Het Belgische Migrantendebat*. Antwerpen: International Pragmatics Association.

Botsende historische modellen

Waarom hebben Blommaert en Verschueren zoveel stof doen opwaaien in een landje als België dat doorgaans nogal wars is van polemiëk? Ons inziens is dit goeddeels te verklaren doordat hun analyse raakt aan (traumatische?) spanningen tussen twee historische oefeningen in multiculturalisme in België. Eén oefening was het koloniale *civilisatiemodel* in Zaire. Volgens dit model konden de toenmalige Kongolezen door scholing en opvoeding het Belgische burgerschap verwerven. De individuele overgang van onderdaan tot volwaardige burger was gemarkeerd door het katholieke geloof en de Franse taal, en werd bekroond met een officieel 'certificat de civilisation'. Een tweede oefening in multiculturalisme is het traditionele *pacificatiemodel* in België. In het Belgisch staatsbestel worden cultuurverschillen in levensbeschouwing (katholiek versus vrijzinnig) en in taal (Vlaams versus Waals) gereguleerd resp. door verzuiling en federalisering. Verzuiling en federalisering zijn vormen van collectieve zelfbepaling die het vreedzaam naast elkaar bestaan van verschillende culturele groepen onder hetzelfde nationale dak mogelijk moeten maken. Het *pacificatiemodel* lijkt in tegenspraak met het *civilisatiemodel*, althans voor zover pacificatie berust op onderhandelen tussen principieel gelijkwaardige culturele groepen, terwijl civilisatie individuele aanpassing vraagt van leden van een minder 'beschaafde' cultuur aan normen van een meer 'beschaafde' cultuur.

Het huidige *integratiemodel* voor migranten gaat bij beide historische modellen te leen. Aan de ene kant vereist integratie de inpassing van migranten in culturele basiswaarden zoals emancipatie, moderniteit en pluralisme (Koninklijk Commissariaat, 1989). Dit lijkt in de lijn te liggen van het *civilisatiemodel*. Aan de andere kant moeten eigen cultuuruitingen van migranten worden gerespecteerd (Koninklijk Commissariaat, 1989). Meer bepaald worden migranten hier gezien als een culturele groep die duidelijk onderscheiden culturele kenmerken behoudt. En dat herinnert vooral aan het *pacificatiemodel*.

De symptomen van onderbepaaldheid en inconsistentie die Blommaert en Verschueren blootleggen, komen ons voor als de littekens van een historische *model clash*: als integratie tegelijk moet staan voor beschavingsarbeid en culturele verkaveling, als de migrant tegelijk neger moet kunnen zijn en burger, dan zijn misverstanden niet ver weg. De vaagheid waarop de auteurs de vinger hebben gelegd lijkt inderdaad strategisch. Maar die strategische vaagheid dient waarschijnlijk niet zozeer om één grote verborgen consensus te verhullen - het homogeneïsme -, als wel om een openlijke botsing tussen tegenstrijdige standpunten te voorkomen.

De goede dosis homogeniteit

Wat mangelt er aan het concept van homogeneïsme? Ik wil hier betogen dat dit concept zelf onderbepaald en inconsistent is, en dat de antipode ervan, een radikale keuze voor diversiteit, wellicht een remedie is die erger is dan de ziekte die ze wil bestrijden. Een scherpere bepaling van graden en vormen van homogeniteit en diversiteit in onze samenleving zet meteen ook een streep door het eenvoudige gelijkheidsteken tussen het officiële migrantenbeleid en het extreemrechtse Vlaams-Blok standpunt.

Ten eerste is het concept homogeneïsme onderbepaald, omdat het geen onderscheid maakt tussen minimale en maximale vormen van sociale of culturele homogeniteit. Een cruciale vraag is hier wat noodzakelijke ingrediënten zijn van

een minimale vorm van homogeniteit die een samenleving moet toelaten min of meer efficiënt te functioneren. Het is duidelijk dat onze samenleving niet het product is van onverdeeld positieve consensus en coöperatie, en dat integendeel een behoorlijke dosis 'verdeeldheid en strijd' het Belgisch politiek landschap bepaalt. Maar tussen dit soort 'culturele schermutselingen' en doctrinair racisme ligt een heel brede marge van min of meer verregaande sanctiëring van non-conformisme bij 'afwijkende' personen of minderheidsgroepen.

Hoeverveel afwijkingen van impliciete of expliciete regels kan een landje verdragen zonder te barsten? Sociaal-psychologisch onderzoek met interdependente groepen laat zien dat groepsverhoudingen helemaal niet vriendelijk of aanvaardend hoeven te zijn, en in de regel veeleer competitief en zelfs vijandig zijn. Maar om escalaties de pas af te snijden, blijkt het wel noodzakelijk dat *outgroups* gezien worden als rationele wezens met logische strategieën en begrijpelijke motieven, kortom, als (lastige) mensen met wie wel te praten valt ².

De basis van het Belgische pacificatiemodel was duidelijk *keep talking* - hetzij in het Frans, hetzij in het Nederlands. Dat lijkt mij ook een goede toetssteen voor het huidige integratiebeleid tegenover migranten. Telkens wanneer 'gebrek aan integratie' ingeroepen wordt als reden waarom *wij* niet kunnen en niet moeten praten met *hen*, werken zogenaamde integratiemaatregelen de facto polariserend in plaats van integrerend. Paradoksaal genoeg werken welmenende anti-racisten, die in alle migranten onschuldige slachtoffers zien en in alle Belgen latente racisten vermoeden, al even polariserend. Het gaat er immers niet om of Belgen en migranten elkaar graag hebben of niet, maar wel of migrantenorganisaties als mondige gesprekspartners gehoord worden. De toekomst zal uitwijzen in hoeverre de toegang tot de gedeelde rationaliteit van het beproefde Belgische onderhandelingsmodel ook voor minderheidsgroepen openstaat. Dat zou alleszins een mooie operationalisering zijn van de minimale vorm van homogeneïsmen.

Wanneer diversiteit ongelijkheid wordt

Ten tweede is het concept homogeneïsmen bij Blommaert en Verschueren inconsistent, omdat het argumenten uit verschillende cultuurmodellen door elkaar haalt. Soms betekent homogeneïsmen hetzelfde als assimilationisme. De kritiek op het homogeneïsmen neemt dan de vorm aan van een kritiek op het verlichte beschavingsdenken. In de verlichte traditie is onze westerse cultuur superieur, en staat assimilatie voor niet-westerse culturen gelijk met vooruitgang en beschaving. Op andere plaatsen verwijst homogeneïsmen echter veeleer naar een vorm van romantisch nationalisme. De romantische traditie draagt de culturele identiteit en zuiverheid hoog in het vaandel: alle culturen zijn eigendom van één volk en één staat, en het samenleven van verschillende culturen onder één nationaal dak leidt tot cultuurvermenging en bijgevolg tot cultuurverlies. Verlichte en romantische denkers delen inderdaad hun voorkeur voor culturele homogeniteit, maar dan wel op heel andere gronden.

Bovendien zijn noch de verlichte, noch de romantische traditie eenzijdig homogeneïstisch (en dus racistisch) in hun denken over cultuur. Zo protesteren anti-racisten tegen discriminatie op grond van ras of cultuur, op grond van de verlich-

² McClINTOCK, C. M. (1988). Evolution, systems of interdependence and social values. *Behavioral Science*, 33, 59-76.

tingsidee dat alle mensen wezelijk gelijk zijn en dus een gelijkwaardige behandeling verdienen. Tegelijk beroepen dezelfde anti-racisten zich op de onschendbaarheid van de culturele eigenheid en identiteit als argument tegen discriminatie³. En is het recht op verschil geen typisch romantisch argument? Racisme of anti-racisme heeft in elk geval zeer weinig te maken met een keuze voor homogeniteit of diversiteit, en de verabsolutering van het verschil is al even gevaarlijk voor minderheden als een overdosis homogeneousme. Beide gaan voorbij aan de realiteit van een scheve verhouding tussen de dominante meerderheid en de diverse minderheidsculturen.

Zoals gezegd laat het Belgische integratiebeleid tegenover migranten zich niet onder één hoedje vangen. Zo moet Herder, de vader van het romantisch nationalisme, en mét hem het Vlaams Blok, integratie wel een onding vinden, want een cultuur behoort je toe door geboorte, en kan niet verworven worden door scholing of vorming. De idee dat migranten zich de Belgische cultuur eigen kunnen maken is een typische verlichtingsidee. Omgekeerd heeft 'de radikale aanvaarding van verschil' die Blommaert en Verschueren voorstaan, met Herder en het Vlaams Blok de romantische afkeer gemeen van cultuurvermenging en standaardisering. De auteurs vinden in het Vlaams Blok dan ook een objectieve bondgenoot, waar het hun ijver betreft om culturele identiteiten te cultiveren en cultuurverschil in de verf te zetten, want alle goede bedoelingen van sommige romantici ten spijt, zijn verwijzingen naar cultuurverschil en etnische identiteit de laatste decennia vaker gebruikt om *anderen* uit te sluiten dan om hen te omarmen.

---

3 TAGUIEFF, P.-A. (1993). *La force du préjugé: essai sur le racisme et ses doubles*. Paris: Gallimard.